

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

❖ काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला ❖

१०८

(वेदविभागे (७) सप्तमं पुष्पम्)

महामहोपाध्याय-

मैथिल पं० श्रीशत्रुघ्नमिश्रविरचिता—

मन्त्रार्थदीपिका

वरुणी म. म. परिदत्त श्रीमुकुन्दभा शर्म्मा

टिप्पणीपुरस्सरं सुसम्पादिता ।

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयाध्यापक—

वेदाचार्य पण्डित श्रीमार्तण्डशास्त्रिणा संशोधिता ।

(परिष्कृतं द्वितीयं संस्करणम्)

प्रकाशकः

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

विद्याविलास प्रेस, बनारस ।

प्रकाशक—

चौखम्बा संस्कृत सोरिङ्ग आफिस
वृनारस ।

पुनर्मृदणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः

मुद्रक—

विद्याविलास प्रेस
वृनारस

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यम्

अथाऽत्र भारतवर्षे महाभारतसमरख्यातवीर्यस्य सुशर्मणो राज्ञः
सुप्रसिद्धे वंशे समुद्भूतस्य धर्मचन्द्रसिंहस्याज्ञया तदाश्रितेन महामहो-
पाध्यायशत्रुघ्नशर्मणोवटादिभाष्यग्रन्थानत्र यथोद्भूतनाम्नः समा-
लोच्य “मन्त्रार्थदीपिका” नाम्ना सुप्रसिद्धोऽयं ग्रन्थो निवद्धः । अस्या
उपयोगोऽत्यधियाङ्कृते यथेदानीं न तथा व्याख्यान्तरसाहाय्येन
मन्त्रार्थालोचन इति परीक्ष्यग्रन्थेष्वियं समाहतेति विज्ञानद्विरस्माभि-
र्मुद्रापयित्वा प्रकाशिता । लेखोऽस्याः प्राचीनशैलीपरिशीलितः
प्रतिभाति ।

अस्याः प्रथमसंस्करणे ग्रन्थद्वयमेतदीयमुपलब्धमपि न अतिवि-
शुद्धं स्वल्पितवहुलञ्चेति परिशोधने परिश्राम्यद्विरत्रभवद्भिः स्वनाम-
धन्यैर्विद्वद्भिः कार्यान्तरव्याप्तिप्रचिन्तैर्बहुधा संशोधितोऽप्ययं सोसका-
क्षरयोजकदोषेण तदीयवार्धकदृष्टिदोषेण वोपनता अशुद्धोः द्वितीय-
संस्करणोऽस्मिन् काशीहिन्दूविश्वविद्यालयाध्यापकपण्डितप्रवरस्वनाम-
धन्यमार्तण्डशास्त्रिवेदाचार्येण संशोधयित्वा ग्रन्थोऽयं पुनरपि
प्रकाश्यते ।

प्रत्याशास्ते-विदांश्चैवैवैदः

प्रकाशकोऽस्याः

श्री जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः ।

अथ विषयाणां सूचीपत्रम्

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
तत्रादौ मङ्गलाचरणम्	१	आयुष्यकरणमन्त्रव्याख्या	१३२
धर्मचन्द्रसिंहवंशवर्णनम्	२	दीर्घायुष्यकरणमन्त्रव्याख्या	१३३
ज्ञानादिमन्त्रानुक्रमः	२	कुमारजन्मभूम्यभिमन्त्रणमन्त्र- व्याख्या	१३९
वैदार्थज्ञानप्रशंसा	३	कुमाराभिमर्शनमन्त्रव्याख्या	१४०
ज्ञानमन्त्रव्याख्या	१६	स्तन्यदानमन्त्रव्याख्या	१४१
सन्ध्यामन्त्रव्याख्या	२४	सूतिकायाः शिरःस्थाने जलपूर्णपात्र- निधानमन्त्रव्याख्या	१४२
तर्पणमन्त्रव्याख्या	२९	सूतिकागृहद्वारदेशे होममन्त्रव्याख्या	१४३
तर्पणोत्तरकर्ममन्त्रव्याख्या	३१	बालप्रदृशान्तिमन्त्रव्याख्या	१४४
देवपूजामन्त्रव्याख्या	३४	अन्नप्राशनकर्ममन्त्रव्याख्या	१४५
श्राद्धमन्त्रव्याख्या	४०	चूडाकरणमन्त्रव्याख्या	१४६
श्राद्धीयसूक्तव्याख्या	४९	उपनयनमन्त्रव्याख्या	१४७
षडङ्गशतसद्वियव्याख्या	५२	प्रतिष्ठामन्त्रव्याख्या	१५६
पुरुषसूक्तव्याख्या	५८	बर्हिर्होममन्त्रव्याख्या	१५७
उत्तरनारायणीयमन्त्रव्याख्या	६०	स्वस्त्ययनमन्त्रव्याख्या	१५९
अप्रतिरथसूक्तव्याख्या	६६	नवग्रहमन्त्रव्याख्या	१६२
(आशु रित्यादिसप्तदशमन्त्रार्थाः)	७२	अधिदेवतामन्त्रव्याख्या	१६५
सूर्यसूक्तव्याख्या	८९	प्रत्यधिदेवतामन्त्रव्याख्या	१६७
शतसद्वियव्याख्या	१०६	लोकपालमन्त्रव्याख्या	१६९
शान्तिमन्त्रव्याख्या	१२५	विनायकादिपञ्चकमन्त्रव्याख्या	१७०
वैवाहिकादिमन्त्रव्याख्या	१२७	चन्द्रप्रकाशकमन्त्रार्थाः	१७१
चतुर्थीकर्ममन्त्रव्याख्या	१२८	ज्ञानकाण्डमन्त्रव्याख्या	१८०
गर्भाधानमन्त्रव्याख्या	१३०	(ईशोपनिषद्भाष्यम्)	१८३
पुंसवनमन्त्रव्याख्या	१३१	मण्डलब्राह्मणभाष्यम्	
सोमन्तोषयनमन्त्रव्याख्या		वंशब्राह्मणम्	
सोष्यन्तीकर्ममन्त्रव्याख्या			
जातकर्ममन्त्रव्याख्या			

* श्रीगणेशाय नमः *

मन्त्रार्थदीपिका ।

—९४१—

श्रुत्वा तातपणं सुदारुणतरं कामाभिरामाऽऽकृति-
जानक्या निभृतातिकातरदृशा साकूतमालोकिताः ।
श्रीरामः स पुनातु धूर्जटिधनुर्भङ्गेन यस्याभवत् ।
रोमाञ्चस्य मिषेण गुप्तहृदयानन्दादमन्दाङ्कुरः ॥ १ ॥

तरावालोलायां भयचकितगोपालतरुणी-
दृगन्तैरुन्मीलत्कुवलयदलश्रेणिसुभगैः ।
हठादापूर्णायां तपनतनयानीरनिबह-

भ्रमेण प्रक्षेप्तुं कृतकरपुटो रक्षतु हरिः ॥ २ ॥

वभूव राजन्यकुलावतंसः पुरा सुशर्मा किल राजसिंहः ।
निहत्य यो भारतसंयुगेषु चकारभूमीधरभूमिरक्षाम् ॥ ३ ॥
तदन्वये यो महनीयकीर्तिः सुवीरचन्द्रः क्षितिपः किलासीत् ।
चकार यः संयुगयज्ञभूमौऽपश्यन्शेषानिव वैरिवीरान् ॥ ४ ॥
तस्मादसीमगुणसिन्धुरशेषबन्धुरासीत्समस्तजनगीतभुजप्रतापः ।
श्रीदेवकोतनयपादरतः प्रयाग-चन्द्रः-प्रजानयनरञ्जनपूर्णचन्द्रः ॥ ५ ॥

राजा श्रीरामचन्द्रः क्षितिपतितिलकः क्षोणचक्रैकभूषा ।
तस्मादासीच्च दोषाकर इव जलधेः शोभमानः कलाभिः ॥ ६ ॥
येन क्षोणीधरेण क्षितिपतिनगरे स्थापिता धर्ममार्गाः ।
विद्याः किं वाऽनवद्या द्विजवरनिबहैः शिक्षिता रक्षिताश्च ॥ ७ ॥

तेन श्रीधर्मचन्द्रः समजनि धरणीपालमूढदुर्जन्यरत्नं
यत्नादाराधितश्रीपतिपदकमलध्यानधाराधुरीणः ।
यस्मिन्नायच्छमाने रणशिरसि धनुर्दण्डमुद्वहवीर्ये ।
प्रत्यर्थिक्षोणिपालाः क्षणमपि समरे नासितुं सङ्क्षमन्ते ॥ ८ ॥

आदेशादथ राज्ञस्तस्य श्रीधर्मचन्द्रस्य ।
मन्त्रार्थदीपिकेयं क्रियते शत्रुघ्नशर्मणा सम्यक् ॥ ९ ॥
उवटे मन्त्रव्याख्या गुणविष्णौ(१) ब्राह्मणीयसर्वस्वे ।
वेदविलासिन्यामपि कौशलमीक्ष्यं तथापि मे सद्भिः ॥ १० ॥

(१) काश्मीर देशस्थवज्रश्रुतोवटकृत शुक्लयजुःसंहिताभाष्ये । गुणविष्णुकृतसामवेदीय-
मन्त्रार्थे । ब्राह्मणसर्वस्वग्रन्थः प्रसिद्धः । मद्रदेवकृतव्याख्यायां च ।

पूर्वग्रन्थेषु या व्याख्या लिख्यते ऽत्रापि सा मया ।
 किन्तु तेषु दुरूहं यत्तदत्रातिविशद्यते ॥ ११ ॥
 स्नानमन्त्रास्ततः सन्ध्यामन्त्रा देवार्चने तथा ।
 श्राद्धमन्त्रास्तथा पश्चात् षडङ्गशतरुद्रियम् ॥ १२ ॥
 वैवाहिकादयो मन्त्रा व्याख्यायन्ते क्रमादिह ।
 उपोद्घातप्रसङ्गाभ्यां केचिदन्तेऽपि कुत्रचित् ॥ १३ ॥
 तत्रोपोद्धातप्रसङ्गाभ्यां प्रथमं वेदार्थज्ञानप्रशंसा ।

तत्र कूर्मपुराणे—

न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद् गुरुः ।
 पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदती ॥ १४ ॥
 योऽधीत्य विधिवद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् ।
 स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ १५ ॥

व्यासः—वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ।
 अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा ॥ १६ ॥

तथा—यथा पशुर्भारवाही न तस्य भजते फलम् ।
 द्विजस्तथार्थाऽनभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥ १७ ॥
 पाठमात्ररतान्नित्यं द्विजातींश्चार्थवर्जितान् ।
 पशूनिव च तान् प्राज्ञो वाङ्मात्रेणापि नाच्चयेत् ॥ १८ ॥
 श्रुतं तु कैवलमपि समुद्धाराय कल्पते ।
 योऽधीते नार्थतत्त्वज्ञः तस्य तद्धारणा वृथा ॥ १९ ॥
 भारवाही च भृतकः केवलं क्लेशभाग्भवेत् ।
 तस्मादर्थपरिज्ञाने यत्नः कार्यो विजानता ॥ २० ॥
 ज्ञानं कर्म च संयुक्तं तदर्थं कथितं मया ।
 अधीतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम् ॥ २१ ॥
 अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानविद्वद्विजः ॥ २२ ॥

मनुः—वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
 इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मलोकाय कल्पते ॥ २३ ॥

व्यासः—समुद्धितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ।
 चतुर्णामपि वेदानां केवलाध्ययनाद् द्विजाः ॥ २४ ॥
 अनृचो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
 धारिभ्यश्चार्थतत्त्वज्ञास्तेभ्योऽप्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ २५ ॥

अथ स्नानमन्त्रव्याख्या ।

उरु६ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्त्रे त्वाऽउ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवृक्ता हृदयाविधश्चित् ॥१॥

हि यस्माज्जलस्य राजा वरुणः सूर्याय सूर्यस्य पन्थां पन्थानम् उरु विस्तीर्णं चकार कृतवान् । तस्मान्मयाऽपि तेनैव यथाऽन्वेतवै-अन्वेतव्यम् अनुगन्तव्यमतस्तस्य पन्थानमहमनुगच्छामीत्यर्थः । उ पन्नान्तरे । स एव वरुणस्तमेव पन्थानम् अपदे आकाशे सूर्यस्य पादाः पादानां, प्रतिधातवे प्रतिधातुम् अर्पणाय । अकः कृतवान् ॥ अ विष्णुः तस्य पदेः, अपदे । उत-अपि च, स एव वरुणः हृदयाविधश्चित् हृदयाविधः पिशुनस्यापि अपवृक्ता नियामकः । चिदप्यर्थे । तथा जलस्य राजा पिशुनस्यापि नियामको वरुणः आकाशे सूर्यस्य रश्मीनामर्पणाय विस्तीर्णं पन्थानं कृतवान् तं पन्थानमनुगच्छामीति याञ्ज्ञा वाक्यार्थः । अप्र सूर्यायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा० २।३।६२ वा०) पन्थामिति । पन्थानमित्यत्र नकारलोपः । छान्दसत्वात् । (पा० ३।१।८५) पादा इत्यत्र षष्ठ्याः प्रथमा । सुपां सुपो भवन्ति, (पा० ७।१।३६) “बहुषु बहुवचनम्” (पा० १।४।२१) इत्येताभ्याम् । अन्वेतवै । इण् गताचित्येतस्मात् अनुपूर्वात् “कृत्यार्थे तवैकैक्येन्यत्वन” (पा० ३।४।१४) इति तवै प्रत्ययः । “कुन्मेजन्त” (पा० १।१।३६) इति अव्ययत्वं, (१) (पादा इति षष्ठीबहुवचनस्थाने छान्दसत्वादाकारः) प्रतिधातव इति प्रतिपूर्वाद्घातेस्तुमर्थे (पा० ३।४।६) तवे प्रत्यये रूपम् । अक इति करोतेर्लङ्स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने सिप् प्रत्ययः । “बहुलं छन्दसि” (पा० २।४।७३) इति (२) बहुलवचनादिङ् न भवति । धातोर्गुणः रपरत्वं “हल्ङ्घादिना” (पा० ६।१।६८) सिव् विभक्तिलोपः । रेफस्य विसर्गः । हृदयाविध इति हृदयंविध्यतीति क्तिप् (३) “नहि वृत्तिः” (पा० ६।३।११६) इति दीर्घः ॥१॥

नमो वरुणायामिष्ठितो वरुणस्य पाशः ॥२॥

योऽभिष्ठितो वरुणस्य पाशः । वरुणाय नमः अस्तु । कुतः वरुणस्य जलरूपः पाशः अभिष्ठितः आक्रान्तो गतः । अयं वाक्यार्थः । वरुणस्य

(१) षष्ठ्याख्यामार्गः “पादा” इति विसर्गरहितपाठमनुसृत्य । किन्तु पुरः सविसर्गं एव पाठ आश्रितोऽनेन । आकारविधानन्तु “न्यत्ययोबहुलम्” (पा० ३।१।८५) इत्यनेन बोध्यम् ॥

(२) अत्र “षष्ठी युक्तश्छन्दसि वा” इति सूत्रं पठ्यते । तत्र वेति योगविभागात्सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । “बहुलंछन्दसी”त्यादिरस्यैव प्रपञ्च इति (सि० कौ०) भट्टोजिदीक्षिताः प्राहुः ॥

(३) कात्यायनकृतप्रातिशाख्यतृतीयाध्यायस्थेन ९७ “अश्वरश्मिसुमती”त्यादिना व्यधौ परे हृदयशब्दस्य दीर्घः ॥ पाणिनीयमते तु “नहिवृत्तिवृत्त्यधौ” (पा० ६।३।११६) त्यादिना दीर्घः ।

जलरूपपाशाक्रमणेन या अप्रीतिर्जायते सा वरुणमस्कारेणापनीयते
तेन वरुणमस्कारपूर्वकं जलावतरणं क्रियते इति ॥ २ ॥

ये ते शतँवरुण ये सहस्रँयज्ञियाः पाशा वितता महान्तः ॥

तेभिर्नोऽबद्ध सवितो विष्णुर्विविधवे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः ॥ ३ ॥

हे वरुण ! ते तव ये यज्ञियाः यज्ञसम्बन्धिनः शतं पाशाः । सहस्रं वा
वितताः विस्तीर्णाः । पाशाः किं भूताः ? महान्तः उत्कृष्टाः ॥ तेभिस्तेभ्यो
ऽद्य नः अस्मान् सविता मुञ्चतु मोचयतु । उत समुच्चये । विष्णुश्च
मोचयतु । विश्वे विश्ववर्त्तिनो (१) मरुतश्च । सुष्ठु यथास्यादेवम् ।
अर्काश्च 'मुञ्चन्तु' मोचयन्तु (२) ॥ ३ ॥

सुमित्रिया नऽआपः ऽओषधयः सन्तु-

दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु शोऽस्मान्द्वेष्टि

यं च वयं द्विष्मः ॥ ४ ॥

आपः ओषधयश्च नः अस्माकं सुमित्रियाः साधु मित्रत्वेनावस्थिता
सन्तु । दुर्मित्रिया इति । ता एव तस्मै दुर्मित्रिया दुष्टमित्रत्वेनावस्थिता
सन्तु । तस्मै-कस्मै ? योऽस्मान् द्वेष्टि । अर्थात् शत्रुः । यं च वयं द्विष्मः
अर्थात् शत्रुमेव ॥ ४ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे ॥ ५ ॥

इदं जगद्विष्णुर्विचक्रमे आक्रान्तवान् । विष्णुत्वात्सर्वप्राणिनोऽपि
भूतेन्द्रियमनोऽजीवभावेन विशति इति विष्णुः । यद्वा “विष्णुर्व्याप्तौ”
(तु० ५०) क्तुः । कित्याद्गुणाभावः । विष्णुर्व्यापकः । किं च स त्रेधा
पदं निदधे । भूम्यन्तरिक्षस्वर्लोकेषु अग्निवायुसूर्यरूपेण त्रिधा पदं निहि-
तवानित्यर्थः । किं च अस्यैव विष्णोरन्यत्पदान्तरं विज्ञानमयानन्दमय-
मद्वैतमक्षरमित्येवं लक्षणं समूढम् अन्तर्हितम् । अविज्ञातमिति यावत्
अर्थात् अकृतात्मभिः । पांसुर इति लुप्तोपममेतत् । पांसुल इति तु रलयोरे-
कत्वस्मरणात् । तथा च यथा पांसुले पांसुलमये प्रदेशे पिहितं अन्यद्द्र-
व्यान्तरं समूढं दर्शनायोग्यं भवतीति तात्पर्यम् । तदुक्तम्—“तद्विष्णोः
परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्” इति (शु० य०
अ० ६ क० ५) ॥ ५ ॥

(१) वस्तुतोऽत्र विश्वे इत्यनेन विश्वेदेवानां ग्रहणम् । मरुतश्च पृथगेव । तेचैकोनपञ्चाश-
त्संख्याकाः पुराणेषु पठिताः । “वाताः पञ्चाशद्भुजाः” इति । “मरुतोऽपवनामरो” इति च कोटं
पठ्यते ॥ (२) मुञ्चतिर्भोजने पठितः (तु० ५०) इहान्तर्भावित्वर्थः ॥

आपो ऽअस्मान्मातरं शुन्धयन्तु

घृतेन नो घृतपृष्ठं पुनन्तु । विश्वं हि

हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः ॥ ६ ॥

आपः उच्यन्ते-या एता आपः जगतो मातरः निर्मात्रयः । ता अस्मान् (१) शुन्धयन्तु शोधयन्तु । किं च नोऽस्मान् घृतेन पुनन्तु । यज्ञजलवीर्येण पवित्रान् कुर्वन्तु, किं भूताः आपः ? घृतपृष्ठः घृतेन पुनन्ति-पावयन्तीति घृतपृष्ठः । (२) घृतं हि अपां परमं तेजः पवित्रं च । तथा च श्रुतिः-“तद्वै सुपृतं यं घृतेन पुनन्ती”ति, “सुवन्ति प्राणा घृतप्राया”इति (३) च । मेध्यानीति गौतमः । “स्तुतिपूर्वं हि यच्च क्रियत”इति स्तौति-विश्वमिति । हि यस्माद्विश्वं सर्वं रिप्रं पापं देवीर्देव्यः भवत्यः प्रवहन्ति मार्जयन्ति “रिपो रिप्रमिति पापनामनी” इत्युच्यते (४) । यस्मात् स्वभावत एव सर्वं रिप्रं पापं प्रकर्षेण नाशयन्ति भवत्यः । तस्मादिदमपि पापं नाशयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उदिदावभ्युं शुचिरापूतऽपमि ॥ ७ ॥ ✓

उदित्यनेन व्यवहितेन एसीत्यत्रान्वयः । तथा च आभ्यः अद्भ्यः शुचि सन् आपूतश्च । आसमन्ताद्भावेन पूतश्च । सन् । उदेमि-उद्गच्छामि । इच्छद्दोऽनर्थकः ॥ ७ ॥

मानस्तोके तनये मा न ऽआयुषि मा नो गोषु मा नो ऽअश्वेषु रीरिषं । मानो वीरावृद्ध भूमिनो वधीर्हविष्मन्तं सदमित्वा हवामहे ॥ ८ ॥

मानस्तोके इत्यस्य व्याख्यानं शतरुद्रियव्याख्याने द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

इमं मे ववरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युराचके ॥ ९ ॥

हे ववरुण ! अद्य (५) मे-मम हवम्-आह्वानं (६) श्रुधि शृणु । श्रुधीति संहितायां दीर्घः । अस्मांश्च आमृडय (७) । आसुखय । “मृडसुखने” (तु० पु०) कालान्तरं नापेक्षणीयमित्यर्थः । किं कारणं ? यतस्त्वामहमाचके कामये । आचक इति कान्तिकर्म । (नि० २६।११) कथंभूतः कामये ? अव-

(१) “शुन्धशोवकर्मणः” (तु० प०) शिच । (२) “पूजपवने” (ऋचा० उ०) क्वि । अन्नभावितायर्थः । (३) शतपथब्राह्मणे ३ काण्डेऽध्वरे १ प्रपाठके १ अध्यायस्य २ ब्रा० ११ कण्डिका । (४) अत्र संहिताभाष्यकारेणोक्तं पापार्थं रिपो रिप्रमिति पदद्वयं कथितं परन्तु यास्काचार्यकृतपञ्चाध्यायात्मके निषण्ठी एकविंशतिपृथ्वीनामान्तर्गतत्रयोदशन्नाम । तथापि रिफा-तुरत्र द्विसार्धः “रिफकथनयुद्धनिन्दार्हिसादानेषु” (तु० प०) कपि कृते फकारस्य प्रकारो “व्यत्ययो बहुलम्” (पा० ३।१।८५) इति व्यत्ययेन । रिपपदस्यैवार्थरिप्रशब्दस्यापि छान्दसत्वात् ॥ केवल-मत्ररक् प्रत्ययोविशेषः ॥ (५) “निपातस्यचे” (१।१।१३६) ति दीर्घः । (६) “श्रुशृणुपृक्पृथ्व्य-दङ्गदसि” (पा० ६।४।१०२) इति द्विः “द्व्यचोऽस्तस्तिठः” (पा० ६।१।१३५) इति दीर्घः ।

(७) आह्वय सर्वतोभावाय ॥

स्तुरात्मनो धनं रक्षणं वा इच्छन् । अवं रक्षणं धनं च (१) ॥ ६ ॥

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते

यजमानो हविर्बिम्बः । अहेडमानो वरुणेह

बोद्ध्युशशः स मा नऽ आयुः प्रमोषीः ॥ १० ॥

तदिति यदर्थे ज्ञेयः । अग्ने तच्छ्रवणात् । ऋत्विग्वदति-अहं ब्रह्मणा
त्रयीलक्षणेन वन्दमानः स्तुवन् सन् यत्प्रयोजनार्थं त्वा त्वां यामि (२) उ-
पसर्पामि तदेवायं यजमानः आशास्ते उपस्थितैः हविर्भिः । अतः हे
वरुण ! अहेडमानः अक्रुद्धः । इह कर्मणि वर्तमानः । नः अस्माकं प्रयो-
जनं यज्ञतमातिलक्षणं बोधि बुध्यस्व (३) बुद्ध्वा च हे उशशं ! बहुलं-
स्तव ! नः अस्माकम् । आयुः । मा प्रमोषीः । मा खण्डय (४) ॥ १० ॥

त्वन्नोऽवग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य

हेडोऽवयसितीष्ठाः । यजिष्ठो

वद्वितमोः शोशुचानो विश्व्वा

द्वेषांस्ति प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ११ ॥

हे अग्ने ! त्वं नः अस्मान् प्रति । वरुणस्य देवस्य । हेडः क्रोधम् ।
(निघंश १३) अवयसितीष्ठाः । अपगमय अपनय-दूरीकुरु । कथं भूत-
स्त्वं ? विद्वान् जानतः । “क्रोधम्” इति शेषः । अवयसितीष्ठा इति यत्तु-
प्रयत्ने (दि० प०) (५) इत्यस्य रूपं, तस्यावपूर्वस्य लिङ् (६) । यस्माच्च त्वं-
यजिष्ठः यष्टुतमः (यागातिशयकृत्तमः) (७) वद्वितमो-बोद्धुतमः (न)
अर्थाद्धविषामतिशयेन बोढा प्रापकोऽसीत्याशंसा वाक्यार्थः । शोशुचानः
उत्तरोत्तरं देदीप्यमानश्च (८) भवति । तस्मात्प्रार्थये अस्मत् अस्मत्तः

(१) सत्रावनमवः । अवत्यनेन वा । तत इच्छार्थक्यज्ज्ञात्वा (पा० ७।१।८) “इयाच्छ्रन्द-
सि” (पा० १।२।१७०) इत्युप्रत्ययः । इयचि च जुगागमः (पा० ७।१।५१ वा०) लालसायाम् ॥

(२) वस्तुतस्तु याचामीत्यत्र मध्यमवर्णलोपः पदव्यत्ययश्चेति नैरुक्तसमयः (नि० २।१।३)
तथाच निघण्टौ बाष्पाकर्मसुद्वितीयो “यामी”ति पठितः (३।१९) ।

(३) अनुजानीहि “हुभ्रम्योर्हर्षिः (पा० ६।४।८७) “वा क्रन्दसी” (पा० ६।४।८८)ति
हेरिपिवाद्गुणः धिलोपश्छान्दसः (पा० १।१।८५) (४) मा चोरय । “मुषस्तेदे” (कया० प०)
लुब्धं “न माङ्गयोग” (पा० ६।४।७४) इति स्रजभावः । पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ।

(५) महीधरेण त्वयमुपक्षये पठितः । सचाऽवेत्युपसर्गयोगाद्बोध्यः ।

(६) आशिषि ण्यन्तस्येदं रूपम् । “खिचक्ष” (पा० १।३।७४) इत्यात्मनेपदम् ।

(७) सत्रातिशयेन यष्ट्यर्थे “स्रतिशयेन तमविष्ठनौ” (पा० ५।३।५५) इति ह्रस्वनि “तुरि-
ष्ठेभ्यस्तु” (पा० ६।४।१५४) इति लुचोलोपः ॥ (८) एतद्व्याख्यानं बह्विदोदेति निरुक्तस-
मयात् (नि० ३।१।४) । (९) शाचतेर्दीप्यर्थान्नैरुक्तापञ्चताल्लटः शानच् । पुनः पुनरतिशयेन
वा शोचते दीप्यत इत्यर्थः ।

विश्वा विश्वानि सर्वाणि (१) द्वेषांसि दौर्भाग्यानि प्रमुमुग्धि प्रमोचय (२) । हे अग्ने ! त्वमस्मान् जनांसि अतोऽस्माकमस्मिन् कर्मणि प्रमादजनि-
तवैगुण्यकृतं वारुणं क्रोधमपनय । अस्माकं दौर्भाग्यानि मोचयेति प्रा-
र्थना वाक्यार्थः । हेड इति हिडि गत्यनादरयोः (भ्वा० आ०) इत्यस्य
प्रयोगः (३) ॥ ११ ॥

सत्त्वन्नोऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठोऽ

अस्याऽउपसोव्युष्टौ ॥ अवयश्च नो व्वरुणः

रराणो वीहि मृडीकः सुहवो नऽपधि ॥ १२ ॥

हे अग्ने ! सत्त्वमेवं प्रार्थ्यमानो नः अस्माकम् । अवमो भव । अचित्-
तमो भव । पालयितृ तमो भव (४) । ऊती ऊत्या तर्पणैः (५) गत्या वा नेदि-
ष्ठश्च निकटतमश्च भव । कस्मिन्सत्ये प्रभातस्य अस्या उपसो व्युष्टौ समाप्तौ
विच्छेदावच्छिन्ने काले । अस्मिन्नेवाहनीत्यर्थाभिप्रायः । ततः अवयश्च ।
अवगत्य च नः अस्माकं वरुणं यज (६) रराणः रममाणः (७) सन् । यद्वा
रादाने हविर्दानः । ततो वीहि भक्षय (=) अर्थात्पुरोडाशं, किं भूतं मृडी-
कं सुखकरम् । ततो नः अस्माकं सुहवः स्वाह्वानः । एधि भव (८) ॥ १२ ॥

माऽपो मौषधीर्हिऽ सीर्धाम्नो धाम्नो राजं स्ततो

व्वरुण नो मुञ्च ॥ यदाहुरगन्ध्याऽइति व्वरुणेति

शपामहे ततो व्वरुण नो मुञ्च ॥ १३ ॥

हे व्वरुण ! औषधीः मा हिंसीः । आपश्च मा हिंसीः । किं च हे राजन्
व्वरुण ! ततो धाम्नः पापसमन्वितात् स्थानात् (१०) । नः अस्मान्मुञ्च मोच-
य । यतो यतो विभिम इत्यभिप्रायः । यदाहुरिति । किं च हे व्वरुण ! तत-

(१) “शेवङ्गन्दसि बहुलम्” (पा० ६।१।७०) इति शिलोपः । (२) मुचेमोक्षणायादथ-
त्ययेन शपःश्लु (पा० १।१।७६) इति द्वित्वम् (पा० ६।१।१०) लोटोमध्यमपुरुषैकवचने रूपम् ॥

(३) असुनि औणादिके गुणः । नलोपोऽत्रार्थः । एवं द्वेषांसित्यत्रापि असुन् गुणविति
बोध्यम् “द्विष् अप्रीतो” (तु० प०) ।

(४) अवतीत्यवोऽतिशयेनावोऽवतमः । स एवावमः तलोपश्छान्दसः । (५) वस्तुतोऽवनेन
(रक्षणेन) “अवने कति” इत्यमरात् । निपातितोऽयम् (पा० ३।३।९७) ॥ (६) अवपूर्वाघजे-
लोऽति शपोलुक् । यद्यप्ययं नाशनायैस्तथापिधात्वन्तरयोगात्स्वार्थमेव वक्तीति-उवटः प्राह । अत-
एवावस्य धात्वन्तयोगोऽत्र तेन कृतः अवगत्ययज इति बोध्यम् ॥ (७) एतच्च सायणभाष्यमनु-
सृत्य व्याख्यातम् । निरुक्तेतु “रराणोरातिरभ्यस्त” इत्युक्तनेन दानार्थात् (अ० प०) लटश्चानच्
(पा० ३।२।१२९) व्यत्ययेन श्लुर्द्वित्वमत्र बोध्यम् ॥ (८) “वीगतिन्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु”
(अ० प०) ततो लोटि मध्यमैकवचने रूपम् । (९) अस्तेलोऽति “व्वसोरेक्षावस्यासलोपश्च” (पा०
३।४।११९) इत्येत्वम् । (१०) “धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति मेदिनी ॥

स्तस्मादेनसः नोऽस्मान्मुञ्च मोचय । अर्थाद्वेवधात् । यत् यतः गावः
अध्वन्याः (१) अहिंस्या इत्याहुः । अर्थाद्वेदस्मृतिलोकवाक्यानि वयं च ।
इति अनेन प्रकारेण ताः शपामहे हिंसामः (२) अहिंस्याः पूजनीयाश्च
हिंसामेति तद्धिंसाजनितं पापं नाशयेति वाक्यार्थः ॥ १३ ॥

उदुत्तमँव्वरुण पाशमस्मदवाधमं.

विवमद्ध्यमपुं श्रथाय ॥ अथा व्वयमादित्यव्रते

तवानागसो ऽअदितये स्याम ॥ १४ ॥

उत् इत्ययमुपसर्गः श्रथायेत्यत्र सम्बध्यते (३) हे वरुण! अस्मत् अस्म-
त्तः । उत्तमम् उद्ध्वंस्थितं तावत् । पाशमुच्छ्रथाय श्लथीकृत्योद्ध्वं नय ।
अधमं च पाशम् अवाचीनं श्लथय । मध्यमं च पाशं विश्लथय । तथैवं
कृते सति हे आदित्य ! अदितेः पुत्र ! तव व्रते कर्मणि (४) वर्त्तमानाः ।
अनागसः । अनपराधा (५) वयम् । अदितये-अदीनतायै । स्याम भवेम ॥ १४ ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादर्थो वरुणण्यादुत ॥ अर्थो

यमस्य पड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिलिषात् ॥ १५ ॥

आपः मा मां शपथ्यात्-शपथनिमित्तात् । किलिषात् मुञ्चन्तु मोच-
यन्तु । अथोऽपि च वरुणयात् वरुणसम्बन्धिनः पाशात् मुञ्चन्तु । अथो
अनन्तरम् । उत अपि च यमस्य यमसम्बन्धिनः । पड्वीशात् बन्ध-
नात् मुञ्चन्तु । सन्धानं बन्धनं सर्व्वन्तं पड्वीशमिति दृश्यत इत्युच्यते ।
किं च सर्व्वस्माद्देवसम्बन्धिनः किलिषात् पापात् मुञ्चन्तु ॥ १५ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः ।

अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिपमवमर्त्यैर्मर्त्यै.

कृतं पुरुराव्णो देवरिपस्पाहि ॥ १६ ॥

हे अवभृथ (६) यज्ञ ! हे निचुम्पुण ! नीचैः कणन ! (७) यस्त्वं निचेरुरसि

(१) अध्वन्या इति गोनाम (निर्ध० २।११) । प्रकरणादिहानुबन्ध्याविषये बहुवचनम् । बहु-
वचनमनुबन्ध्याविषयेऽर्धवत् । एकानुबन्ध्याविषये तु पूजार्थमित्युच्यते महीधरी ॥

(२) शपतिर्हिंसार्थ इत्युच्यते-महीधरी । निरुक्ते तु “शपः शपतेः स्पृशति कर्मणः” (३।४।२१)
इत्युक्तम् । पाणिनीये त्वाक्रोशे (आ० ३०) पठ्यते । तदत्र धातूनामनेकार्थत्वमित्युक्तिरेव
शरणम् ॥ (३) “तिप्राग्धातोः” “छन्दसि परेऽपि” “व्यवहिताश्च” (पा० ३।४।८०-८१-८२)
इति स्मरणात् । ते गत्युपसर्गसंज्ञका इति तदर्थः ॥ (४) तथाच निरुक्तं-“व्रतमिति कर्मनाम-
वृषोतीतिसत्” । (२।४।१४) इति । (५) “आगोऽपराधः” इत्यमरः ।

(६) अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते भ्रियन्ते यस्मिन्यश्वविशेषे सोऽयमवभृथस्तत्सं-
वोधने ॥ (७) “उपाश्ववभृथेऽथा चरन्ती” ति श्रुतिः । निपूर्वाच्चोपतेः (आ० ५०) उद्योमुमा-
गमश्चौणादिकः । यद्वा नीचैरल्पशब्दैरस्मिन्कणन्ति कर्मकुर्वन्तीति निचुम्पुणोपशः । “वीण-

नीचैश्चरणोऽसि(१) निचुम्पुणः नीचैःकणनश्च तं त्वां प्राप्यैव देवकृतम् ए-
नः-पापम् , अवायासिषम्-अपनीतवानहम् । देवविषये कृतं देवकृतं, कैः
सह ? देवैः (२)। किं च मर्त्यैर्मनुष्यैः सह । अर्थात् ऋत्विग्भिः सह । म-
र्त्यकृतं (३)पापम् अवायासिषं, मर्त्यविषये कृतं मर्त्यकृतम् । अतस्त्वं हे
अवभृथ ! देवरिषरूपाहि । देवसस्वन्धिनः रिषः वधात्-पापात् पाहि-रक्ष ।
रिषतिहिंसार्थः क्विन्तः (४) । कथंभूताद्वधात् ? पुरुरावणः (अ० प०)
“रादाने” पुरुशब्दे बह्वर्थः । बहुकामोपभोगसन्तापानां(५) दातुः । अर्था-
त्संसारलक्षणाद्वधात् । यद्वा रुशब्दे खवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्राणिनोऽस्मिन्
संसार्यमाणा इति पुरुरावा तस्मात् पुरुरावणः संसारादित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापुं प्रवहतावचं च मलं च यत् ॥

यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेषेऽभिरुणम् । आपो

मा तस्मादेनसुं पवमानश्च मुञ्चन्तु ॥१७॥

हे आपः ? इदम् पशुसस्वन्धि पापं,(६)प्रवहत-अपनयत । किं च
यत् अवद्यमवदनोयमभिशापादि तत्प्रवहत । यच्च मलं शरीरसंलग्नं
तत्प्रवहत । यच्चानृतं मिथ्यैवमिति दुद्रोह-द्रुग्धवानस्मि(७) । अर्थात्परि-
चरणोयं-सेवनीयं, यच्चाभिरुणमनपराधिनमभिषेपेऽभिषतवानस्मि । अ-
पराधी हि विमेति । अतो भीरुशब्देनापराध्युच्यते । यद्वाऽभिलुनाति छि-
नन्ति मर्माणि यदुच्चरितं सत्तदभिरुणं तस्मादेनसः-पापात् आपः मा
माम् मुञ्चन्तु-मोचयन्तु पृथक्कुर्वन्तु । तस्य रश्म्यान्सः । पवमानश्च लोमो
वायुर्वा मुञ्चतु-मोचयतु इति वचनं विपरिणमित्यम् ॥ १७ ॥

हविष्मतीरिमा ऽआपो हविष्माँ२ ॥ ऽआ विवासाति ॥

स्थूणव्रणभ्रूण” इत्यादिना नीचैः शब्दोपपदात् कण्ठेरुणकप्रत्ययान्तो निपातः । धातोः पुंभावः ।
उपपदस्य निचुम्भावश्च निपातितः । (१) नीचैश्चरतीति निचेरुः । महीधरस्तु-यद्यपि त्वंनिचेरु-
रसि । नितरां चरतीति निचेरुः । नितरां गमनशीलोऽसि । तथाप्यत्र निचुम्पुणो मन्दगमनो भव ।
किम्प्रयोजनमितिचेत्तत्राह । देवैरित्यादि । अत्र “चुपमन्दायाङ्गजौ” इत्यस्यैव निपात उक्तः ।

(२) द्योतनात्मकैरुत्सदीयैरिन्द्रियैः । देवकृतं-हविःस्वामिषु देवेषु कृतमेनः पापं यदस्ति
तदवायासिषमस्मिजलेऽहमवनीतवानस्मि । (३) मर्त्येषु यद्यदर्शनार्थमागतेषु कृतं यदवशात्पमेनः
पापमस्ति तदहमस्मिजलेऽवायासिषमवनीतवानतोऽत्मस्यकृमिर्द पापं यथा त्वां न व्याप्नोति तथा
निचुम्पुण मन्दङ्गच्छेति महीधरव्याख्यानम् ॥ (४) “गती च बहुलम्” (पा० ८:३१५२)
(इति सत्तन् । (५) पुरु-बहु विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावा तस्मात् । “रादाने”
(अ० प०) “आतोमनिन्वनिवृत्तिपक्ष” (पा० ३१:१७४) इतिवनिप् । पुरु खवन्त्यत्रेत्यर्थे तु
रीतेरधिकृत्ये णत्रौयादिको बोध्यः । (६) पशुसंक्षपननिमित्तम् ।

(७) “द्रुहजिघांसायाम्” (दि० प०) लिट् । प्रमादोऽत्रमूलमिति स्वक्रियायां परोक्षत्वमुपपा-
दनीयम् ॥

हविष्मान्देवोऽ अद्ध्वरो

हविष्माँ२॥ऽअस्तु सूर्यः ॥ १८ ॥

इमा आपः हविष्मतीः-हविषा संयुक्ताः । हविष्मान्हविषा संयुक्तोऽर्था-
द्यजमानः । आधिवासति-परिचरति । विवासतिः पारिचर्यायां वर्तते ।
(निब्रं ३।५) देवो अद्ध्वरो यद्धो(१) हविष्मानस्तु “आभिरद्भिरिति” शेषः ।
सूर्योऽपि हविष्मानस्तु । श्रुतिः-“एतस्मै वै गृहाति य पप तपति” इ-
त्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

देवीं रापोऽअपात्रपाद्व्यो वऽऊर्मिह-

चिप्यऽइन्द्रियावान्मदिन्तमः ॥

तं देवेभ्यो देवत्रा दत्त शुक्रपेभ्यो

येषां भागस्थ स्वार्हा ॥ १९ ॥

हे देवीः ! देव्यः ! आपः ! वः-युष्माकम् अपाम् नपात्-अपत्यरूपो य
ऊर्मिरन्तर्जलसङ्घातः कल्लोलस्तं शुक्रपेभ्यः दत्त-प्रयच्छत । शुक्रशब्द
उपलक्षणार्थः । शुक्रादिग्रह(२)पतिभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । ते के ? येषां
देवानां यूयं यद्वाङ्मभागः अंशः स्थ भवथ । कल्लोलः किंभूतः ? हवि-
ष्यः(३) यक्षियः । पुनः किंभूतः ? इन्द्रियावान्-इन्द्रियशब्देन चोर्ध्वन्त-
र्धानित्यर्थः । आन्दिस्तत्वादीर्ध्वत्वम् । मदिन्तमः-मादयितृत्वमः । “नाद्व्य-
स्य (पा० पा३।१३) इति तमपि नुगागमः । पुनः किंभूतः ? देवत्रा । देवा-
न्प्रति यायी “देवमनुष्य०” (पा० ५।१।५६) इत्यादिना चाप्रत्ययः ॥

कार्पिरासि समुद्रस्य त्वा क्षित्याऽउन्नयामि ॥

समापोऽअद्भिरगमत समोपधीभिरोपधी ॥ २० ॥

हे आपः ! (जल !) त्वं कार्पिरसि-आकृष्टमस्ति(४) । “रूपचितेन

(१) तथा च निरुक्तम्-“देवो दानाद्वा दीपनाद्वा धोतनाद्वा युस्थानां सवतीति वा
यो देवः सा देवता” इति । अथर्वस्तु-यद्य पत्र-तथा च निरुक्तम्-“अथर्व इति यज्ञनाम । ध्वरतिहिं-
साकर्मा तत्प्रतिषेधः” इति । हिंसाकर्मा हिंसार्थकः । (निषे३।१५) ततो वच्यते कः (पा० ३।३।५८
वा०) अधिकरणे । न ध्वरोऽध्वरः । अदिक्षोहि यद्यः । यत्किञ्चित्पशुदीक्षाधिकमत्र ध्वयेन (हिंस्यते)
साऽभ्युदयहेतुः वात्तेषां हिंसा न भवति । द्वेषपूर्वको हि प्राणिवधो हिंसा । तथा च देव इति अध्वरस्य
विशेषणमुक्तार्थकम् ॥ (२) वस्तुनस्तु शुक्रादीन्सोमप्रदानपिबन्तीति शुक्रपास्तेभ्यः । यद्वा शुक्रं
दीप्तं सोमं पिबन्तीति । (३) इतिषे धितः । यत् (पा० य० ५।१।५) ॥ (४) यद्वा-कर्पणी-
त्येवं शीलः कार्पिः । अन्तर्गमनमला- (कल्पा) -यनेवाऽस्ति । तदाऽ निश्चिदिः-“कार्पिरसीत्याह शम-
ननेवासामुपप्लावयतीति समुद्रस्य त्वेति नेन गृहाति” (का० १।३।९) मैत्रावरुणचममेन तदागम्या
अपो गृह्णतीति यत्रार्थः । निद्रवचनव्यापय आर्थः ।

ने” (श्वा० प०) देवतया भक्षितमित्यर्थः । त्वा-त्वां समुद्रस्य-जलस्य । अक्षित्यै—अनुपक्षीणतायै उन्नयामि-उद्गृह्णामि । “आपो वै समुद्र” इति श्रुतेः । (३।१।३।२७) किं च हे आपः ! अद्भिः समगमत-सङ्गच्छत(१) ओषधीभिर्वीहियवादिभिः सह ओषधीरोषधयः(२) मुद्गमसूरादिकाः समगमत-सङ्गच्छन्ताम् । तेन ताः सम्यगुत्पद्यन्ताम् । अपां कारणात्वादोषधीनामिति भावः ॥ २० ॥

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन् ऊर्जस्वती-
राजस्वश्चितानां । याभिर्मित्रावरुणाव-
भ्यषिञ्चन्त्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीं ॥ २१ ॥

या अपः देवा अगृभ्णन्तगृह्णन् (३) । ताः ‘गृह्णामी’ति शेषः । किं भूताः आपः ? मधुमतीः—स्वाद्युमतीः । पुनः किं भूताः ? ऊर्जस्वतीः—अन्न-वतीः । ऊर्जमन्नम् (४) । पुनः किं भूताः ? राजस्वः राजानं याः सुवन्ते जनयन्ति ता राजस्वः । पुनः किं भूताः ? चितानाः—चेतयमानाः परिदृष्टका-रिण्यः । किं च याभिरद्भिर्मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन्-अभिषिक्तवन्तः देवा इत्यनुवृत्तिः । याभिर्देवा अत्यरातीः अरातीः शत्रुसेनाः(५) अतीत्य इन्द्रम् अनयन्-आनीतवन्तः ॥ २ ॥

द्रुपदादिव मुमुक्षान् स्विन्नं स्नातो मलादिव ॥

पुनं प्रवित्रेणैवाज्यमार्पणं शुन्धन्तु मैनसां २२ ॥

सन्ध्याप्रकरणे लेखनीयम् ॥ २२ ॥

शत्रो देवीराभिष्टय ऽआपो भवन्तु पीतये ॥ शं योरभिस्रवन्तु नरं ॥ २३ ॥

आद्धेऽन्वेष्ट्यम् ॥ २३ ॥

अपाथं रसमुद्वयसं सूर्यं सन्तं

(१) सम्पूर्वादिगमेल्लङि तङि प्रथमपुरुषवद्बुवचने अपि लुप्ते “गमहन”-(पा० ६।४।९८) इत्युपधालोपे रूपम् । लोटर्थेऽत्र लङ् व्यत्ययेन (पा० ३।१।८६) ॥ (२) अत्र “वाच्छन्द-सि” (पा० ६।१।१०६) इति वा पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ (३) “ह्यग्रहोभंश्छन्दसि” (पा० ३।१।८४ वा०) इति ह्रस्व भादेशः ॥ (४) यद्यपि—“ऊर्जस्वत्य” इति नदीनामसु पठ्यते (सिधं० १।१३) तथापीह ऊर्जित्यन्नामसु (निधं० २।७) पाठा—“दूर्जबलप्राणनयोः” (चु० प०) इत्यस्मादसुनि ऊर्जस् शब्दोऽन्यत्रार्थं ऊर्जश्छन्दश्च श्रुतौ (य० वा० सं० २८।१६) पठ्यते । “इषमूर्जम्” इति । ऊर्जयतीत्यर्थतयात् । ततोऽस्त्यर्थे मनुषि (पा० ५।२।९४) ङीप् ऊर्जस्वतीति भवति ।

(५) यद्यप्यरातिशब्द आग्नेयकोशे शत्रुपर्याये पठ्यते न तु तत्सेनायाङ्गित्वेह तत्सम्बन्धितया ता अपि गृह्यन्ते । यथा च श्रूयतेऽन्यत्रापि—“या नो दूरे तडितो या अरातयोऽभिसन्ति जम्भया ता अनमसः” (ऋ० सं० २।६।३०) इति । अत्रारातीः शत्रुसेना इति सायणादयः ॥

समाहितम् । अपां रसस्य यो रसस्तं वो

गृह्णाम्युत्तमम् ॥ २४ ॥

अपां यो रसः वायुः । श्रुतिश्च—“एष वा अपां रसो योऽयं पवतः” इति, (५।१।२।६) तं गृह्णामि । किंभूतं रसम् ? उद्वयसम्—उद्वृतं वयोऽन्नं (निघ० २।७) यस्मात्तत् उद्वयसम् । (१) सूर्ये समाहितं—समारोपितं (स्थापितं) सन्तं, किं च हे आपः ! (२) अपां रसस्य वायोर्यो रसः सारः स प्रजापतिस्तमपि वः (३) युष्मदर्थम् गृह्णामि । कथंभूतम् ? उत्तमम्—उत्कृष्टतमम् ॥ २४ ॥

अपो देवीरूपं सृज मधुमतीरयक्ष्माय

प्रजाभ्यः । तासामास्थानादुज्जिहता-

मोषधयं सुपिप्पला ॥ २५ ॥

प्रक्रमादग्निरुच्यते—हे अग्ने ! या देवीः—देवताः । अपः—जलानि, उपसृज-उपसृजसि (४) विक्षिपसि अर्थाद्वृष्टिरूपाः । तासां भूमिगतानाम् आस्थानात्समीपात् (५) ओषधयः उज्जिहताम्—उद्वच्छन्तु । किंभूताः ओषधयः ? सुपिप्पलाः—सुफलाः । (६) पिप्पलं फलमुच्यते । आपः किंभूताः ? मधुमतीः—मधुमत्यः (रसवत्यः) । किमर्थं विक्षिपसि ? प्रजाभ्यः—प्रजानाम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २।३।६२ वा०) अयक्ष्माय—अयक्ष्मत्वाय । भावप्रत्ययस्य लोपः । (७) यक्ष्मा—व्याधिः ॥ २५ ॥

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु

मा पितामहा पुनन्तु प्रपितामहा ॥

पवित्रेण शतायुषा ॥

पुनन्तु मा पितामहा पुनन्तु प्रपितामहा ॥

पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यहनवै ॥ २६ ॥

(१) वायुर्नैव हि धान्यानि निष्पद्यन्ते । (२) प्रजापतिर्द्विरप्यगर्भः स हि यक्ष—लोक-काला—अग्नि—वायु—सूर्यगर्भजुःसामादिवपुः । (३) वःशब्दोऽनर्थको वा वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिञ्च गृह्णामि । (४) अत्र लट्थे व्यस्ययेन (पा० ३।१।२५) लोट् ।

(५) यद्यपि आतिष्ठन्त्यस्मिन्निति—अधिकरणल्युटोपवेशनस्थानं समा वाऽऽस्थानपदेनोच्यते तथापीह समीपे लक्षणाऽऽश्रितेति क्लृप्तम् । (६) यद्यपि—पिप्पलमित्युदकनामसु (निघ० १।१२) पठ्यते । तथापीह—“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशोति” इति श्रुती पिप्पलपदेन तत्कलाभिधानादिशपि स एवार्थोऽनुसृतः ॥ (७) यच्चमशब्दोऽकारान्त एवात्राश्रितो ब्रह्मणा स च भावप्रधानः । “द्वयेकयो०” (पा० ५।४।२२) इति वत् । लोपशब्दोऽदर्शनार्थस्तन्मूलं च ययोक्तमत्र बोध्यम् ।

मा-मां पितरः पुनन्तु-पवित्रं(१) कुर्वन्तु । किं भूताः ? सोम्यासः—
सोम्याः(२) सोमसम्पादिनः । किं च पितामहाः पुनन्तु । प्रपितामहा-
श्च । केन ? पवित्रेण(३) । किंभूतेन ? शतायुषा-शतम् आयुर्यस्मात्तेन ।
यद्वा कारणे कार्योपचारात्पवित्रमेव शतायुः(४) । पुनन्तु मा पितामहा
इत्यस्यार्थः । तथा मा-मां पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाश्च पुनन्तु । आ-
दरार्थोऽयमभ्यासः । विशेषार्थो वा । तथा मां पितृपितामहप्रपितामहाः
पुनन्तु यथा विश्वं सर्वम् आयुः अहं व्यश्नवै-व्याप्नुयां(५) प्राप्नुया-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

अन्नऽआयूँ० पि पवसुऽआसुवोर्ज्जमिषं

च नरं ॥ आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ २७ ॥

अग्ने ! यतस्त्वं स्वभावत एव आयूंषि पवसे । आयुः प्रापकानि
कर्माणि चेष्टयसे । अतः प्रार्थये । ऊर्जं दध्याद्युपसेचनम् इषं च ब्रह्मा-
दिकम् । नः-अस्माकम् आसुव-अनुजानीहि । एतद्धि जीवनहेतुरित्यभि-
प्रायः । किं च आरे-दूरे (निघं० ३।२६) एवावस्थितानान्दुच्छुनां(६) दुष्ट-
शुनां बाधस्व-पीडितान् कुरु । शुना चात्र दुर्जनप्रभृतयो लक्ष्यन्ते । तै रहि-
तो हि पुरुषः परमायुः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा

धियः ॥ पुनन्तु विश्वा भूतानि

जातवेदं पुनीहि मा ॥ २८ ॥

देवजना-देवानुगामिनो जनाः । मा-मां पुनन्तु । मनसा संयुक्ताः
धियो बुद्धयः (निघं० २।१) कर्माणि वा पुनन्तु । किं च विश्वा-विश्वा-
नि(७)सर्वाणि भूतानि च पुनन्तु । हे जातवेदः ! अग्ने त्वमपि मा-मां
पुनीहि ॥ २८ ॥

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्रेण देव दीर्घत् ॥

(१) पावनञ्च पापाऽपनोदः इत्युच्यते । शोधयन्त्विति महीधरः । तत्र शुद्धिः फलग्रहणयो-
ग्यता ॥ (२) अत्र “तस्मै हितम्” (पा० ५।१।५) इति यत्प्रत्ययः । सोमाय हितास्तरसंपादिन
इत्यर्थः ॥ (३) पवित्रमिह-प्रकरणात्कातीयमेव न तु गोऽश्वबालकृतम् । तथा च कात्यायनः—
“अनन्तर्गमिणं सायं कीदृशं द्विदलमेव च । प्रादेशमार्त्रं विशेषं पवित्रं यक्ष कुत्रचित्” इति ॥

(४) तथा च येन पूतः शतायुर्भवति-तत्साधनत्वात्तदपि शतायुःपदेनोच्यते । (५) “अशून्या-
सौ” (स्वा० उ०) लोट् प्रार्थनायाम् ॥ (६) दुष्टाश्च ते श्वानश्चेति कर्मधारयः । कर्मणि षष्ठी ।
(पा० २।३।६८) । दुष्टान् शुनः सारमेयप्रायान्दुर्जनान्बाधस्व नाशय । तैस्तेरुपायैरित्यर्थः । अत्र
“न लोका०” इति (पा० २।३।६९) निषेधाभावश्छान्दसः ।

(७) “शेखन्दसि बहुलम्” (पा० ६।१।७०) इति शैलौपः ।

अग्ने कृत्वा क्रतूँऽऽरु ॥ २९ ॥

हे अग्ने ! देव ! पवित्रेण-कुशमयेन । किंभूतेन ? शुकेण-शुद्धेन (१) त्वं मा-मां पुनोहि । किंभूतस्त्वम् ? पुनः पुनः दीव्यतीति दीद्यत् (२) दीप्यमानः । किंच हे देव ! अग्ने ! कृत्वा-क्रतुना कर्मणा (निघं० २।१) च तांस्तान् क्रतून्-यज्ञान् अनुलक्ष्य (३) क्रतौ क्रतौ सर्वस्मिन्यज्ञे मा-मां पुनोहि (४) ॥ २९ ॥

यत्ते (५) पवित्रं मर्चिष्यग्ने विततमन्तरा ।

ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ३० ॥

हे अग्ने ! ते-तव अर्चिर्ज्वाला तस्यामर्चिषि । अन्तरा-मध्ये यद् ब्रह्म त्रयोरूपं परब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं-प्रसारितं वर्त्तते तेन पवित्रेण भवान् मा-मां पुनातु “अभ्यनुज्ञानेन” इति (६) शेषः ॥ ३० ॥

पवमानं सोऽअद्य नः पवित्रेण

विचर्षणिं ॥ यः पोता स पुनातु मा ॥ ३१ ॥

स एव पवमानः सोमः अद्यास्मिन्नहनि पवित्रेण नः-अस्मान् पुनातु । किंभूतः पवमानः ? विचर्षणिर्दृष्टा (निघं० ३।११) कृताकृतप्रत्य-वेक्षक इत्यर्थः । यश्च स्वभावतः पोता-रक्षको (७) वायुः स मा-मां पुनातु

उभाभ्यां देव सवितं पवित्रेण सवेन

च ॥ मां पुनोहि विश्वतः ॥ ३२ ॥

हे सवितर्देव ! उभाभ्यां विश्वतः सर्वतः मां पुनोहि । उभाभ्यां ? पवित्रेण (८) सवेन अभ्यनुज्ञया च ॥ ३२ ॥

वैश्वदेवी पुनती देव्या गाद्यस्यामिमा

ब्रह्मस्तन्वो वीतपृष्ठां ॥ तया मदन्तं सध-

मादेषु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ३३ ॥

वैश्वदेवी-सुराकुम्भी (९) प्रक्रमात् । पुनतो-पावनं कुर्वाणा । आऽगा-

(१) शोचिष्मता शुक्लेन अश्वलेन । (२) दिव्यंङ्लुगन्तं रूपम् । (३) यज्ञान् सम्यक्का-रयेत्यर्थः । (४) अत्र “दीर्घादपि समानपादे” (पा० ५।६।५८) इति नस्य रुचम् ।

(५) यत्र यत्र वकारस्याधोभागे विन्दुरस्ति तत्र तत्र चवर्गीयजकारसदृशोच्चारणम्-इत्युक्तं कात्यायनप्रणीतप्रतिज्ञापरिशिष्टाख्यसूत्रमाधे, इति सर्वत्र बोध्यम् । (६) एतच्च पवित्रविशेषणत-योव्वदेन धृतम् ॥ (७) पुनाति पवते वा पोता । तत्र पवित्रीकरणेन रक्षणमेवात्र फलितमित्याह रक्षक इति । (८) अजाविलोमनिर्मितेन सवेन अभ्यनुज्ञया च । त्वदाज्ञया यज्ञसिद्धिः इत्यर्थः ।

(९) विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो हिता वैश्वदेवी । विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा ।

त्-आगता । यस्याम् इमा(१)वह्नयो देव्यो धारास्तन्वः शरीरप्रायाः । किंभूता धाराः ? वीतपृष्ठाः । वीतमिषं पृष्ठं स्वरूपं यासां ताः कामितश-
रोराः । काम्यन्ते हि सुराधाराः सुरैः । तथा मदन्तः-मोदमाना वयं सध-
मादेषु सहमादनेषु(२)रयीणां-घनानां (निघं० २।१) पतयः-स्वामिनः,
स्याम-भवेम “सधमादस्थयोश्छन्दसि” (पा० ६।३।१६) इति सहस्य
सधादेशः ॥ ३३ ॥

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो
मा सवितापुनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
रश्मिभिः ॥ तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य
यत्कामं पुने तच्छक्यम् ॥ ३४ ॥

चित्पतिर्ज्ञानपतिः । आत्मा मनो वा(३) । मा-मां पुनातु पवित्रं करो-
तु । अथवा चित्पतिः-प्रजापतिः । “प्रजापतिर्वै चित्पतिः” (३।१।२।२२)
इति श्रुतेः । वाक्पतिर्बृहस्पतिश्च मा-मां पुनातु । सविता देवश्च मा-मां
पुनातु । केन ? अच्छिद्रेण अनुपहतेन, पवित्रेण-कुशेन । न केवलं कुशेन
किन्तु सूर्यस्य रश्मिभिश्च । हे पवित्रपते ! पवित्राणां पते देव सवितः ! ।
तस्य पवित्रपूतस्य मम-यजमानस्य तव प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानस्य
एतद्भवतु-किम् ? यत्कामः(४) यद्भिलषिता यस्मिन्सोमयागानुष्ठाने काम-
वान् अहम् आत्मानं पुने-पात्रयामि (शोधयामि) तच्छक्यं तस्मिन्
शक्नुयां यज्ञस्यान्तं गच्छामीत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

आऽयं गौः पृथिवीरक्रमदिसदन्मातरं

पुरः ॥ पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ ३५ ॥

अयमग्निः आक्रमीत्-ऐश्वर्येणाक्रान्तवान् “जगत” इति शेषः । किं-
भूतः ? गौः गन्ता “तासु तासु क्रियासु” इति शेषः । पुनः किंभूतः ?
पृथिवीः नानारूपः । (५) असदन् मातरं पुरः । योऽग्निः पुरः-पुरस्तात्
प्राच्यां दिशि प्रातरादित्यरूपेण इमां मातरं पृथिवीम् असदत्-आसीद-
दिति(६) । अर्थात् इमं लोकं अग्निरूपेणानुगृह्णाति च पितरं च-प्रयन्त्स्वः ।

(१) यस्यां कुम्भयामिमाः प्रत्यक्षतो दृश्यमाना वह्नीः बहुसंख्याकाः । (२) यज्ञस्थानेषु ।
सह भाषन्ति देवा येषु तेषु ॥ (३) “मनो वै चित्पतिः” इति तित्तिरिवान्यात् । (४) यः कामो-
यस्य, यस्मिन्वा कामो यस्य, स यत्कामः । यस्मिन्सोमयागानुष्ठाने कामवानहमात्मानं पुने शोध-
यामि तत्सोमयागानुष्ठाने शक्ते भूयासन् । यज्ञानुष्ठानसामर्थ्यमेऽस्तिवत्यर्थः । तद्देवाह यज्ञस्येत्यादि ॥
(५) लोहितशुक्लादिवहुविधञ्जालोपेतः । (६) आहवनीयरूपेण प्राप्तवानित्यर्थः । श्रुतिश्च-“गौः
पिता पृथिवी माता” इति ॥

पितरं द्युलोकं ब्रह्मलोकं वाऽऽसददासीददित्यनुषज्यते । स्वः प्रयन् गच्छन्
स्वः आदित्यः (निर्घ० १।४।१) (१) ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो
रात्र्यजायत, ततः समुद्रोऽर्णवः । समुद्रा-
दर्णवादधिसँवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि
विदधद्विष्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ
धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं
चान्तरिक्षमथो स्वः ॥

ऋतं चेत्यादि । अयमृग्वेदोयो मन्त्रः । अपरश्च तैत्तिरीयः । तत्र रात्रि
रजायतेति पाठः । समुद्रोऽर्णव इति च । अकल्पयद्विमिति च संहितः ।
स च मन्त्रो माध्यन्दिनीयैर्न पठनीयः । याज्ञवल्क्योद्रीणत्वात् । ऋतं
सत्यमिति च ब्रह्मणो नाम । तथा च श्रुतिः—“ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म” “सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति च । स्मृतिश्च—“ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म” इति । तत्राति-
ष्ठदित्यध्याहार्यन्तेनायमर्थः । ऋतं च सत्यं च “तिष्ठति” इति शेषः ।
अर्थात्सृष्टिपूर्वकाले । तथा च तदानीं केवलं ब्रह्मवासीदित्यर्थः । ततस्तद-
नन्तरं प्रलयावस्थायामेव रात्री(२) अजायत रात्रिरासोत् । रात्रिशब्देना-
न्धकार उच्यते । तथा च सकलमन्धकारमयमासीदित्यर्थः । तेजोऽभाव-
स्यैवान्धकारत्वात् । रात्रेश्चन्द्राधीनत्वेन, अहः सूर्याधीनत्वेन च तयोस्त-
दानीमसम्भवाच्चेति भावः । तथा च स्मृतिः—“आसीदिदन्तमोभूतमवि
(प्र)ज्ञातमलक्षणम्” इति । ततस्तदनन्तरं प्रलयावसानसृष्ट्यारम्भसमये
तपसः—अदृष्टात् समुद्रोऽजायत, बभूव । तपसः किंभूतात् ? अभीद्धात्
अभिसर्वतो भावेन इद्धात्-दीप्तात् । सर्वतो लब्धवृत्तेरित्यर्थः । समुद्रः
किंभूतः ? अर्णवः अर्णः पानीयं तदस्यास्तीति अर्णवः । पानीयमयः
समुद्रः सञ्जात इत्यर्थः । प्रथमतः सकलसंसारसृष्टिनिमित्तं जलराशिरु-
त्पन्न इत्यभिप्रायः । तथा च स्मृतिः—“अनएव ससर्जादौ तालु वोजमवा-
सृजत्” इति(३) । ततस्तदनन्तरम् अर्णवात्समुद्रादधि पञ्चात् धाता
अजायत । धाता किंभूतः ? मिषतोऽप्रकटोभवतो विश्वस्य वशी महा-
प्रलये विलुप्तस्यास्य त्रिलोकस्य निर्माणे प्रभुरित्यर्थः । स धाता यथा

(१) तथा च स्वः प्रयन्नादित्यरूपेण स्वर्गे तश्चरन् पितरश्च द्युलोकमपि असदत् प्राप्तवान् ॥
“षद्वत्विशरणगत्यवसादनेषु” (श्वा० प०) लुङि ल्यदित्वादह् (पा० ३।१।५५) (२) अत्र
“रात्रेश्चाजसौ” (पा० ४।१।३१) इति ङीप् ॥ (३) अत्र ‘वीर्यमथाददत्’ इति पाठः सतपि
मनुस्मृतिसम्मत एव पाठ आदृतः ॥

पूर्वं यथाक्रमेण सूर्याचन्द्रमसौ अकल्पयत्-निर्मितवान् । किम्भूतौ सूर्या-
चन्द्रमसौ ? अहोरात्राणि विदधत् कुर्वाणौ । सूर्य एवाहः करोति चन्द्र एव
रात्रिं करोति इत्यभिप्रायः । ततः सूर्यचन्द्रयोरुत्पत्त्यनन्तरं संवत्सरः
अजायत-समुत्पन्नः । सूर्यचन्द्रोत्पत्त्यनन्तरमेव रात्रिदिवसविभागे सति
संवत्सरव्यवस्था भवति । संवत्सरस्याहोरात्रघटितत्वादित्यर्थः । अथा-
नन्तरं दिवं च पृथिवीं च अन्तरिक्षं च स्वश्च यतान् लोकान् स एव धाता
यथापूर्वम् अकल्पयत्-सृष्टवान् । चराचरात्मकसकललोकानेव धाता पूर्व-
वत् सृष्टवान् इत्यर्थः । अत्र स्वःशब्देन नक्षत्रलोकोपरि स्वः स्वर्लोक
उच्यते । द्युशब्देन तदूर्ध्वस्थमहर्लोकदिलोकचतुष्टयमिति हलायुधः ।
तदनेन मन्त्रेण सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रतिपादिताः । विदधदिति द्विवचने
एकवचनं “सुपां सुपो भवन्ति” इत्यादेः (पा० ६।१।३६) । अर्णव इति
अर्णसूशब्दात् “अर्णसो लोपश्च” इति वप्रत्ययः (१) सकारलोपश्च । अत्र
मत्सम्प्रदाये मार्जनम् । अत्र गायत्रीमन्त्रः अपोहिष्टेत्यादिमन्त्रा अग्रे व्या-
ख्यातव्याः । प्रथमं गायत्री व्याख्यायते तदन्वयितया पश्चाद्व्याहृतयः ।

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १ ॥

तत् तस्य भर्गस्तेजः धीमहि-ध्यायेम चिन्तयामः । अत्र यद्यपि
तदिति पदं भर्गविशेषणं नास्ति तथाऽपि तच्छब्दप्रयोगादेव यच्छब्दप्र-
योगो लभ्यते । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।

उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः ॥ १ ॥ इति ।

तस्य कस्य ? सवितुः—सर्वभावानां प्रसवितुः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

सविता सर्वभूतानां सर्वभावान् प्रसूयते ।

सवनात्पावनाच्चैव सविता तेन चोच्यते ॥ २ ॥ इति ।

पुनः किम्भूतस्य ? देवस्य-दीप्तिक्रीडादियुक्तस्य ।

तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

दीव्यते क्रीडते यस्मात् द्योतते रोचते दिवि ।

तस्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदेवतैः ॥ ३ ॥ इति ।

तं कं ? यो भर्गो नोऽस्माकं धियो बुद्धीः प्रचोदयात्-प्रेरयति । धर्मा-
र्थकाममोक्षेषु अस्मदादीनां बुद्धिं योजयति इत्यर्थः ।

तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

चिन्तयामो वयं भगं धियो यो नः प्रचोदयात् ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिवृत्तोः पुनः पुनः ॥ ४ ॥ इति ।

तदिह भगंशब्देन बहुविधमाहात्म्यमुक्तम् । सवितृमण्डलगतादित्य-
देवता स्वः पुरुष उच्यते ॥ तथा—

असृजपाके भवेद्भातुर्यस्मात्पाचयते ह्यसौ ।

भ्राजते दीप्यते यस्माज्जगच्चाप्ते हरत्यपि ॥ ५ ॥

कालाग्निरूपमास्थाय सप्तर्षिः सप्तरश्मिभिः ।

भ्राजते तत्स्वरूपेण तस्माद्भगः स उच्यते ॥ ६ ॥

तथा,

मेति भीषयते लोकान् रेति रञ्जयते प्रजाः ।

गत्या गच्छत्यजस्रं यो भगवान् भगं उच्यते ॥ ७ ॥

अत्र “बुधैः” इति शेषः ।

यद्यपि सवितुर्भगं इति सवितुर्भगयोर्भिन्नता गायत्रीमन्त्रे प्रतीयते ।
तथाऽपि परमार्थचिन्तायां सवितुर्भगयोर्भेदो न विद्यते । स एव सविता
स एव भगः । सवितुर्भगयोरद्वैतमेव । तथा च राहोः शिर इतिवत् पृष्ठी
न मेदसाधिका । पुनरपि किम्भूतं भगं ? वरेण्यं-वरणीयं-प्रार्थनीयं जन्म-
मृत्युदुःखनाशाय ध्यानेनोपासनीयमित्यर्थः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

वरेण्यं वरणीयं च संसारभयभीरुभिः ।

आदित्यान्तर्गतं यच्च भर्गाख्यं वा मुमज्जुभिः ॥ ८ ॥

जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रिविधस्य च ॥

ध्यानेन पुरुषो यस्तु द्रक्ष्यः स सूर्यमण्डले ॥ ९ ॥ इति ।

एवं गायत्र्यास्तस्य च महात्म्यमुपवर्ण्य पुनस्तस्यैव महाप्रभावत्वं
सप्तव्याहृतिभिर्विशेषणीभूताभिरभिधीयते—

तद्यथा—किम्भूतं भगं ? भूरादि व्याप्य “तिष्ठत्” इति शेषः । तथा
च भूरादि सप्तलोकप्रकाशकं, भूर्भूमिलोकः, एधमुपर्युपरि-भुवः-भुवर्लोकः,
अन्तरिक्षं, स्वः-स्वर्लोकः, महर्महर्लोकः, जनः-जनर्लोकः, तपः-तपोलोकः,
सत्यं-सत्यलोकः, एवमुपर्युपरि क्रमेणावस्थितान् सप्तलोकानभिध्याप्याव-
तिष्ठमानमदो भगः एतान् सप्त लोकानेव प्रदीपयत् प्रकाशयतीत्यर्थः ।
यद्वा भूरादीनां भर्गादिमेद एव प्रतिपाद्यः सप्त महाव्याहृतय एवेति । पुनः
किम्भूतं भगं ? आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् । एतद्भू-
पमित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः

पापेभ्यो रक्षन्ताम् यद्वात्र्या पापमकार्षं मनसा
वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिशना रात्रि-
स्तदवलुम्पतु यत्किञ्च दुरितं मयि इदमहम्माममृ-
तयानौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ २ ॥

मा-मां सूर्यश्च मन्युश्च मन्युपतयश्च रक्षन्तां, 'मन्युर्यज्ञः । मन्युपतयः-
यज्ञपतयः, इन्द्रादयः । केभ्यः रक्षन्तां ? मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यः । असाङ्ग-
यज्ञकृतेभ्य इत्यर्थः । यद्वा मन्युः-क्रोधः क्रोधपतयः इन्द्रियाणि क्रोधकृते-
भ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां क्रोधाऽनुत्पादनेन । तथा च 'ममैतादृशः क्रोधो
मा भवतु येनाहमकार्यं कुर्यामित्यर्थः । किञ्च यत्पापं मनसा वाचा ह-
स्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिशना रात्र्या रात्रौ । 'डेर्डा' (पा० ७।१।३६)
अकार्षं कृतवानस्मि तत्पापं रात्रिः (१) अवलुम्पतु । किञ्च यत्किञ्चि-
न्मयि मदाश्रितम् अन्यदपि दुरितं पापं तस्माद्रक्षन्तां माम् । किञ्च-हे आपः !
तदिदं पापमहं मात्मात्मानं सूर्ये जुहोमि । किम्भूते सूर्ये ? ज्योतिषि हृद-
यमध्यस्थितप्रकाशरूपे । पुनः किम्भूते ? अमृतयोनौ-मोक्षकारणे । तदिदं
स्वाहा सुहुतं भवतु । अत्र "मन्युर्यज्ञे क्रतौ क्रुधि" इत्यमरः । शिशना इति
शिशनेनेति प्राप्ते छान्दसत्वादिनादेशो न भवति (२) ॥ २ ॥

आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवीं पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥ ३ ॥

आपः पुनन्तिवत्यादि । आपः पृथिवीं पुनन्तु पवित्रीकुर्वन्तु । पृथ्वी
अग्निः पूता सती मां क्षेत्रज्ञं पुनातु । न केवलमापः पृथिवीं पुनन्तु किं तु
ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणस्पतिः (३) ज्ञानस्य पतिं पुनन्तु । यद्वा वेदस्याश्रयं पर-
मात्मानमपि पुनन्तु । ब्रह्म पूता पूतं सन्मां पुनातु । अत्र च पृथिवीशब्देन
पार्थिवो देवो विवक्षितः । ततश्च आपः पृथिवीं पुनन्तु । पृथिवी मां मदीयं
पार्थिवं देहं पुनातु इत्यर्थः । तथा च देहपावनत्वद्वारामाम् आपः पुनन्तु
इति फलितार्थः । कुत्र ? मम यदुच्छिष्टमपावनम् अभोज्यं निन्दितभो-
ज्यम् । यद्वा दुश्चरितम् असदाचरणम् असतामप्रतिग्राह्याणां प्रतिग्रहं च

(१) तदभिमानि देवोऽग्निः । तथा च श्रुतिः "आदित्यो ह्यस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति"—इति । यन्-
गच्छन् । अग्निमिति—अग्नये स्वाधिकारं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ (२) अत्रापि आङो वादेशः (पा०
७।१।३९) बोद्धव्यः ॥ (३) अत्र "वष्टयाः पतिपुत्रे"—(पा० ८।३।५३) त्यादिना विसर्जनी-

तत्सर्वं तत्र सर्वत्र माम् आपः पुनन्वित्यर्थः । इत्थमाशास्य आपः आचम्यन्ते ताः स्वाहा सुहुता भवन्तु । तथा च आपः आचमनेन मदीयदेहपावनपूर्वकमुच्छिष्टत्वादिरूपदोषं मां च पावयन्तु इत्याशंसा वाक्यार्थः । अत्र पतिरिति “सुपां सुपो भवन्ति” (पा० ७।१।३६) इति द्वितीयार्थे प्रथमा । पूता इति पूतमित्यत्रार्थे लिङ्गव्यत्ययेन (पा० ३।१।६५) । सर्वमिति सप्तमीस्थाने द्वितीया(१) ।

अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः
पापेभ्यो रक्षन्ताम् यदह्ना पापमकार्षे मनसा
वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना अहस्त-
दवलुम्पतु यत्किञ्च दुरितं मयि इदमहम्माममृ-
तयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ ४ ॥

अग्निश्चमेति ॥ सत्ये ब्रह्मणि सूर्ये वा । अन्यत्सर्वं सूर्यश्चमेति मन्त्र-
चद्वौद्धव्यम् ॥ ४ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता नऽऊर्जे

दधातन ॥ महे रणाय चक्षसे ॥ ५ ॥

अत्राग्रे तच्छब्दोपादानात् यच्छब्दोऽध्याहार्यः । हे आपः ! या यूयं मयोभुवः स्थ, ‘मय इति सुखनाम’ (निघ० ३।६) सुखभाव-
यिज्यः स्थ-भवथ “सर्वप्राणिनाम्” इति शेषः । हिशब्दोऽनर्थकः, ताः-
तादृशः; यूयम्-अस्मान्, ऊर्जे-अन्नाय (निघ० २।७) दधातन-स्था-
पयत(२) यथा वयं सर्वस्यान्नादेः भोजका भवेम तथा कुरुतेत्यभि-
प्रायः । अन्नाधोनमं च सुखमिति भावः । किं च । महे-महते, रणाय-रमणी-
याय, चक्षसे-दर्शनाय, चक्षिङ्संस्थाने असुन् । (३) महदर्शनं ब्रह्मदर्शन-
स्तदर्थं दधातन । यद्वा महते चक्षसे दर्शनाय रणाय रमणीयाय ब्रह्मदर्श-

यस्य सः । (१) व्यत्ययेनैव (पा० ३।१।८५)॥

(२) अत्र “तप्तनप्तनयनाश्च” (पा० ६।१।५) इति तस्य तनवादेशः । पिस्वेनादित्वा-
दालोपाभावे “दधस्तथोश्च” (पा० ६।३।६८) इति न भवति ॥ (३) तथा च निरुक्तम्—“आपो
हि स्थ सुखमुवस्तानोऽन्नाय धत्त महते च नो रणाय रमणीयाय च दर्शनाय” इति (१।०।६।१) तथा च
महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुन्त । अन्मान्महामासात्कारयोग्यान्कुन्तेति-
भावः । ऐहिकपारलीकिरुसुगं ददतेत्युचो भावः । “महपूजायाम्” (श्रु० प०) किष्कर्मणि । मयते
पूज्यते इति मट् तस्मै महे महते । “रणशब्दे” (श्रु० प०) रण्यने स्तूयते सर्वैरिति रणं रमणी-
यन्तस्मै रणाय रमणीयाय । चक्षसे इति चष्टे पश्यति सर्वं येनेति चक्षः । असुन् (उ० ४।१।८५)
तस्मै चक्षसे “यस्मिन् णाते सर्वं विष्ठातं स्यात्” इति आन्दोग्यश्रुतेः । संस्थानमिह दर्शनम् ॥

नायेत्यर्थः । अथ वा हिश्वदो यस्मादर्थे । हे आपः ! यस्मान्मयोभुवः स्थ
ताः नः तस्मान्नः ऊर्जं दधातनेत्यन्वयः । ताः शब्दः पञ्चम्या अर्थे प्रथ-
मान्तः(१) ॥ ५ ॥

यो वं शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नं ॥

उशतीरिव मातरः ॥ ६ ॥

हे आपः ! यश्च वः-युष्माकं, शिवतमः-कल्याणतमो रसः नः-अ-
स्मान् तस्य भाजयत-भागिनः कुरुत । इह-अस्मिन् कर्मणि लोके वा स्थि-
तान् । उशतीरिव मातरः । उशतोः-उशत्यः मत्र “दीर्घाज्जसि च” “वा-
चञ्चन्दसि” (पा० ६।१।१०५-६) इति वा पूर्वसवर्णदीर्घः । कामयमाना
मातर इव, “वशकान्तौ” (अ० प०) इति धातोः कृतसंप्रसारणस्यैत-
द्रूपम् (२) । तथा च यथा पुत्रस्य कल्याणं कामयमाना मातरस्तन्यादि-
रसैस्तं भाजयेयुः एवं मां भाजयत ॥ ६ ॥

तस्माऽअरङ्गमामवो यस्य क्षयाय जिन्वथ ॥

आपो जनयथा च नं ॥ ७ ॥

हे आपः ! तस्मै तस्य रसस्य पूर्वकथितस्य वः युष्मत्सम्बन्धिनः
अरम्-अलं पर्याप्तिं सदातृप्तिं गमाम-गच्छाम(३) अलमिति रलयोरेकाव-
स्मरणात् । यस्य क्षयाय जिन्वथ । यस्य क्षयस्य-निवासस्य(४) पञ्चाहु-
तिपरिणामक्रमेण ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य जगतः एकदेशेन जिन्वथ तर्प-
यथ । जिन्वतिः प्रीणनकर्मा (भा० प०) हे आपः ! तत्र नः-अस्मान्
जनयथ “भोक्तृत्वेन” इति शेषः ॥ ७ ॥

द्रुपदादिव मुमुचान् स्विन्न स्नातो मलादिव ॥

पूतं पवित्रेणैवाज्यमापं शुन्धन्तु मैत्रसं ॥ ८ ॥

मा-माम् आपः-जलानि शुन्धन्तु-शोधयन्तु । कुतः ? एनसः-पापात् ।
कथमिव ? द्रुपदात् मुमुचानः स्विन्न इव । स्विन्नः-स्वेदवान् । आतपे-
त्यर्थः । तथा च द्रुपदात् द्रुमपदात् मुमुचानः वहिर्भवन् आतपः यथा
द्रुपदे न स्पृशति तथा मां पापं न स्पृशत्वित्यर्थः । स्नातो मलादिव । यथा

(१) व्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) अत्र लिङ्स्वापि स बोध्यः ॥ (२) शतरि शबलुकि
बोध्यम् ॥ (३) गम्धातोर्लोटि “बहुलं छन्दसि” (पा० २।४।७३) इति शपो लुक् ॥

(४) तथा च श्रूयते—“क्षयो मातुरस्या उपस्थे” (क्र० सं ३।१।३१) इति क्षयो निवास
इति निरुक्तव्याख्यायान्दुर्गाचार्यः (८।१।८३) पाणिनिरपि (६।१।२।१) एवमेव स्मरति । षष्ठर्थे
चतुर्थी (पा० ३।३।६२ वा०) ।

स्नातो मलात् मुक्तो भवति । पवित्रेण पूतम् आज्यमिव यथा आज्यं पवित्रेण पूतं भवति इत्यर्थः (१) ॥८॥

अन्तश्चरसि भूतेषु गुह्यायां विश्वतो मुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम् ॥९॥

हे आपः ! त्वं भूतेषु अन्तश्चरसि चरस्य । गुह्यायां विश्वतो मुखः । विश्वतः विश्वस्मिन् मुखं संसरणं यासां ता विश्वतोमुखा इत्यर्थः (२) । त्वं यज्ञस्त्वमेव यज्ञः । एवं त्वं वषट्कारः । त्वं ज्योतिः रसः अमृतं च त्वमेवेत्यर्थः (३) ॥ ६ ॥

उद्वयन्तमसस्परिस्वः पश्यन्तऽउत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उत् इत्युपसर्गः अगन्म इत्यनेन क्रियापदेन सम्बध्ते । वयं सूर्यं देवम् उदगन्म-उद्वच्छाम । वयं किम्भूताः ? स्वः-स्वर्लोकं परिपश्यन्तः सर्वतोभावेन पश्यन्तः । स्वः किम्भूतं ? तमसः प्रकाशभूतात् भूर्लोकात् उत्तरम्-उद्वध्वंसंस्थितमित्यर्थः । वयं किम्भूताः ? देवत्रा-देवेन सूर्येण व्राणं येपां ते । सूर्यं किम्भूतं ? ज्योतिः ज्योतिःस्वरूपं, पुनः किम्भूतं ? उत्तमं-सर्वज्योतिषामग्न्यादीनामुत्कृष्टम् । अयमत्र वाक्यार्थः, वयं सूर्येण रक्षिताः भूर्लोकस्योपरि स्थितं स्वर्लोकं पश्यन्तस्तमतिक्रम्य परं ज्योतिःस्व-

(१) वस्तुनस्त्वयमस्यार्थः । द्रुममयम्पदन्दुपदम्पादुका । तथा च निरुक्तम् “कनीनकीव विद्व-
धे नवे द्रुपदे” इति (४।२।१५) “पलाशी द्रुद्रुमागमाः” इत्यमरः । तस्मान्मुमुक्षानः पृथग्भवत् यथा पादुकादोपरिसम्बद्धो भवति । यथा च स्विन्नः स्वेदयुक्तः स्नातः सम्मलात्पृथक् भवति । यथा च पवि-
त्रेण कम्बलमयेन पूतं गालितमाज्यं घृतं कीटैभ्यः पृथग् भवति । एवमापो जलानि एतसः पापात्
मा-मां शुन्धन्तु-पुनन्तु । पापात्पृथक्कुर्वन्तु । उक्त्वटमशीपारावप्येवमेवाप्तुः । मुमुक्षान इति मोक्ष-
यार्थान्मुचेः (तु० उ०) लिटः कानच् । (पा० ३।१।१०६) दिश्वमभ्यासकार्यं द्विस्वादगुणामावः ।

(२) अत्र जसः स्थाने मुः । (पा० ७।१।३९) एवं पूर्वमपि, यदुत्वे एकवचनमापंग् ।

(३) वस्तुतोऽप्रावधिष्ठातृदेवताऽनेन रतुयते । हे आपः अवधिष्ठातृदेवते ! त्वं भूतेषु प्राणिषु
अन्तः अन्तरात्मरूपेण चरसि विहरसि । “आपोमयः प्राण” इति श्रुतेः । किन्तु-गुह्यायाम्-अस-
वर्णदुर्विद्येयस्थाने हृदयाकाशरूपे विश्वतोमुखः विश्वतः विश्वरिमन् । सार्वविभक्तिकस्तसिः (पा०
५।१।४४ वा०) मुखं संसरणम् यय सः । पुंस्त्वमेकवचनं चापंग् । (पा० ३।१।८५) त्वं यज्ञः
यज्ञरूपोऽसि । यज्ञपदमिह तत्साधनोपलक्षणम् । त्वं वषट्कारः प्रदानोपकरणम् । यद्विक्रित्तमदीयते
तदग्निरेव । अत एव ज्योतिः अद्वन्द्वप्रादिरूपोऽग्निरूपश्च । अग्नेरप्रभवत्वरमरणात् । वषट्कार इत्यु-
पलक्षणं स्वादाकाशदेरपि । एतैः प्रदानेन अघादीनामपि रियते । तदित्थं रसोऽपि त्वमेवासि गुण-
भावेन । अमृतमपि त्वमेव । तथा चाग्नेये-आपःस्त्रीभूमिर्वावारी रसिलक्ष्मणजलम् । पयः कीलाल-

रूपे सूर्ये संगता भवाम इति सूर्यप्रार्थना । वा इत्यत्र विसर्गलोप
शृङ्गादसः ॥ ० ॥

उदुत्त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ११ ॥

उत् इत्युपसर्गः वहन्तीत्यत्रान्वेति । उशब्दः शोभार्थः । त्यमिति त्यद्-
शब्दस्य प्रयोगः । त्यन्तं सूर्यं देवं केतवः-रश्मयः उद्बहन्ति-ऊर्ध्वं नयन्ति ।
सूर्यं किम्भूतं ? जातवेदसम्-अग्नितेजोमयं, यद्वा जातं वेदः कर्मफलं य-
स्मात् जातवेदसम् । किमर्थमुद्बहन्ति ? विश्वाय-विश्वस्य (१) दशे-दर्शनाय
उद्बहन्ति । अयं वाक्यार्थः, तेजःस्वरूपं सूर्यं देवं विश्वप्रकाशनार्थं रश्मय
ऊर्ध्वं वहन्ति इति आदित्योत्कीर्तनम् ॥ ११ ॥

कीदृशोऽसौ सूर्य इत्याकाङ्क्षायामाह—

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य

व्वरुणस्याग्नेः ॥ आप्रा द्याप्रापृथिवीऽअन्त-

रिक्षः सूर्योऽआत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ १२ ॥

असौ सूर्यश्चित्रमाश्चर्यरूपं यथा एवमुदगात्-उदितो बभूव । कि-
म्भूतः सूर्यः ? मित्रस्य व्वरुणस्याग्नेः त्रयाणां देवानां चक्षुः-अक्षिभूतः ।
पुनः किम्भूतः ? देवानां मित्रादिव्यतिरिक्तानामन्येषामनीकं-समूहः । द्या-
वापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च स्वर्गमर्त्याकाशान् आप्राः-आपू-
रितवान् । “स्वस्य रश्मिजालेनेति” शेषः । पुनः किम्भूतः ? जगतः-
जङ्गमस्य, तस्थुषः स्थावरस्य, चात्मा । स्थावरजङ्गमात्मकसकलसंसा-
रमयोऽयमेव सूर्य इत्यर्थः । आप्रा इति आङ्पूर्वस्य “प्रापूरणे” इत्यस्य
लङ्प्रथमैकवचनस्थाने “तिङां तिङो भवन्ती”ति मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ १२ ॥
तच्चक्षुः किम्भूतमित्याकाङ्क्षायां पुनराह—

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ॥ पश्येम

शरदं शतं जीवेम शरदं शतं शृणुयाम

शरदं शतं प्रव्रवाम शरदं शतमदीनां

स्याम शरदं शतं भूर्यश्च शरदं शतात् ॥ १३ ॥

तत्पूर्वं चक्षुः कीदृशं ? देवहितं-देवानां समोहितकर्तृ । पुनः कि-

ममृतम्” इति पठ्यते ॥ (१) विश्वायेत्यत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २।१।६२। वा०) ति बोध्यम् ॥

स्मृतं ? शुक्रं-शुक्लं, निर्मलम् । पुनः किंस्मृतं ? पुरस्तात्-प्राच्यां दिशि, उच्चरत्-उद्गच्छत् उदेत् । वयं तस्योपस्थानं कृत्वा शरदः वर्षस्य शतं पश्येम । एवं शरदः शतं जीवेम । शरदः शतं शृणुयाम । शरदः शतं प्रब्रवाम—प्रकर्षेण ब्रवाम । शरदः शतम् अदीनाः स्याम उद्भवेम । किं च न केवलं शरदः शतं किन्तु शरदः शतादपि भूयः अधिकं पश्येमेत्यादि सर्वत्रान्वेति ॥ १३ ॥

तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम नामासि

प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ १४ ॥

गायत्रीं स्तोति । हे गायत्रि ! त्वं तेजः असि । शुक्रमसि । अमृतमसि । धाम-गृहमसि । नाम-अभिधानमसि । यत् देवानाम् अनाधृष्टम्-उत्कृष्टं प्रियं तत्त्वमेवासि । देवयजनं देवा इज्यन्ते अनेनेति देवयजनं मन्त्रादि । तत्त्वमेवासि ॥ १४ ॥

गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी

चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे नमस्ते

तुरीयाय दर्शताय पदाय परो रजसेऽसावदो मा प्रापत् ॥ १५ ॥

त्वं गायत्र्यसि गायन्तं त्रायत इति गायत्री । एकपदी, द्विपदी, त्रिपदी, चतुष्पदीति स्वरूपकथनम् । अपदसि-न पद्यते क्षायते इत्यपत् । एतदेवाह-नहि पद्यसे । किं च ते तुरीयाय पदाय-स्वरूपाय ब्रह्मविष्णु-शिवमित्राय ब्रह्मस्वरूपाय “नमः अस्त्विति” शेषः । यद्वा विराट् द्वि-रण्यगर्भादिकारणोपाधित्रयहीनाय ईशपदाय । यद्वा वैश्वरीरूपाय “नमः अस्त्विति” शेषः । पदाय किंस्मृताय ? दर्शताय-दर्शनीयाय । “ध्यानेने”ति शेषः । परोरजसे—रजसः परभूताय शुद्धसत्त्वस्वरूपायेत्यर्थः (१) असौ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरः, अदः तत् आत्मनः कार्यं यत् त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वम्, मा प्रापत् मैव प्राप्नोतु ॥ १५ ॥

अथ तर्पणमन्त्रव्याख्या ॥

उदीरितामवरऽउत्परासऽउन्मध्यमाः१

पितरः सोम्यास्तः ॥ अमुं यः ईशुरं वृकाऽऽह-

तदास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥

उदित्युपसर्गः । अवरे एतल्लोकवत्तिनः पितरः उदीरताम्—ऊर्ध्वं
क्रमन्तां गच्छन्तु । परा एव परासः । येऽपि पितरः परासः—उत्कृष्टलोके-
ऽवस्थिताः तेऽपि उदीरताम्, तस्मादपि स्थानात् विशिष्टतरं स्थानं गच्छ-
न्तु । उन्मध्यमाः—मध्ये भवा मध्यमाः । येऽपि मध्यमा—मध्यमलोकस्थाः
तेऽपि ततोऽपि उदीरतां विशिष्टतरं स्थानङ्गच्छन्तु । पितरः किम्भूताः ?
सोम्यासः—सोमसम्पादिनः । असुंयऽईयुरिति—ये असुं—प्राणं वायुम् अ-
न्वोयुः अनुगताः वातात्मान इत्यर्थः । तेऽपि उदीरताम् । येऽपि अवृकाः अ-
नमित्राः । वृको मित्रम् (१) माध्यस्थ्यमाश्रिता इत्यर्थः । ऋतज्ञाः सत्यज्ञा-
नाः, स्वाध्यायनिष्ठाः, यज्ञनिष्ठा वा । तेऽपि ततोऽपि विशिष्टमुत्कृष्टस्थानं
गच्छन्तु । एवं स्वकीयेन कर्मणां ये अस्मदोयाः पितरः उद्गतिं प्राप्तास्ते नः—
अस्मान् हवेषु—आह्वानेषु सत्सु अवन्तु—पालयन्तु ॥ १ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवगवाऽअथर्वाणो

भृगवः सोम्यासः ॥ तेषां वयं सुमतौ यज्ञि-

यानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २ ॥

अङ्गिरसो न इति । वयं तेषां पितॄणां सुमतौ—कल्याणमतौ, स्याम—भ-
वेम । मद्रिषये तेषां कल्याणी मतिर्भवत्वित्यर्थः । केषाम् ? यज्ञियानां—
यज्ञसम्पादिनाम् (२) । अपि च तेषां भद्रे वन्दनीये सौमनसे (३) कल्या-
णमनसि स्याम भवेम । ते के ? ये नः—अस्माकं पितरः अङ्गिरसः—अङ्गिरा
ऋषिस्तस्यापत्यानि बहूनि (४) । ये च नवगवा—नवगतयः पुनः पुनराग-
त्यागत्य गच्छन्ति । यद्वा नवगवा नवा नवनीया स्तोतव्या गतिर्येषां । ये
च अथर्वाणः—अथर्वणः अपत्यानि । (५) अथर्वाणः—असञ्चारिण इति वा,
अथवा अभिचाराचरणकर्माणः । भृगवः—भृगोरपत्यानि, (६) सोम्यासः
(७) सोमसम्पादिनः ॥ २ ॥

(१) तेनावृका इत्यस्य न मित्राणि न शत्रव इति, फलितार्थमाह माध्यस्थ्यमाश्रिता इति । निषण्डी
निरुक्ते च नैतदुच्यते । स्तेनाघर्षे तु श्रूयते (निघं० २।२।१४) स्तेननाम (निघं० २।२।१७)
वज्रनाम । (निघं० ४।१।३२) चन्द्रमाः । एवं श्रुतौ “जम्भयन्तोऽहिं वृकां रक्षांसि सनेभ्यस्मध्यवज्र-
मीवाः” (ऋ० सं० ४।२।२८) श्रूयते । तथा च अष्टको अष्टातुक इत्यर्थं एव युक्त उत्पत्त्ययामः ।

(२) अत्र “यज्ञस्त्विग्न्यां वृक्षौ” (पा० ५।१।८१) इत्यर्थार्थस्येयादेशः (पा० ७।१।२) ।

(३) स्वार्थेऽजाण (पा० ५।२।११) आदिवृद्धिः । (पा० ७।२।१७) ।

(४) धर्वातेर्हिसार्थत्वादिनाः प्रयोगः ।

(५) अपत्यार्थेऽप्यादिवृद्धयभावश्चान्दसः ।

(६) अत्रापत्यार्थस्याणो “अत्रिभृगू” (पा० २।४।३५) इत्यादिना बहुत्वे लुक् ।

(७) सोममहन्तीत्यर्थे यत् (पा० ५।१।६३) ततोऽसुक् (पा० ७।१।५) स्वार्थे । एवमत्रेऽपि
बोध्यम् ।

आयन्तु नरं पितरंः सोम्यासोऽग्निष्वात्ता?

पथिभिर्देवयानैः ८ ॥ अस्मिन्त्यज्ञे स्वधया

मन्दतोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्तवस्मान् ॥ ३ ॥

नः अस्माकं पितरः आयन्तु—आगच्छन्तु । किम्भूताः ? सोम्यासः सोमसम्पादिनः । पुनः किम्भूताः ? अग्निष्वात्ताः अग्निना सुष्टु यथा स्या-
देवमात्ता भक्षिताः श्रौतस्मार्ताग्निदग्धा इत्यर्थः । यद्वा अग्निना दग्धा-
एवोच्यन्ते तथा एव श्राद्धयोग्या इत्यभिप्रायः । कैः आयन्तुः ? पथिभिर्मा-
र्गैर्देवयानैः । देवस्य यामं गमनं यत्र तैर्देवैः सह गमनैरिति यावत् । देवैः
सह यायिनस्ते पितरो येषां पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरेतत्कर्म क्रियते । उक्तं च
“पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्म-
स्या (१) ज्ञोति लोकतामि”ति । आगत्य च ते पितरः अस्मिन् यज्ञे श्राद्धे-
स्वधया अन्नेन मदन्तः परितृप्यन्तः तुष्टाः सन्तः अस्मान् अधिब्रुवन्तु
अधिकं ब्रुवन्तुः इलाधयन्तिवत्यर्थः । किं च अवन्तु रक्षन्तु ॥ ३ ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं

परिच्युतम् ॥ स्वधास्थं तर्पयत मे पितॄन् ॥ ४ ॥

हे आपः ! यूयं स्वधाः पितॄणामन्नं स्थ भवथ, स्वम् आत्मानं शरीरं
दधति पोषयन्तीति स्वधाः । “धापोषणे, (जु० उ० किप् । तदपि पितॄणा-
मेव । तथा च श्रुतिः “स्वधा पितॄणामन्नमि”ति । तेन मे मम पितॄन् तर्पयत
तृप्तान्कुरुत । यूयम् किम्भूताः ? ऊर्जं वहन्तीः ऊर्जामन्नं वहन्त्यः प्राप-
यन्त्यः (२) । ऊर्जं किम्भूतम् ? अमृतं घृतं पयः कीलालं परिच्युतम् । एतद्
पमित्यर्थः । अमृतं देवानामन्नं, घृतं प्रसिद्धम् । पयो गुग्धं, कीलालं पशुः ।
कीलं बन्धनयोग्यमलतीति कीलालं, (३) परिच्युतं स्वधाःस्थ । तथा च
यतो नात्ताविधमन्नं वहन्त्यः स्वधा भवथ तस्मान्मम पितॄन् तर्पयत इति ॥ ४ ॥

पितॄभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः पितामहेभ्यः

स्वधायिभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधा-

यिभ्यः स्वधा नमः ॥ अक्षन्पितरोऽमीमदन्त

पितरोऽतीतृपन्त पितरं पितरं शुन्धध्वम् ॥ ५ ॥

(१) सूर्यस्य । “भास्कराहस्करमघ्नप्रभाकरादवाकराः” इत्यमरः ।

(२) अत्र “वाच्छन्दसि” (पा० ३।२।१) इति वा पूर्वसर्वणदीर्घः ।

(३) कर्मण्यण् (पा० ६।२।१) उपधावृद्धिः (पा० ७।१।१६) यद्यपि “शोषितेऽन्मसि
कीलालम्” इत्यानेयकोशे पाठाच्छोषितमेव कीलालम् । तथापीह तत्प्रभवो योग्यत्वात्पशुरात्राऽभिहितः ।

स्वधायिभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः स्वधास्तु अन्नमस्त्वित्यर्थः । स्वधां प्रति गमनशीलाः स्वधायिनः “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीलये” (पा० ३।२।७२) । (१) पितृभ्यः इति बहुवचनं पितृव्यसापेक्षं पूजार्थं वा । एवं पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः । अत्रापि बहुवचनं पूर्ववत् । किं च अक्षन्(२) अक्षवन्तः, अक्षक्षणे । तथा च अक्षवन्तः भक्षितवन्तः पितरः अमीमदन्त मदिता भवन्तु । मादिताः पितरः अतीतृपन्त तर्पिता भवन्तु । किं च हे पितरः ! शुन्धध्वं पापप्रक्षालनं कुरुध्वम् ॥ ५ ॥

येचेह पितरो येच नेह याँश्च धिवा याँर

उँच न प्रविश ॥ त्वं वेत्थ यति ते जातवेदं

स्वधामिर्भ्यः सुकृतं जुषस्व ॥ ६ ॥

हे जातवेदः अग्ने ! ते(३)तान् पितॄन् त्वं वेत्थ जानासि । अत एवमुच्यते स्वधाभिः पितृसम्बन्धिहविर्भिर्यज्ञं पितृयज्ञं सुकृतं साधुकृतं जुषस्व सेवस्व । ते के ? ये इह सन्ति(४) अस्मत्समीपे इहलंके वा आसते । (५) ये च इह नासते अन्यत्र सन्ति । यान् पितॄन् विश्व अवगच्छामः । याँश्च न प्रविश न प्रकर्षेण जानीमः, उकारः पादपूरणे । पितॄन् किम्भूतान् ? यति । अविभक्तिकोऽयं निर्देशः । (६) यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिककर्मकरणाभिर्दग्धकल्मषान् ॥ ६ ॥

मधु वाताऽऋतायते मधु क्षरन्ति

सिन्ध्वरं ॥ माध्वीर्नरं सन्त्वोषधीरं ॥ ७ ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवः रजः ॥

मधुद्यौरस्तु नरं पिता ॥ ८ ॥

मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमाँऽर

अस्तु सूर्यः ॥ माध्वीर्गार्वा भवन्तु नरं ॥ ९ ॥

वाताः वायवः मधु मधुमन्तः(७) (रसवन्तः) ऋतायते ऋतायन्ताम्

(१) इति णिनिः । “इण्गतौ” (अ० ५०) स्वधां यन्ति तच्छीलाः ‘इणो यण्’ ॥ (२) “घ-रलृ अदने” लुङि बहुवचने रूपम् । “गमहने” (पा० ६।४।६६) त्युपधालोपो बाहुलकादङ्यपि । अत्रापि घस्लादेशे तुल्यं रूपमुक्तदिशैवेति तथैवात्र व्याख्यातम् । (३) व्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) द्वितीयार्थे प्रथमा । (४) “अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते” इति वचनाल्लट्प्रकास्तेः क्रियानुक्तावध्याहारः । तदत्र भवन्तीति लटः प्राचा संज्ञा इति शब्द आद्यर्थः । (५) आसत इति त्वर्धोऽस्तेरेव लङ्वहुवचनान्तस्य ळ्वट्टेनैवङ्कतोऽत्र धृतः ॥ (६) सुपां सुलुक्” (पा० ७।१।३९) इति जसो लुक् । महीधरस्तु यच्छब्दादपि संख्यापरिमाणे ढतिप्रत्यये टिलोपेन यावन्त इति प्रथमा बहुवचनलोपेन (पा० ७।१।२२) व्याचख्यौ ।

(७) अत्र मधुशब्दो मधुररसवचनत्वाद् गुणवचनस्ततो विहितस्य मनुषो लुक् । (पा० १।४।१९

उपगच्छन्तु(१) । वायवो मधु “वान्तु” इति शेषः । वहन्वित्यर्थः । सिन्धवः
 स्यन्दमाना नद्यः मधु क्षरन्ति क्षरन्तु । नद्यो मधुमत्यो भवन्तु(२) । ओ-
 पधीः ओपध्यः धान्यादयः माध्वीः मधुमत्यः (३) सन्तु । नक्तं रात्रिः मधु
 मधुमत् “अस्तिच” इति शेषः । मधुमती भवतु(४) । उत समुच्चये । उपसो-
 ऽपि प्रातःकाला अपि मधु मधुमत्यो मधुमय्यो भवन्तु(५) । पार्थिवं रजः
 (६) मधुमदस्तु । द्यौः स्वर्गः मधु मधुमत्यस्तु । द्यौः किम्भूता ? पिता
 पितेव(७) सर्वस्यानुकूलेत्यर्थः । वनस्पतिः सोमः नः अस्माकं मधुमान-
 स्तु । सूर्यश्च नः अस्माकं मधुमानस्तु । गावश्च माध्वीः मधुमय्यो भव-
 न्तु । ऋतायतेति “ऋ गतिप्रापणयोः” (भ्वा०प०) इति धातोर्लोडर्थे लट् ।
 “तिङां तिङो भवन्तो” इति(८) बहुवचने एकवचनम् । क्षरन्तीत्याशंसायां
 लोडर्थे लट् । माध्वीरिति “सुपां सुपो भवन्ती” इति (पा० ७।१।३६) प्रथ-
 माया द्वितीया । सर्वमेतन्मधुमयं भवत्वित्याशंसावाक्यार्थः ॥ ६ ॥

नमो वरं पितरो रसाय नमो वरं पितरं
 शोपाय नमो वरं पितरो जीवाय नमो वरं
 पितरं स्वधायै नमो वरं पितरो घोराय
 नमो वरं पितरो मन्त्र्यवे नमो वरं पितरं
 पितरो नमो वो गृहार्चः पितरो दत्त
 सुतो वरं पितरो देष्म (एतद्वरं पितरो व्यासः) ॥ १० ॥

हे पितरः । वः युष्माकं सम्बन्धिभूताय रसाय—रसप्रधानाय वस-
 न्ताय नमः । वसन्ते हि मध्वादयो रसा भवन्ति । यद्वा ऋतुरुपतया पितर
 एव नमस्क्रियन्ते—हे पितरो ! वो युष्मभ्यं रसाय वसन्तरूपेभ्यो

वा०) लल्ल विशेधमिति तत्त्वम् ॥ एवमग्रेऽपि । (१) कृतं यज्ञं, तथा च निरुक्तम् “आपिगु-
 ऋतं नः” (ऋ० सं० ५-३-५) सत्यं वा यज्ञं वा (४।१।१९) इति । तदिच्छतीति ऋतायन् तस्मै-
 ऋतायते यजमानाय । छन्दिस्सोऽत्र दीर्घः । (पा० ६।१।३७) इत्युध्दमहीवरो । ऋधातोः साधन-
 मत्र अमः । (२) अत्र लोडर्थे व्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) लट् । अग्रे लट् इत्युक्तिर्यामिप्रायिकेति
 बोध्यम् । (३) माध्वीरिति पृषोदरादि- (पा० ६।१।२०९)—त्वासाधुर्मत्वर्थेऽदन्तः । एवमग्रेऽपि-
 बोध्यम् । (४) अत्र रात्रिविशेष्यतयोहिताऽनेन ॥ (५) उपशब्दः प्रमाते स्त्रीलिङ्गः । तथा
 च निरुक्तम् “व्याः कस्यादुच्छतीनिसत्या रात्रेरपरः कालः” (२।४।१८) इति ॥ उच्छती
 विवासे (म्वा० प०) विवासपतीर्थं तमासीति ॥ (६) पृथिवी लोकः । तथा च निरुक्तम्
 “लोका रजांस्युच्यन्ते” (४।१।१९) इति ॥ (७) तथा च युक्तिः “घीर्मे पिता जनिता” (ऋ०
 सं० २।१।२०।३) । (८) एतच्च व्यत्ययवल्लभ्यमेव (पा० ३।१।८५) अस्य वात्तिकत्वोत्प्रेक्षणं
 (पा० ७।१।३९) महीधरस्य अम एव । तथा च व्यत्यये . पठ्यते—“सुसिद्धपद्मदलिनगराणां काल-
 इलच्छ्वरकर्तुं यद्वाञ्छ । व्यत्ययमिच्छन्ति शास्त्रकृद्देवा सोऽपि च सिध्यति बाणलकेन” इति ॥

(१)नमः । एवमत्रेऽपि व्याख्येयम् । शोषाय-शोषप्रधानाय ओष्माय । ओष्मेऽपि ओषधयः शुष्यन्ति । जीवाय जीवनहेतुभूताय वर्षाभ्यः । स्वधायै पितृणामन्नहेतुभूतायै-शरदे । शरदि प्रायेण व्रीह्यादयो भवन्ति । घोराय हेमन्ताय हेमन्तो हि घोराः । शीतप्राचुर्यात् । मन्यवे शिशिराय । मन्युः क्रोधः । क्रुद्ध एव शिशिरः ओषधीर्दहति । नमो वः पितरः पितर इत्यादर्थं वोप्सा । हे पितरः । वः शुष्मभ्यं नमः । नः अस्मभ्यं गृहान् दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहशब्देनोच्यन्ते । किं च शुष्मत्प्रसादात्तथा भवतु यथा हे पितरः । गृहे सतः विद्यमानात् द्रव्यात् वः शुष्मभ्यं देष्म दास्यामः । तथा च तादृग्वस्तु मम गृहं मा त्यजत्वित्याशास्महे ॥ १० ॥

अथ तर्पणोत्तरकर्ममन्त्राः—

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतं

सुरुचो व्वेनऽआवत् ॥ स बुध्न्याऽउपमाऽअस्य

विष्टाऽ सतश्च योनिमसतश्च वि वः ॥१॥

ब्रह्म आदित्यरूपं पुरस्तात् प्राच्यां दिशि प्रथमं जज्ञानं जायमानं (२) जायत इत्यर्थः । ततोऽनन्तरं सीमतः मध्यस्थानात् इमान् लोकान् यो वि आ वः—व्यावृणोति विवृतान् करोति । मध्यस्थानात् किम्भूतात् ? सुरुचो बहुरोचमानात् । यद्वा लोकानित्यस्य विशेषणम् । सूर्यः किम्भूतः ? वेनः कान्तो(३)मेधावी वा (निघ०३।१५।५) । स एवादित्यः बुध्न्या दिश इति यावत् , वि इत्यस्य आव इत्यनेनान्वयः । बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्न्याः । किम्भूत दिशः ? उपमीयन्त आसुऽस्थितानि भूतानीत्युपमाः(४) । किं च अस्य जगतः विष्टाः विविधं स्थानं, सतः विद्यमानस्य घटादेः मूर्त्तस्य, असतः अमूर्त्तस्य आकाशदेश्च योनिः स्थानं च विवः—विवृणोति । तस्मात् आदित्य एव सर्वप्रकाशक इति स्तूयते ॥ १ ॥

“इदं विष्णु”रिति व्याख्यातम् ॥२॥ “नमस्त”इति व्याख्यास्यते ॥३॥

“आकृष्णेने”ति देवपूजायाम् ॥ २ ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य

सानुसि ॥ दुम्भं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ५ ॥

(१) अत्रापि वचनव्यत्ययेन प्रयोगः । यद्वा ‘सुप्तं सुलुक्’ (पा० ७।५।३९) इत्यादिना साधनं बोध्यम् ॥ (२) जनैर्दृश्यमानं, जनेः प्रादुर्भावार्या—(दि०आ०) ललटः शानचि शपः श्लौ द्वित्वे उपधातोपे (पा० ६।४।९९) रूपम् । श्लुरत्र च्छान्दसः (पा० २।४।७६) ॥ (३) तथा च निरुक्तम् “वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः” (१०।४।३८) इति ॥ (४) पतुद्रव्यव्याख्यानम् । महीधरस्तु उप-समीपे मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थमाह ॥ ततश्च। अत एवास्य जगतो विष्टाः । विविधं

चर्षणीधृतः मनुष्याणां धारणेऽधिकृतस्य (१) मित्रस्य अवः रक्षणे
“वयं स्तुम” इति वाक्यशेषः (२) । अवः कीदृशं सानसि सनातनम्—
पुराणम् । (निघं० ३।२७।४) किं च द्युम्नं यशः अन्नं वा (३) याचेमहीति
वा, वयं स्तुम इति वा, वाक्यशेषः । द्युम्नं किम्भूतं? चित्रश्रवस्तमम्-अ-
तिशयेन चाकर्णनीयम्(४) । अथवा यस्य एतादृशम् अवः द्युम्नं च स यज-
मानस्याभिमतं साधयत्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

“इमम्” इति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

अदृश्रमस्य केतवो विरश्मयो जनाऽऽ२॥

अनु ॥ आजन्तो अग्नयो यथा ॥ ७ ॥

अदृश्रमस्य केतव इत्यादि । अस्य सूर्यस्य रश्मयः किरणा अदृश्रम्
दृश्यन्त इत्यर्थः । छान्दसं रूपम् (५) रश्मयः किम्भूताः ? केतवः—ज्ञान-
जनकाः । केतुरिति प्रज्ञानामसु (निघं० ३।६।२) पठितमित्युव्वटः । वि
इत्यनर्थकः(६) । पुनः किम्भूताः ? जनान् अनु-अनुगताः । पुनः कीदृशाः ?
भाजन्तो दीप्यमानाः । कीदृशा दृश्यन्ते ? यथा अग्नयः ॥ ७ ॥

ह० स० शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषद-

तिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसद्वत्सद्व्योमसद्व-

ब्जा गोजाऽऽकृतजाऽऽद्विजाऽऽकृतं बृहत् ॥ ८ ॥

सूर्यं स्तोति-हंसः सूर्यः । हन्ति गच्छतीति हंसः, शुचिषत् । शुचौ वह्नि
मण्डले सीदतीति शुचिषत् । वसुः तेजोरूपः(७) । अन्तरिक्षे आकाशे सी-
दतीत्यन्तरिक्षसत् । होता-होममन्त्रेण देवानामावाहनकर्त्ता । वेदिषत्-
यज्ञवेद्यां अध्वर्युरूपेण सीदति । अतिथिः क्वचिदपि न स्थायी नित्यमभ्रम-
णशोलः(८) । दुरोणसत्—दुरोणे गृहे (निघं० २।४।७) (९) सीदतीति
गृहस्थरूप्ययमेवेत्यर्थः । नृषत्—नृषु मनुष्येषु सीदतीति “जीवात्म-
त्वेने”ति शेषः । वरसत्—वरेषु उत्कृष्टस्थानेषु स्वर्गादिषु सीदतीति “दे-

तिष्ठन्ति यासु ताः—विविधस्थानभूताः । “पूर्वपदात्” (पा० ८।३।१०६) इतिषत्वम् ॥ (१) चर्ष-
णिरिति मनुष्यनाम । (निघं० २।२७।९) मनुष्याणां, धारयितुः । किवन्तमेतत् । संहितायां दीर्घः
(पा० ६।३।१५७) । (२) याचेमहीति वेति उव्वटमहीधरी । (३) तथा च निरुक्तम्—“द्युम्नं
षोतेत्यंशोवाऽन्नं वेति (५।१।५) ॥ (४) चित्रमनेकविधमनेकैः श्रूयत इति चित्रश्रवः । ‘श्रुश्रवणे’
(स्वा० ५०) असुन् कर्मणि । अतिशयेन चित्रश्रवश्चित्रश्रवस्तमम् । अत्यन्तश्रवणीयम् ।

(५) दृशोः कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषवहुवचने रूपं द्रष्टव्यम् । लङ् लङर्थे (पा० ३।४।६) ॥

(६) अयं वा व्यदृशमिति सम्बन्ध इत्युव्वटमहीधरी । विशेषाद्दृश्यन्ते । (७) वसुर्वासयिता,
वायुरूपेणान्तरिक्षे सीदतीति—उव्वटः । वासयिता नराणां प्रवर्त्तक इति महीधरः । (८) तथा च
निरुक्तम् । “नित्यमभ्रवितो गृहानित्यतिथिः (४।१।६) इति ॥ (९) तथा च निरुक्तम् । “दुरोण

वत्वेने"ति शेषः । ऋतसत्—ऋते सत्ये ज्ञाने सीदतीति । परमात्मत्वेने-
त्यर्थः । व्योमसत्—व्योम अन्तरिक्षं तत्र सीदतीति ज्योतिःस्वरूपेण ।
अब्जः—अप्सु जायते अग्निरूपेण, (१) । गोजाः—गवि पृथिव्यां जायते "जरा-
युजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण"ति शेषः । ऋतजाः—ऋते सत्ये जायते "अग्नी-
रूपेणेति शेषः । "अद्रिजाः—अद्रौ पर्वते जायते स्फुल्लिङ्गरूपेण । ऋतं सूक्ष्मं
बृहत्स्थूलं सर्वव्यापितया अनवच्छिन्नपरिमाणमित्यर्थः । तथा चायमेव
ब्रह्मरूप इति सूर्यस्तुतिः ॥ ८ ॥

सँवर्चसा पयसा सन्तनूभिर्गन्महि मनसा

सपशिवेन ॥ त्वष्टा सुदत्रो विदधातु

रायोऽनु माष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ ९ ॥

त्वष्टारं स्तौति-अयं वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन, पयसा दुग्धेन अर्थात्
गोभिः । तनूभिः भार्यापुत्रादिभिः । शिवेन कल्याणेन (२) मनसा च सम-
गन्महि (३) सङ्गता भवेम । अर्थात् त्वष्टुः प्रसादात् । किं च सुदत्रः—
कल्याणदः त्वष्टा मम रायो धनानि विदधातु । किञ्च तन्वः (४) शरीरस्य
यद्विलिष्टं मन्दश्लिष्टं (५) पापादि तत् अनुमाष्टु शोधयतु स एव ॥ ९ ॥
“देवा गातुविद” इत्यग्रे व्याख्यास्यते ॥ १० ॥

इति तर्पणान्तकर्ममन्त्रव्याख्या ॥*

अथ देवपूजामन्त्राः ।

आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं

मर्त्यं च ॥ हिरण्ययेन सविता रथेना देवो

याति भुवनानि पश्यन् ॥ १ ॥

सविता आदित्यः आयात्यागच्छति । किम्भूतः सविता ? देवः स्तुति-
दीप्तिविक्रीडादियुक्तः । केनायाति ? रथेन । किम्भूतेन ? हिरण्ययेन हिरण्य-
येन सौवर्णेन । किं कुर्वन् ? भुवनानि भुवनवर्त्तिलोकान् पुरयपापकर्तृन्
पश्यन् साक्षिवन्निरीक्षमाण इत्यर्थः । न केवलमेवं किं तु अमृतं देवं मर्त्यं
मनुष्यं च निवेशयन् । “स्वे स्वे व्यापारे” इति शेषः । मनुष्या हि सूर्यो-

इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तराः” (४१।६) इति ॥ (१) अत्र सर्वत्र “जनसनखनक्रमगमो
विट्” (पा० ३।२।६७) इति विट्प्रत्यये “विट्वनोरनुनासिकस्यात्” (पा० ६।४।४२) इति नस्यात्वम् ॥

(२) कर्मश्रद्धायुक्तेन । (३) गच्छतेर्लङि अदादित्वाच्छपो लुकि उत्तमबहुवचने ‘मोनो घातोर्’
(पा० ८।२।६५) ति मस्य नकारः ॥ (४) ‘तन्वादीनां बहुलं छन्दसि’ (पा० ६।४।८६) इति
यणदेशः । षष्ठ्यत्रायवलक्षणा बोध्या । (५) विशेषेण न्यूनमङ्गन्तदनुमाष्टु न्यूनत्वपरिहारोणानुकूलं
कृत्वा शोधयतु । “लिशअल्पीभावे” (दि० प०) निष्पन्नम् ।

दये यागादिभिर्देवान् प्रोणयन्ति । पुनः किम्भूतः सविता ? आचर्त्तमानः । पुनः पुनस्तस्मैव देशमागच्छन् । केन सह ? रजसा राजिकालेन । प्रायो राज्ञौ रजोगुणबाहुल्येन रजःशब्देन राजिरुच्यते (निर्घ० १।७।१२) किम्भूतेन रजसा ? कृष्णेन मलिनेन । प्रायो राजिकाले पुण्यकर्मणामनुत्पादनात् राज्ञेः कृष्णत्वमुक्तम् । अयं वाक्यार्थः । यः सविता देवो मनुष्यव्यापारस्य स्थापकः यश्च पुरायपापसाक्षी तस्यार्धादिकमुचितमिति । अत्र आयातीति व्यवहितेनाङ्गा सम्बन्धः, आचर्त्तमान इत्यत्र च “छन्दसि परेऽपि” “व्यवहिताश्चे (१।४।८१-८२) ति पाणिनीयसूत्रात् । हिरण्य इति हिरण्यमयार्थे निपातः (पा० ६।४।१४७) ॥१॥(१)

गणानान्त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणान्त्वा-
प्रियपतिं हवामहे निधीनान्त्वा निधि-
पतिं हवामहे व्वसो मम॥आहमजानि
गर्भधमा त्वमजानि गर्भधम् ॥ २ ॥(२)

हे वसो ! मम सर्वस्वभूत ! त्वा त्वां हवामहे—आह्वयामः । त्वां किम्भूतं ? गणानां मध्ये गणपति, गणाः कृष्णमाण्डादयः । प्रियाणां मध्ये प्रियपति, निधीनां मध्ये निधिपति, निधयः पद्मादयः । तथा च विघ्नोपशमाय भार्यादिप्रियलाभाय च त्वाम् आह्वयाम इति वाक्यार्थः । अश्वं प्रार्थयन्ते स्त्रियः । आहमजानीति । हे अश्व ! त्वां च अहं गर्भधम् अजानि-ज्ञातवतो । अतः हे अश्व ! त्वं गर्भधं गर्भधो ममासि वेत्यर्थः (३) ॥ २ ॥

अम्वे अम्विकेऽम्वालिके न मां नयति कश्चन ॥

ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम् ॥ ३ ॥

अम्व्या अम्विका अम्वालिका पतानि दुर्गानामानि हे अम्वे ! अम्विके ! हे अम्वालिके ! मा-मां कश्चन कश्चिदपि न नयति न प्रापयति । “स्वामि-सन्निधानमि”ति शेषः । तथा च सति अश्वकः पतिः ससस्ति शेते । अश्वशब्दः पतिवाचकः । कुत्सायां कन् । किं कृत्वा ? सुभद्रिकां परिरभ्ये—ति शेषः । सुभद्रिकां किम्भूतां ? काम्पीलवासिनीं काम्पीलं नगरं

(१) स्मार्त्तकर्मणि अनेन मन्त्रेण सूर्यदेवस्य सपत्न्यां ज्ञातव्या ॥

अत्र प्रमाणं पाराशरस्मृतिवचनम् “आकृष्णेनेति मन्त्रेण सूर्यमारोधयेत्सुधीर”ति ॥

(२) अनेन सर्वकर्मादौ विघ्नविनायकस्यावाहनादिकं विधेयमिति तत्रैव (पराशरीये) उक्तम् ॥ (३) अयमर्थः । हे अश्व ! गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहम् आ आकृष्य अजानि क्षिपामि । “अजगतिक्षेपणयोः” (म्ना० ५०) लोट् । त्वं च गर्भधं रेतः आ-आकृष्य अजानि क्षिप । लोट् । तस्यावागमः (पा० १।४।९४) इति ॥ पठद्वयाख्याने च स्वर्थेऽम् ।

तत्र वसतीति तां काम्पीलवासिनोम् । काम्पीले हि सुरूपाः सुभगा विनी
ताश्च स्त्रियो भवन्ति । अत्रायं वाक्यार्थः—अनेन मन्त्रेण सौभाग्यकामनया
स्त्रिया देवी पूज्यते । हे अम्बे इत्यादिना दुर्गा सम्बोध्य कश्चिदपि मां
स्वामिसन्निधि न नयति तेन मया विना समदीयः स्वामी अन्यां गृहीत्वा
शेते । अतो मया पूजिता भवती मां स्वामियुक्तां करोत्विति तात्पर्यम् ।
ससस्तीति 'सस स्वप्न' इति धातो रूपम् ॥ ३ ॥ (१)

अग्निन्दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे ॥

देवाँ २ ॥ आसादयादिह ॥ ४ ॥

अहम् अग्निं पुरो दधे अग्रतः स्थापयामि । अग्निं किम्भूतं ? दूतं देवा-
ह्वानकर्त्तारम् । पुनः किम्भूतं ? हव्यवाहं हविषो वोढारम् । तदनन्तरम्
उपब्रुवे उपगत्य ब्रवीमि । किं ? इह देवान् आसादयात् । इह यज्ञगृहे
इन्द्रादीन्देवानासादयत्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ (२)

विष्णो रराटमसि विष्णोऽं इन्द्रप्त्रे स्थो

विष्णोऽं स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोसि ॥

वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ ५ ॥

यज्ञगृहावयवस्पर्शने विनियोगोऽस्य मन्त्रस्य । तत्र रराटयां स्पृशति ।
रराटो वस्तिकावन्धः (३) । हे गृहावयव ! त्वं विष्णोः रराटमसि (४) । रराटं
ललाटम् (५) । विष्णोः इन्द्रप्त्रे सृक्किणी स्थः । येन सीव्यते तं प्रत्याह-त्वं वि-
ष्णोः स्यूरसि । सीव्यते अनेनेति स्यूः (६) । ग्रन्थि स्पृशति-विष्णोर्ध्रुवो
ऽसि-ध्रुवः ग्रन्थिर्भवसि । समस्तं गृहं स्पृशति-त्वं वैष्णवं विष्णुदेवता-
कमसि । अतस्त्वां विष्णवे विष्णुप्रीत्यर्थं स्पृशामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ (७)

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः

शङ्कराय च मयस्ककराय च नमः शिवाय

च शिवतराय च ॥ ६ ॥ (८)

शम्भवाय शिवाय नमः । शम्भवत्यस्मादिति शम्भवः । मयः सुखं
भवत्यस्मादिति मयोभवस्तस्मै मयोभवाय शिवाय च । शङ्करोतीति
शङ्करस्तस्मै । मयः सुखं करोतीति मयस्करस्तस्मै । शिवाय कल्या-

(१) अनेन मन्त्रेण शक्तिमात्रार्चनं पाराशरेणाभिहितम् ॥ (२) अनया ऋचाऽग्न्यावाह-
नादिकं बोध्यम् ॥ (३) दर्भमालेतिमहीधरः । (४) विष्णुनामकस्य हविर्दानमण्डपस्य ।
(५) तत्र उच्छ्राय्यौ रराटीप्रान्तौ स्पृशति । (६) सृचिरसि । (७) अनेन विष्णोः पूजना-
दिकम् । (८) अनेन शिवार्चनं ज्ञातव्यमिति ॥

तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः ।

प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄल्-

लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥ ७ ॥

तिलोऽसि । पवित्रत्वेन प्रसिद्धोऽसि । सोमो देवता अस्येति सोमदे-
वत्यः (१)। गोसवः गां स्वर्गं सूते इति गोसवः । देवनिर्मितः । देवेन वि-
ष्णुना स्वयं निर्मितः । अद्भिः पृक्तः जलमिश्रितः । यतस्त्वमेवम्भूतः
सर्वोत्कृष्टः । अतः नः अस्माकं पितॄन् लोकान् पितृपितामहप्रपितामहा-
दीन् प्रत्नं चिरकालं स्वधया स्वधाकारेण श्राद्धीयान्नेन वा प्रोणाहि प्रोतान
कुरु, स्वाहा सुहुतो भव (२) ॥ ७ ॥

या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्याऽआन्त-

रिक्षाऽउतपार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता

नऽआपः शिवाः शश्वस्योनाः सुहवा भवन्तु ॥ ८ ॥

ताः आपः नः अस्माकं शिवाः क्षेमा भवन्तु । याः पयसा सम्बभूवुः ।
पयसा क्षीरेण संयुक्ताः बभूवुः । माधुर्यादिशीतत्वादिना एकीभूता इत्यर्थः ।
या दिव्या दिवि स्वर्गे भवाः । या आन्तरिक्षाः अन्तरिक्षे भवाः । उत
अपि च याः पार्थिवीः । पृथिव्यां भवाः (३) । आपः किम्भूताः ? हिरण्य
वर्णाः हिरण्यं रजतं तत्समानवर्णाः । हिरण्यं रजतमित्युक्त्वटः । पुनः कि-
म्भूताः ? यज्ञियाः यज्ञार्हाः । ताः आपः अस्माकं शिवाः क्षेमा भवन्तु । न
केवलं क्षेमाः अपि तु शं कल्याणयो भवन्तु । स्योनाः सुखदाश्च । सुह-
वाः सुष्ठु ब्राह्मणहस्ते हुता भवन्तु । स्योर्न सुखनाम (निघं० ३।६।१५)
तथा च निदक्तम् “स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भ-
वतीति वा” इति (८।६) ॥ (४) ॥ ८ ॥

पितृभ्यः स्थानमसि ॥

हे पात्र ! त्वं पितृभ्यः पितॄणां स्थानमसि भवसि । यतस्त्वं पितॄणां
स्थानं भवसि अतः पितॄणामवस्थानाय न्युञ्जीकृतमित्यभिप्रायः । “आ-
गतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः श्राद्धदेवताः” इतिप्रमाणम् ॥ (५)

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ॥

अग्नये स्वाहा । अग्नये किम्भूताय ? कव्यवाहनाय । कव्यं पितॄणा-

रजहादरातीः” (ऋ० सं० ३।६।१५।७) इति । (१) अनेनार्थप्रदशनमात्रङ्कृतम् । न्युत्पत्तिस्तु सोम-
देवताया अवमिति । ततश्च “देवतान्तात्तादर्थ्येयत्” (पा० ५।४।२४) इति यत्प्रत्ययः ॥ (२) अवं
मन्त्रः कार्यायनमहर्षिप्रणीतनवकण्डिकाश्राद्धसूत्रमध्ये पठितः ॥ (३) पृथिव्यां भूता इति ‘व’ पुस्त-
कपाठः ॥ (४) नमपि श्राद्धसूत्रस्यो मन्त्रोऽस्तव्य इति ॥ (५) अयमपि श्राद्धसूत्रस्थः ॥ अत्रापि

मन्नं, तत्पितृभ्यो वहति प्रापयतीति कव्यवाहनः ॥ ६ ॥

सोमाय पितृमते स्वाहा ॥

किम्भूताय सोमाय ? पितृमते-पितरस्तत्र सन्तीति पितृमान तस्मै ।
मधु वातेति व्याख्यातं तर्पणे ॥ ६ ॥

पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे

अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा ॥ १० ॥

हे मन्त्रोक्तशेषे अन्न ! ते तव पात्रम् आधारः पृथिवी विश्वाधा-
रभूता । द्यौः आकाशम् अपिधानम् आवरणम्, त्वां च ब्राह्मणमुखे
ब्राह्मणस्य मुखे जुहोमि । किम्भूतम् ? अमृतं(१) हुतावशिष्टम् । किम्भूते
ब्राह्मणमुखे ? अमृते-अनष्टे अभक्ष्यादिभिरदूषिते । अन्यदपि हविः अदृश्य-
दर्शनोपहतं भवतीति ते पिधानं क्रियत इत्यर्थः । पृथिवी ते पात्रमित्यनेन
भोजनपात्रमभिधीयते । ब्राह्मणमुखस्याग्निसदृशत्वात् जुहोमि इत्यु-
क्तम्(२) ॥ १० ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे

पदम् ॥ समूढमस्य पांसुरे स्वाहा ॥ ११ ॥

यः विष्णुर्भगवान् इदमन्नं विचक्रमे आक्रान्तवान् । स विष्णुः
त्रेधा त्रिप्रकारेण पदं चरणं निदधे निहितवान् । पृथिव्यामाकाशे स्वर्गे
च । तेन च समूढमस्य पांसुरे । अस्य विष्णोः पदं पांसुरे पांसुले धूलि-
मये प्रदेशे अर्थात् पृथिव्यां समूढं सम्यक् निविष्टम्, तथा च विष्णुः पृथि-
व्यां पदं निहितवान् अतस्तदुत्पन्नत्वेनान्नमप्याक्रान्तवानतो राक्षसास्तस्मा-
दपसरन्त्विति वाक्यार्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ११ ॥

अपहताऽअसुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ १२ ॥

असुराः अपहताः अपसारिताः “सन्त्वि”ति वाक्यशेषः । किम्भूताः ?
वेदिषदः वेदिः श्राद्धार्थं परिष्कृता भूमिः तत्र सीदन्ति इति वेदिषदः ।
न केवलमसुराः किन्तु रक्षांसि राक्षसाश्च अपसारिताः सन्तु । तथा च
तिलप्रक्षेपेणासुरादयः श्राद्धस्थानादस्मादपसरन्त्विति वाक्यार्थः । गायत्री
मधु वातेति च व्याख्यातौ ॥ १२ ॥

येरूपाणि प्रतिमुञ्चमानाऽअसुराः सन्तः

स्वध्या चरन्ति ॥ परापुरो निपुरो ये

भरन्त्याग्निष्टौल्लोकात्प्रणुदात्यस्मात् ॥ १३ ॥

उत्सुकं परस्तात्करोति । (का० सू० ४।१) ये असुराः पितरूपाणि
आत्मनि प्रतिमुञ्चमाना बध्नन्तः धारयन्तः असुराः सन्तः भवन्तः स्वध-
या पित्र्येणान्नेन हेतुभूतेन अस्माभिरेतत् खादितव्यमिति चरन्ति-सञ्च-
रन्ति । किं च परापुरः पराक्रान्ताः पुरः शरीराणि महान्ति इति । निपुरः
निरुष्टा पुरः सूक्ष्माणि शरीराणि च ये भरन्ति-विभ्रति-धारयन्ति । अग्नि-
स्तानसुरान् अस्मात् लोकात् स्थानात् प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु अस्मात्-
पितृलोकात् । प्रतिपूर्वो मुचिर्वन्धनार्थः ॥ १३ ॥

अनग्निदग्धा ये जीवा येऽप्यदग्धाः

कुले मम ॥ भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु

तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥ १४ ॥

अग्निदग्धाश्चेति पौराणिकः खोशुद्रकचूर्कथादुधे, येऽप्रदग्धेति
विशेषस्तत्र अतः । अनग्निदग्धेति, निगदव्याख्यातम् ॥ १४ ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ॥

हे पितरः । अत्र मादयध्वम् । अत्र पिण्डे मद्गुक्ता हर्षगुक्ता भवत ।
किं च यथाभागं प्राप्य आवृषायध्वम्(१)-वृषा इव बलिनो भूत्वा स्वेच्छ-
या महद्भिर्ग्रासैरेतान् पिण्डानश्नोत । पिण्डोपभोगार्थं पितृणामभ्यर्थना
वाक्यार्थः ॥ १४ ॥

अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥ १५ ॥

ते (२)पितरः अमीमदन्त “महत्तेन पिण्डेन”ति शेषः । तथाच मह-
त्तपिण्डेन हर्षगुक्ताभूत्वा यथाभागम् आवृषायिषत सर्वतोभावेन वृषवत्स्वी
चक्रुः । महत्ते पिण्डे स्वं स्वं भागं, प्राप्य वृषा इव बलिनो जाताः ।
पूर्वमन्त्रे अभ्यर्थना । अस्मिन्मन्त्रे सिद्धार्थकथनमिति भेदः । नमो वदति
तर्पणे व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

एतद्वन्पितरो घासन् ॥ १६ ॥

हे पितरः । वः युष्मभ्यमेतद्घासन् आच्छादनं “दीयत” इति शेषः ।
‘ऊजं वहन्तोरिति व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

घाजैवाजेऽवत घाजिनो नो धनेषु धिप्राऽ

अमृताऽऽकृतशां ॥ अस्वमदध्वन्पियत

मादयध्वं तृप्ता यान्तु पृथिविदेवयानैः ॥ १७ ॥

(१) आर् पूर्वोपपदवा-“कतुः कयल्सलोपय” (पा० १।१।११) इति कयल् । ततो लो-
प्यभ्यमप्रुपयद्वयचने रूपम् ॥ (२) यान्प्रति मादयध्वमित्युक्तम् ।

वाजिनः वाजमन्नं (निघं० २।७।२) येषां अस्तीति वाजिनः । तथा च श्राद्धदत्तमन्नं पितृणामस्ति इति पितर एव वाजिन उच्यन्ते । हे वाजिनः ! पितरः ! यूयम् अवत रक्षत । कुत्र ? नः अस्माकं वाजे वाजे-अन्ने अन्ने । तथा च मत्कृतमकृतं चान्नं यत् श्राद्धार्थमुपकल्पितं तत्र सर्वत्र । न केवलं तत्र किं तु धनेष्वपि द्रव्येष्वपि । यू किम्भूताः ? विप्रा विप्रमूर्त्तयः । पुनः किम्भूताः ? अमृता अमरणधर्माणः । पुनः किम्भूताः ? ऋतज्ञाः सत्यज्ञानशालिनः । रक्षित्वा च अस्यान्नस्य मध्वः मधूनि(१) रसान् पिवत । यद्वा एतत्सम्बन्धिनो मध्वः मधुनः रसं पिवत । पोत्वा च मादयध्वं तुप्यध्वं, तृप्ताः सन्तः पथिभिर्वर्त्मभिर्यात गच्छत । कैः ? देवयानैः-देवानां यानानि तैरघिष्ठितैरित्यर्थः । अत्र तृप्ताः सन्तः स्वर्गं गच्छतेति वाक्यार्थः ॥ १७ ॥

आ मा व्वाजस्य प्रसवो जंगम्यादेमे द्यावा-

पृथिवी विश्वरूपे ॥ आ मा गन्तां पितरां

मातरा चामा सोमोऽमृतत्वेन गम्यात् ॥ १८ ॥

वाजस्यान्नस्य (निघं० २।७।२) प्रसवः-फलं, मा-माम् प्रति । आजगम्यात्-आगच्छेत् (२) । अस्मिन् श्राद्धे कृतस्यान्नदानस्य फलं मां पुनः पुनरागच्छत्वित्यर्थः । किं च इमे द्यावापृथिवी-द्यावापृथिव्यौ (३) मा-माम्प्रति आजगम्याताम् । द्यावापृथिवी किम्भूते ? विश्वरूपे-विश्वं सर्वं रूपं ययोस्ते विश्वरूपे । एतेन पृथिवीस्वर्गसम्बन्धिकल्याणं मा-मागच्छत्वित्याशास्ते । किं च हे पितरा मातरा च हे पितः मातश्च(४) मा-मां प्रति युवाम् आगन्ताम् आगच्छताम् । तथा च यदा यदा अहं श्राद्धं करोमि तदा तदा मातापितरौ आगच्छतमिति प्रार्थना । किं च पितृणां राजा सोमः मा माम् आगम्यात्-आगच्छतु । किमर्थम् ? अमृतत्वेन अमृतत्वाय(५) मोक्षाय । तथा चानेनानुव्रजनेन मम श्राद्धफलं पार्थिवसुखं स्वर्गश्च भवतु । श्राद्धसमये मातापितरौ मामागच्छेतां मोक्षश्च भवत्वित्याशंसावाक्यार्थः ॥ १८ ॥

अथ सपिण्डनमन्त्रव्याख्यानम् ॥

ये समानाऽ समनंसऽ पितरौ

(१) विभक्त्यादिव्यत्यय आर्थः । (पा० ३।१।८५) ॥ (२) आङ् पूर्वाद्गच्छतेव्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) ह्रादित्वे लिङि श्लो द्वित्वे रूपम् ॥ (३) “दीर्घाञ्जसि च” “वाञ्छन्दसि” (पा० ६।१।१३५-१३६) इति वा पूर्वसवर्णदीर्घः । (४) निपाताविमौ (पा० ६।३।३३) । इन्द्रे “मातरपितराबुदीचाम्” (पा० ६।३।३२) इत्युपक्रम्य । तथा च व्यस्तपदेन सम्बोधनमत्र । किन्त्वस्मदीयः पिता माता चेत्येवमर्थः कार्यः । सोऽयमनेनापि दर्शितोऽनुपदम्प्रार्थनाव्यार्थः । (५) चतुर्थ्यर्थे व्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) तृतीया ॥

यमराज्ये ॥ तेषाँल्लोकेऽ स्वधा

नमो यदो देवेषु कल्पताम् ॥ १ ॥

तेषां पितॄणां लोकः स्यान्मम् । एतस्मै प्रेताय पित्रे स्वधा(१) भवतु । किं च नमो यद्यः नमस्कारकृतो यद्यः देवेषु पुरुरवार्वप्रभृतिषु कल्पतां कल्पतो भवतु । देवसादृ (आदृ) भवत्विति यावत् । तथाऽनेन सपिण्ड-नकर्मणा प्रेतस्य पितृलोकप्राप्तिः पार्वणश्राद्धाधिकारश्च भवत्विति वा-क्यार्थः । ये पितरः पितामहादयः समानाः सपिण्डनेन समानलोकं गताः । अत एव समनसः समानहृदयाः यमराज्ये यमाधिकारे स्थिताः ॥ १ ॥

ये समानाऽसमनसो जीवा जीवेषु

मामकाऽ ॥ तेषाँ श्रीर्मयि कल्प-

तामस्मिल्लोके शतऽ समाँ ॥ २ ॥

तेषां प्रसादेनेत्यध्याहार्यम् । तेन तेषां पितॄणां प्रसादेन मयि श्रीर्लक्ष्मीः कल्पतां भवतु । अस्मिन् लोके इहैव जन्मनीत्यर्थः । कियन्तं कालं ? शतं समाः शतवर्षाणि । तथा चानेन कर्मणा पितृप्रसादेन मम शतं वर्षाणि लक्ष्मीर्भवत्विति वाक्यार्थः । ते के पितरः ? समानाः समनस इति पद-द्वयं व्याख्यातम्, ये जीवेषु सूक्ष्मशरीराधिष्ठानेन कर्मणां भोक्तृषु मध्ये तत्सम्बन्धिनो जीवाः सूक्ष्मशरीरावच्छिन्नकर्मभोक्तारः ते । अन्यत्पार्वणवत् सर्वं समानम् ॥ २ ॥

अथ वृद्धिश्राद्धमन्त्रव्याख्या । अत्र यवोऽस्ति पितृदेवतयः । स्वध-या स्थाने पुष्टया । तान्दीमुखानिति विशेषः । तथा च पुष्टया तान्दीमुखान् पितॄन् प्रीणयेति योजना । अन्यत्सर्वं पार्वणसमानम् ।

अथ श्राद्धीयमूक्तमन्त्रव्याख्यानम् ॥

कण्ण्व पाजुँ प्रसितिँ पृथ्वीँ स्याद्वि

राजुँवामवुँ इमेन ॥ तृष्णीमनुप्रसिति-

न्दृणानोऽस्तांसि दिवद्व्यं रक्षसुस्तपिष्टुँ ॥ १ ॥

हे अग्ने ! पाजः वलं कण्ण्व कुन । पाजःशब्दो वलनामसु पठितः (तिचं० रा६।२) । किमिव ? प्रसितिं न पृथ्वीं । पृथ्वीं विशालां प्रसितिं चा-गुरामिव(२) । यद्वा पृथुजालमिव । नकार उपमाधोऽयः । ततो याद्वि अर्था

(१) स्वधाशब्दोपलक्षितमन्त्रमस्तु । यदान्तेषां पितॄणां लोकं प्रायजने स्वधाकारोपलक्षित-मन्त्रमस्तु इत्युच्यते व्याख्यानम् ॥ (२) प्रसितिर्नालं “प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुवां जालवा” । निर० ३।२.२ । इति शास्त्रोक्तं । “विन्दन्वने” प्रकरणं सीयन्ते इत्यन्ते पक्षिणो यथा या प्रसितिस्तां, नकार इवार्थः । (निर० १।४) पक्षिप्रहृषाय प्रसारितं जालमिव शब्दप्रहृषाय वलं । प्रसारयेत्यर्थः ।

“च्छन्नप्रती”ति शेषः । क इव ? अमवान्-अमात्यवान् राजेव । यद्वा अमवान् अमात्यवान् भूत्वा राजेव याहीत्यन्वयः । यद्वा गृहवान् भूत्वा ! अमशब्दो गृहवचनः(१) । केन ? इमेन इममयेन बलेन । यद्वा इमेन ह-
स्तिना । गत्वा चानु पश्चात् तृष्णो तृष्ण्या क्षिप्रया (२) प्रसितिं प्रसित्या
वागुरया जालेन वा द्रूणानः हिंसन् (३) अस्तासि-क्षेप्तासि (४) “शत्रूणा-
मि”तिशेषः । अतो ब्रवीमि-तपिष्ठैः (५) अतिशयेन कलेशकरैः प्रहारै-
रक्षसः राक्षसान् विध्य ताडय(६) ॥ १ ॥

तव अमासऽआशुया पतन्त्यनु स्पृश
धृषता शोशुचानः ॥ तपूँष्यश्रे जुहा पत-

ज्ञानसन्दिता विसृज विष्वगुल्काः ॥ २ ॥

हे अग्ने ! ये ते अमासः अमणाः वातोद्धताः अर्थात् ज्वालासमूहाः
पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति । तैः तपूँषि तापयितृन् (तपेरसिः) अर्थाद्ब्रह्मां-
सि अनुरूपश अभिस्पृश (दह) । ज्वालासमूहाः किम्भूताः ? आशुयाः
आशवो जवनाः (७) । त्वं किम्भूतः ? धृषता (८) धृष्टेन ज्वालासमूहेन
शोशुचानः दीप्यमानः(९) । किं च पतङ्गान् (१०) रक्षांसि लक्षोक्त्य अ-
सन्दिताः अनवखण्डितः सन् विष्वक् सर्वतः जुहा स्रवा “हूयमान”
इति शेषः । उल्काः विसृज विक्षिप । पतङ्गमनानि येषां तान् पतङ्गान् ।
असन्दिता इति “दो अवखण्डन” इत्यस्य रूपम् । तथा च रक्षोऽभिधातं
कुर्वित्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिस्पृशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो

(१) निषण्ड (३ । ५ । ११) अमाशब्दो गृहवचनः पठ्यते । तत्र ह्रस्व आर्ष इति त्वन्यत् ।
तेनात्र (अमशब्दस्य गृहवाचित्वे) मूलम् “अमगत्यादिषु” (न्या० प०) अत्रादिपदेन शब्दस-
म्भक्तौ गृह्यते । अमन्ति सम्मजन्ति जना यत्तत् । यद्वा अमन्ति भजन्ति स्वामिन इत्यमाः सेवका-
स्तोऽस्य सन्तीत्यमवान्सहायवान् । पचायजन्तादमशब्दान्मत्तुप् । इमेन याहि शत्रूप्रति । (२) अत्र
विभक्तिव्यत्ययः (पा० ३।१।८५) । तृषु इति क्षिप्रनामसु (निर्ध० २।१।५।१०) पठ्यते ततो षोष्
(पा० ४।१।४४) (३) “दूष्हिंसायां” (ऋ० ३०) लटः शानच् । कथादिस्वात् इना शपः
स्थाने बोध्यः । (४) “असुक्षेपणे” (दि० प०) लुट् । (५) तापकृतमैराशुधैः । तपन्ति
सन्तापयन्तीति तपूँषि । अतिशयेन तपूँषि तपिष्ठानि तैः । “तुरिष्ठेभ्यःसु” (पा० ३।४।१५४)
इति वृत्तो लोपः ॥ (६) “व्यषताडने” (दि० प०) श्यनि संप्रसारणम् । लोटो मध्यमैकवचने-
रूपम् ॥ (७) शीघ्रगमनाः । आशुशब्दात्परस्य जसः “सुपां सुलुक्”- (पा० ७।१।३९) इत्या-
दिना यादेशः । (८) धृषतिः प्रगल्भार्थः । (दि० स्वा०) धृष्णोतीति धृषन् । तेन । बाहुलका-
च्चयन्धनबोरभावः । (९) शुच्दीप्तौ” (भ्वा० प०) यङन्ताल्लटः शानच् । अत्यन्तं शोचति-
दीप्यते इति । (१०) पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतङ्गास्तान् ।

ऽअस्या ऽअदब्धं ॥ यो नो दूरे अघशंसो यो

ऽअन्त्यग्रे मार्किष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ३ ॥

नः अस्माकं यः अघशंसः पापकीर्त्तको दुर्जनः अन्ति-अन्तिके यश्च दूरे तिष्ठति । हे अग्ने ! तं प्रति स्पशः प्रणिधीन् वन्धनकृतः (१) विस्त्रज प्रेरय । तूर्णितमो भव अतिशयेन तूर्णो भव (२) । किं च अस्याः मदोयायाः विशः जनपदजातेः पायुः पालयिता भव । अदब्धः-अनुप-हिंस्यः । एवं च पातेरुण-युक् । हे अग्ने ! ते तव मार्किः मा कश्चित् व्यथिः (३) व्यथयिता शत्रुरादधर्षीत् धर्षको भवतु ॥ ३ ॥

उदग्रे तिष्ठ प्रत्यातनुष्वन्यमित्रां ऽर ॥ ओषता-

त्तिग्महेते ॥ यो नो ऽ अरातिः समिधान चक्रे

नीचा तन्धक्ष्यतसन्न शुष्कम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ? उत्तिष्ठ । किञ्च प्रत्यातनुष्व (४) अर्थात् ज्वालासमूहान् । किं च हे तिग्महेते ? (५) अमित्रान् निः ओषतान्निर्दह । “उषदाहे” लोट् तस्य रूपम्, तिग्महेत इति तिग्मं तीक्ष्णं हेतिज्वाला आगुर्धं वा यस्य स तथोक्तः । किञ्च यः नः अस्मभ्यं दानप्रवृत्तम् अरातिम् अदानं चक्रे अथ-द्वादिना निवारयति स्म । हे समिधान ! समिध्यमान ! तं नीचा नीचैः कृत्वा धत्ति दह । “दहभस्मीकरणे” (भ्वा० प०) कमिव ? (६) । शुष्कं-अतसं न अतसमिव (७) वृक्षमिव । नकार उपमार्थीयः (निरु० १।४) । अरा-तिमिति “रादान” इत्यस्य क्तिनि रूपम् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याद्व्यस्मदाविष्कणुष्व

दैव्यान्त्यग्रे ॥ अवस्थिरा तनुहि यातुजूनां

जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥ ५ ॥

हे अग्ने ! ऊर्ध्वो भव ऊर्ध्वस्तिष्ठ । स्थित्वा च अस्मत् अधि मम उप-

(१) “स्पशद्वाधनस्पर्शनयोः” (भ्वा० उ०) ततोऽभुन् (उ० ४।१८८) “स्पशः स्यात्सं-पराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्” इति मेदिनी । (२) तूर्णं वेगोऽस्यास्तोति तूर्णो-अतिशयेन तूर्णो तूर्णितमः वेगवत्तमः ॥ (३) अत्र “इन्सर्वधातुभ्यः” (उ० ४।१८८) इति इन् प्रत्ययः । व्यथिः । (४) प्रत्यातनुहि-विस्तारय । (५) उत्साहवदायुधेति तदर्थः । (६) लोटि प्रथमै-कवचने “वहुलं द्यन्दसि” (पा० २।४।७३) इति शपोलुकि सिपि रूपम् । धत्वकत्वपदानि । (७) “अतसा वनानि” (ऋ० स० ८।४।१४।५) इति श्रुतौ अतसानि अनुपक्षीणानि इति दुर्ग-व्याख्यानम् । तावता वृक्षार्थावगमः सम्भवति किन्त्वत्रातसपदार्थविशेष्यवृक्षमेव भाष्यकृतोऽमन्य-नोतिवृक्षा एव वनानि भवन्तीति ॥ “तसु उपक्षये” (दि० प०) पचाधच् (पा० ३।१।१३४) नच् समासः ॥ अतसेति शे (पा० ६।१।७०) लोपे श्रुतौ बोध्यम् ॥

रिस्थितान् शत्रून् प्रति विध्य-ताडय । “व्यघताडने” लोट् श्यनि सम्प्रसारणम् । किं च आविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्रे । हे अग्ने दैव्यानि देवसम्बन्धीनि कर्माणि शरीरादीनि वा आविष्कृणुष्व-प्रकाशोकुरु । किञ्च यातुजूनां यातुधानानां जवनप्रधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूषि अवतनुहि अवतारय नियमय । तथा च यातुधानानां सर्वाण्येवास्थिराणि भवन्तु । किञ्च शत्रून् जामि-पुनरुक्तम् अजामिम्-अपुनरुक्तं कृत्वा प्रमृणोहि पुनः पुनर्मारयेत्यर्थः (१) । जामिशब्दः पुनरुक्तवचनः ॥ ५ ॥

उदीरितामङ्गिरसो न इति मन्त्रद्वयं तर्पणे व्याख्यातम् ।

येन॑ पूर्वं पितरं सोम्यासोऽनूहिरे

सोमपीथं वसिष्ठा॑ । तेभिर्यमः संरराणो

हवी॑ष्युः शत्रुशङ्खिः प्रतिकाममत्तु ॥ ६ ॥

नः अस्माकं ये पूर्व पितरः सोम्यासः सोमयज्ञसम्पादिनः सोमपीथं सोमपानम् अनूहिरे अनुप्रापितवन्तः । अर्थात् देवान् प्रति । “बह्व प्रापणे” लिट् । ते किम्भूताः ? वसिष्ठाः वसिष्ठस्य बहून्यपत्यानि वसिष्ठाः (२) तेभिः तैः संरराणः सन् यमः हवीषि अत्तु भक्षयतु । यमः किम्भूतः ? उशन् कामयमानः “वशकान्तौ” (अ० प०) (३) । किम्भूतैः ? उशङ्खिः । अत एव प्रतिकामं यथाकाममत्तु भक्षयतु ॥ ६ ॥

त्वर्ठ० सोमं प्रचिकितो मनीषा त्वर्ठ० रजिष्ठ-

मनुनेषि पन्थाम् ॥ तव प्रणीती पितरौ नऽ

इन्दो देवेषु रत्नमभजन्तु धीरा॑ ॥ ७ ॥

हे सोम ! प्रचिकितः प्रचिकित्वान् प्रकृष्टव्रतन्ययुक्तः त्वं मनीषा यज्ञानां मनस इच्छा तया (४) (स्वया) युक्तो भवसि । यद्वा हे सोम ! त्वं प्रचिकितः प्रकृष्टज्ञातासि “चित्तोसंज्ञाने” । या च ते मनीषा बुद्धिः तया रजिष्ठं ऋजुतमं पन्थां पन्थानं (५) देवयानाख्यम् अनुनेषि अनुगमयसि । किं च तव प्रणीती-प्रणीत्या प्रणयेन (६) तवाभ्यनुज्ञानेन हे इन्दो ! नः अस्माकं पितरः कर्म कृत्वा देवेषु मध्ये रत्नं रमणीयं यज्ञफलम् अभजन्त भुक्तवन्तः । पितरः किम्भूताः ? धीरा धीमन्तः ॥ ७ ॥

(१) पुनः पुनस्ताडितमताडितं कृत्वा मारयेत्यर्थः । मृणातिस्मारणार्थ इति महीधरः । (२) “अत्रिभृगुः कुत्सवसिष्ठगौतमाङ्गिरोम्यश्च” (पा० २।४।६५) इत्यपत्यार्थस्याणो लुक् ॥ तेभिरित्यत्र “बहुलं छन्दसि” (पा० ७।१।६५) इति भिस् ऐसभावः पूर्वस्यैवम् ॥ (३) लटः शतरि संप्रसारणम् । (पा० ६।१।१६) (४) विभक्तेर्लुक् (पा० ७।१।३९) । (५) “अयस्मया दीनि च्छन्दसि” (पा० १।४।२०) इति सर्वनामस्यानेऽपि पदसंज्ञायां नलोपे सवर्णदीर्घः ॥ (६) अत्र पूर्वसवर्णदीर्घः । (पा० ७।१।३९) तृतीयैकवचनेन बोध्यः ।

त्वया हि नः पितरः सोमं पूर्वे कर्माणि चक्रुः

पवमान धीराः ॥ वृन्वन्नवातं परिधीं ॥ ५२ ॥

रपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ८ ॥

हे सोम ! हि यस्मात्त्वया आश्रयभूतेन नः अस्माकं पूर्वं पूर्वजाः पितरः कर्माणि चक्रुः कृतवन्तः । हे पवमान ! पावनार्ह ! पावनहेतो ! तस्मात्त्वामिदं प्रार्थये-वृन्वन् लसन्नजमानः सन् “वनलसन्नजौ” (स्वा० प०) अस्मदीयानि तानि “कर्माणि”ति शेषः । परिधीन् यज्ञोपद्रवकारिणः अपोर्णु लपणमय । त्वं किम्भूतः ? सवातः वाताद्युपद्रवशून्यः सन्निवृत्त्यर्थः । वीरेभिः वीरैरश्वैः सह । किं च नोऽस्माकम् मघवा भव धनवान्भव । सवा-इत्यस्य संहितायां दीर्घः । मघं धनं देहीति यावत् । यो यस्यै धनं ददाति स तस्य धनवानित्यभिधीयते । पितरः किम्भूताः ? धीराः धीमन्तः ॥ ८ ॥

त्वर्ध० सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्या-

वापृथिवीऽआततन्थ ॥ तस्मै तऽइन्द्रो हविषा

विधेम व्ययं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ९ ॥

हे सोम ! यस्त्वं पितृभिः संविदानः संवादं कुर्वाणः । द्यावापृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ । आततन्थ आतनोषि । “तनुविस्तारे” हे इन्द्रो ! सोम ! तस्मै ते हविषा विधेम परिचरेम हविर्ददम इत्यर्थः । वयं च हविः प्रदानानन्तरं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम । सोमवतां पितृणां षड्भ्यम् ॥ ९ ॥

वर्हिषदं पितरऽऊत्यर्वाग्निमा वो हव्या

चक्रुमा जुषध्वम् ॥ तऽआगतावसा

शन्तमेनाथा नः शंयोररुपो दधात ॥ १० ॥

हे वर्हिषदः पितरः ! वर्हिषि सोदन्तीति वर्हिषदः बहिर्यज्ञभागिनो वा ऊती ऊत्या गत्या अर्वाक अर्वाच आगतामच्छत । किमर्थम् ? इमा इमानि वो युष्माकं हव्या हव्यानि हवींषि वयं चक्रुम कृतवन्तः । तानि च आजुषध्वं सेवध्वम् । यैश्च युष्माभिः अधस्तनानि हवींषि सेवितानि ये यूयं पुनरपि आहूयमाना आगत आगच्छत । अथाऽनन्तरं शन्तमेन शिवतमेन सुवधितमेन अवसा अन्नेन (निघ० २।७।६) हविर्लक्षणेन हेतुभूतेन पितृणाः । यज्ञसमाप्त्युत्तरकालं नः अस्माकं शंयोः शमनं रोगाणां, यावनं च भयानां, दधात धत्त । शंयोरिति पदद्वयमेतदित्युच्यते (निरु० ४।११) ।

अन्यदपि यत्किञ्चित् अरपः अपातं(१)तदस्माकं दधात धत्त ॥ १० ॥

आऽहं पितृन् सुविदत्राऽऽ ॥ अविद्वि नपातं

च विक्रमणं च विष्णोः ॥ बर्हिषदो ये स्वधया

सुतस्य भजन्त पितृवस्तऽह्नागमिष्ठाः ॥ ११ ॥

अहं पितृन् आ अविद्वि अभिमुख्येन अवेदिषं विदितवान् । पितृन् किम्भृतान् ? सुविदत्रान् कल्याणदानान् । विष्णोर्यज्ञस्य नपातं च विक्रमणं च विदितवान् । न पातोस्ति यस्मिन् गतानां स नपातः देवयानः पन्थाः । विविधं क्रमणं यत्र स विक्रमणः पितृयानः पन्थाः । तत्र हि-
आरहद्वघटीवदुत्तराधरं प्राणिनो गच्छन्ति । तथा च देवयानपितृयान-
पन्थानो यज्ञसम्बन्धिनो अवेदिषं तद्भासिनः पितृंश्च । अतोऽहमेवं ब्रवीमि
ये बर्हिषदः पितरः स्वधया अग्नेन सह सवनायलक्षणेन सुतस्याभिषु-
तस्य सोमस्य पितृवः पानं सोमपानमिति यावत् । तत् भजन्त भज-
ते(२)सैवन्ते ते इह कर्मणि आगमिष्ठाः आगच्छन्तु(३) ॥ ११ ॥

उपहृताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु

निधिषु प्रियेषु ॥ तऽआगमन्तु तऽह्ना

श्रुवन्त्वधिभ्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ १२ ॥

ये पितरः सोम्यासः सोमसम्पादिनः बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु
हविर्विशेषेषु हविर्विशेषनिमित्तम् उपहृताः आहृताः ते पितरः इह
मागमन्तु (४)आगच्छन्तु । बर्हिष्येषु (५)बर्हिषि भवेषु । आसादितेषु
वा । निधिषु निहितेषु (६)प्रियेषु पितृणामभिरुचितेषु । मागत्य च ते
इह श्रुवन्तु (७)शृण्वन्तु मदीयानि वचांसि । श्रुत्वा चाधिभ्रुवन्तु श्लाघ-
यन्तु । यद्वा पुत्रेषु पितृणां यद्वक्तव्यम्भवति तद्वदन्तु । किं च ते अस्मान्
अवन्तु रक्षन्तु ॥ १२ ॥

आयन्तु न इति तर्पणे व्याख्यातः ॥

अग्निष्वात्ताः पितरऽपहगच्छतु सदः सदः

सदत सुप्रणीतयः ॥ अत्ता हवाऽपि प्रयतानि

बर्हिष्यथा रयिष्ठं सर्ववीरं दधातन ॥ १३ ॥

आ इह एह । हे अग्निष्वात्ताः पितरः ? इह आगच्छत । आगत्य च

(१) तथा च निरुक्तम् “रपोरिप्रमिति पापनामनी भवतः” (४।४।०२१) नञ्समासः । (२)

लङर्थे लङ् । अहभाव आर्षः । (३) लोडर्थे लुङ् । पुरुषवचनव्यत्ययः । (४) व्यत्ययेन शपो

लुक् । (५) बर्हिषि भवेषु (पा० ४।४।११०) यत् । (६) निधिवस्थापनीयेषु । (७)

अत्र बाहुलकाच्चपो लुक्लुकाऽनुत्पत्तिरेवान्वाख्यायत इति शन्विषयाभावाच्छ्रुतौ (पा० ३।१।७४)

मभिगृणीतु विश्वे ॥ मा हिंसेऽसिष्ट पितरं

केन चित्रो यद्वऽआगः पुरुषता कराम ॥ १६ ॥

हे विश्वे ? हे पितरः । जानु अर्थात् सव्यम् माच्य पातयित्वा दक्षिण-
तो निषद्य दक्षिणतोऽवस्थानं कृत्वा । अयं च स्वभावनर्देशः पितृणाम् ।
एवं स्वभावाः पितरो भवन्ति “अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः स्वयं जा-
न्वाच्योपासीदन्निति” श्रुतेः । इमं मदीयं यज्ञं श्राद्धम् अभिगृणीत-अभि-
ष्टुत । “दक्षिणामन्तकालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षः साधुरयं यज्ञ इति प्रका-
रेण” ति शेषः । विश्वे सर्वे सोमवन्तो वर्हिषदोऽग्निवात्ताश्चेत्यर्थः । कि-
ञ्च हे पितरः ! केन चिदपि नः अस्मान्मा हिंसिष्ट मा नाशयत । यत् य-
द्यपि वः शुष्माकं आगः अपराधं पुरुषता पुरुषतया (१) हेतुभूतया
कराम कृतवन्तस्तथाऽपि मा हिंसिष्टेत्यर्थः । पुरुषाश्चलचित्ता भवन्ती-
त्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

आसीनासोऽअरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त

दाशुषे मर्त्याय ॥ पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य

वस्वः प्रयच्छत तऽइहोर्जन्दधात ॥ १७ ॥

हे पितरः ! ये यूयम् अरुणीनाम् अरुणानाम् ऊर्णानाम् अर्थात् कुत-
पानाम् उपस्थे मध्ये आसीनासः आसीनाः उपविष्टाः स्य । अरुणवर्णा हि
ता ऊर्णा भवन्ति याभिः कुतपाः क्रियन्ते । यद्वाऽरुणवर्णानां सूर्यकिर-
णानाम् उपस्थे उत्सङ्गे आसीनाः सूर्यलोकस्था इत्यर्थः । ते यूयं मर्त्याय
मनुष्याय दाशुषे दत्तवते अर्थाद्धर्षि यजमानायेति यावत् । रयिं धनं
धत्त दत्त । किं च तस्य तेभ्यः वस्वः वसूनि प्रयच्छत । इदं यजमानार्थं
पुत्रवचनम् । तथा च श्राद्धकारिभ्योऽपि पुत्रेभ्यो वसु दत्तेत्यभिप्रायः ।
किं च ते यूयम् इहास्मदीये यज्ञे ऊर्जम् अन्नं बलं वा दधात स्था-
पतय ॥ १७ ॥

यमग्ने कव्यवाहन त्वं चिन्मन्यसे

रयिम् ॥ तन्नो गीर्भिः श्रवाय्य

देवत्रा पनया युजम् ॥ १८ ॥

हे अग्ने ! कव्यवाहन ! कव्यं वहतीति कव्यवाहनः । यं रयिं हविल-
क्षणं धनं त्वं चित् त्वमपि मन्यसे अवगच्छसि “अनेन श्रेयः प्राप्तुं शक्यते
इत्यनेन प्रकारेण” ति शेषः । तद्वहिलक्षणं धनं नः अस्मदीयं गीर्भिः प्र-

भूतवाग्भिः पुरोऽनुवाक्यायाज्यावपटकारलक्षणाभिः देवघ्रा देवेभ्यः
पनया पनय देहि । इविः किम्भूतं ? अवाग्यं अवणीयं, युजं यथायुतं
यथायोग्यमित्यर्थः । 'पनतिर्दानकर्म' ॥ १८ ॥

योऽअग्निः कव्यवाहनं पितृन्
यक्षदत्तावृधः ॥ प्रेढु हव्यानि व्योचति
देवेभ्यश्च पितृभ्यऽआ ॥ १९ ॥

यः अग्निः कव्यवाहनः कव्यं पितृणामन्नं उद्धोढा पितृन् यक्षत् इष्ट-
वान् । सः इदानीं प्रेढु हव्यानि व्योचति इमानि हवींषि देवेभ्यः पितृभ्यश्च
प्रवोचति प्रवधीतु । (१) पितृन् किम्भूतान् ? ऋतावृधः सत्यवर्धयितृन्
यक्षवृधो वा । आकारः समुच्चयार्थः ॥ १९ ॥

त्वमग्नऽईडितः कव्यवाहनावाह हव्यानि
सुरभीणि कृत्वी ॥ प्रादां पितृभ्यः स्वधया
तेऽअक्षन्नद्वि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ २० ॥

हे अग्ने कव्यवाहन । यस्त्वम् ईडितः स्तुतो याचितो वा हव्यानि
हवींषि अवाह उद्धवानसि । किं कृत्वा ? सुरभीणि कृत्वी कृत्वा । (२) ऊ-
हवा च तानि हवींषि पितृभ्यः प्रादाः प्रदत्तवानसि । ते च पितरः स्वधया
पितृमन्त्रेण अक्षन् अक्षन्नतः भक्षितवन्तः । हे देव । त्वमपि प्रयता
प्रयतानि हवींषि अद्वि भक्षय ॥ २० ॥

ये चेह पितरो ये च इत्यादि तर्पणे व्याख्यातः ॥

इदं पितृभ्यो नमोऽअस्तवृच ये पूर्वांसो
यऽउपरासऽईयुः ॥ ये पार्थिवे रजस्या
निपत्ता ये वा नूनः सुवृजनासु विक्षु ॥ २१ ॥

इदं हविर्लक्षणम् नमोऽन्नम् अद्य अद्यतनं तेभ्यः पितृभ्यः अस्तु । ये
पूर्वांसः पूर्वाः पूर्वम् ईयुः अर्थात् स्वर्गं, ये च उपरासः उपरतव्यापाराः-
कृतकृत्याः अर्थात्परं ब्रह्म ईयुः याताः । ये च पार्थिवे रजसि आनि-
पत्ताः । पार्थिवं पृथिव्यां भवं रजो ज्योतिरग्निः (३) । तत्राभिमुख्येन
निपण्णा अग्निलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । येषां ये च नूनं निश्चयेन सुवृजनासु
साधुवृत्तासु विक्षु यत्नमानलक्षणासु प्रज्ञासु निपण्णास्तेभ्यः ॥ २१ ॥

अथा यथा नरं पितरं परांसं प्रज्ञासोऽ

(१) इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति ब्रवीतु ॥ लोटर्थेऽत्र लट् । अत्र इष्ट-व-इति पाद-
पूर्णा ॥ (२) कृत्वीति कृत्वेत्यर्थं निपात इति मघीषरः । (३) तथा च निरुक्तम्—“रजो

अग्नऽऋतमाशुषाणाः ॥ शुचीदयन्दीधिति-

मुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तोऽअरुणीरपं वन ॥ २२ ॥

हे अग्ने । अधा अथानन्तरं देहयात्रोत्तरकालं यथा येनप्रकारेण नः
अस्माकं पितरः शुचि शुचिम् (इत् एवकारार्थं) शुचिमेव दीप्तमेव भा-
स्वरमेव दीधितिं रश्मिम् अयन् आगताः प्राप्ताः । दीधितिम् आदित्यर-
श्मिम् आदित्यमण्डलमिति यावत् । यत एष देवयानः पन्थाः । हे अग्ने ।
त्वत्प्रसादात् क्षामा क्षमां पृथिवीं भिन्दन्तः वेदिचषालयूपावटादिखननैः ।
यद्वा पृथिव्याश्रयाणि ब्रीहिपशुयूपादीनि भिन्दन्तः । यज्ञसर्वोपकरणानि
अनुतिष्ठन्त इत्यर्थः । अरुणोः अरोचनाः दीधितोः रश्मीन् अर्थादा-
दित्यस्य अपवन् अपवृणुमः । आच्छाद्य अपवृत्य च देवपन्थानमनुति-
ष्ठाम इति वाक्यार्थः । पितरः किम्भूताः ? परासः पराः उत्कृष्टाः । प्रत्ना-
सः प्रत्नाः पुराणाः । ऋतमाशुषाणाः ऋतं यज्ञम् आशुषाणाः आशु-
वन्तः । उक्थशासः उक्थानि ये शंसन्ति ते उक्थशासः । उक्थः सा-
मविशेषः ॥ २२ ॥

उशन्तस्वेति तर्पणे व्याख्यातः ॥

इतिहमहामहोपाध्यायशत्रुघ्नकृतायां मन्त्रार्थदीपिकायां
आद्धमन्त्रपरिच्छेदः ॥ * ॥

सहस्तोमां सहस्रन्दसऽआवृतः सहप्रमाऽ
ऋषयः सप्तदैव्याः ॥ पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य
धीराऽअन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ १ ॥

अथ षडङ्गशतरुद्रियं व्याख्यायते ॥

अयं मन्त्रः ऋषिसृष्टिप्रतिपादकस्त्रिष्टुप् । सप्त ऋषयः भारद्वाज
विश्वामित्रकश्यपगौतमात्रिजमदग्निवसिष्ठाः पूर्वेषां कल्पान्तराधिका-
रिणां पन्थां (१) पन्थानम् अनुदृश्य-अवलोक्य अन्वालेभिरे-अन्वारभन्त
सृष्टिं कृतवन्तः । ऋषयः किम्भूताः ? सहस्तोमाः स्तोमसहिताः कार-
णस्तोमसहिताः । सहस्रन्दसः स्रन्दःसहिताः । आवृतः आवृच्छन्देन
कर्मेच्यते । यद्वासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातार इत्यर्थः । सहप्रमाः
प्रमाणं प्रमा तया सहिताः प्रमाणपरीक्षकाः । धीरा धीमन्त इत्यर्थः ।

रजतेर्व्योती रज उच्यते" (४।३।१९) इति । (१) "अयस्मयादीनि च्छन्दसि" (पा० १।४।
२०) इति सर्वनामस्थानेऽपि पदत्वान्न लोपः । पूर्वेषामघस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिताधिकाराणाम्

दैव्याः (१) प्रजापतिप्राणाभिमानिनः । कथमित्यन्वालेभिरे ? रथ्यो न रश्मीन् । रथे साधुः रथ्यः सारथिः । नकार उपमार्थीयः । तथा च यथा सारथिः इष्टदेशप्राप्त्यर्थम् अश्वनियमनाय रश्मीन् प्रग्रहान् आलभते, एवं तेऽपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवन्तर्दु सुप्तस्य
तथैवैति ॥ दूरङ्गमञ्ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तन्मे मनःशिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

“गणानां त्वा” इति देवपूजाप्रकरणे व्याख्यातः । ततः शिवसङ्कल्पव्याख्या ॥ तन्मनः मे मम शिवसङ्कल्पमस्तु । शिवः सङ्कल्पोऽभिलाषो यस्य तत् शिवसङ्कल्पम् । तत्किम्भूतम् ? दैवम् अद्भुतशक्तिमत् (२) । तत्किं ? यत् जाग्रतः पुरुषस्य दूरम् उदैति दूरं गच्छति नाना विषयेषु सञ्चरतामिन्द्रियाणां सहकारित्वेनेतस्ततः सञ्चारत्वादित्यभिप्रायः । उ अस्यर्थे । तन्मनः सुप्तस्य तथैव एति स्वल्पविषयमपि भवति । इन्द्रियप्रसाराभावात् । मनः किम्भूतं ? ज्योतिषामिन्द्रियाणां मध्ये कम् अद्वितीयं ज्योतिः । इन्द्रियमुख्यमित्यर्थः । तदधीनत्वासर्वेन्द्रियाणामिति भावः । पुनः किम्भूतम् ? दूरङ्गमम् इन्द्रियाणां मध्ये दूरगन्तु । व्यवहृताव्यवहितविषयसाधारणत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

येन कर्माण्युपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति

विदथेषु धीराः ॥ यदपूर्वं यक्षमन्तः

प्रजानान्तन्मे मनःशिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

येन मनसा अप्सः अपस्विनः कर्मिणो मनीषिणो यज्ञे कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति ‘अप्स इति कर्मनाम’ (निघ० २।१।१) (३) । मनीषिणः मेधाविनः । मनीषिणः किम्भूताः ? विदथेषु (४) यज्ञेषु यज्ञसाधनज्ञानेषु वा धीराः परिडिताः । (५) यत् मनः किम्भूतम् ? अपूर्वं न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात् ‘कारणं वा यस्य’ तत्, नित्यमित्यर्थः । अद्भुतं वा । पुनः

(१) दैवस्य प्रजापतेरिमे दैव्याः ॥

(२) उव्वटस्तु—देवो विज्ञानात्मा सोऽनेन गुह्यत इति दैवम् । उक्तं च “मनसैवानुदष्ट्य मेतदप्रमेयं ध्रुवमि”ति । (३) तद्विद्यते येषान्तेऽपस्विनः । “अस्मायामेधास्रजोविनिः (पा० ५। २।१०१) इति विप्रत्ययः । ‘विन्मनोर्लुगि’ (पा० ५।३।६५) तीष्ठाभावेऽपि छान्दसो विनो लुक् । सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः ॥ (४) वेत्तेरीणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् । प्रत्ययः, परस्व, आद्युदात्तश्च (पा० ३।१।१-२-३) इति पाणिन्युक्तेरिति मदीधरः ॥ (५) इन्द्रियेभ्यः पूर्वमनसः सृष्टेः । यद्वा “अपूर्वमनपरमवाहमि”त्युक्तेरपूर्वमात्मरूपन्तदेतदाह—अद्भुतमिति ॥

किम्भूतं ? यक्षं (१) पूज्यं, भोक्तृ वा, प्रजानां प्राणिनामन्तः अन्तर्वर्त्ति,
(२) तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

यत्प्रज्ञानं भूत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं
स्पृजासु ॥ यस्मात्तः ऋते किञ्चन कर्म क्रियते
तन्मे मनः—शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

यन्मनः प्रज्ञानं प्रकृष्टं ज्ञानं यस्मात्तत् । उत समुच्चये । अपि च यत्
चेतः (३) चेतनायाः उपलब्धेर्हेतुः । धृतिश्च । यत् प्रजासु अन्तः हृदये
अमृतं ज्योतिः सुखहेतूनां प्रकाशकं, यस्मात् (४) ऋते विना किञ्चन कर्म
न क्रियते “केनापी”ति शेषः । तन्मे मनः शिव, इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

येनेदम्भूतम्भुवनम्भविष्यत्परिगृहीतम्भूतेन
सर्वम् ॥ येन यज्ञस्तायते सप्तहोता
तन्मे मनः—शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

येन मनसा इदं विद्यमानं भूतमतोतं, भविष्यत् भावि च, सर्वं भुवनं
लोकं परिगृहीतं आक्रान्तम् (५) येन किम्भूतेन ? अमृतेन-नित्येन सुख-
हेतुना (६) वा । येन च सप्तहोता (७) अग्निष्टोमस्तायते विस्तार्यते । तन्मे
मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

यस्मिन्नुच्चं साम यजूंषि यस्मिन्प्रातिष्ठिता
रथनाभाविवासाः ॥ यस्मिंश्चित्सर्वमोतं
स्पृजानान्तन्मे मनः—शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

यस्मिन् मनसि ऋचः ऋग्वेदः प्रतिष्ठितः । यस्मिंश्च साम सामवेदः,
यजूंषि यजुर्वेदश्च । एवं सर्वे वेदाः प्रतिष्ठिताः आश्रिताः । कुत्र क इव ।
रथनाभौ रथमध्ये (चक्रे) मरा (८) इव । यस्मिंश्च प्रजानां सर्वं

(१) यष्टुंशक्यं यक्षं, यजतेर्द्धातोरीयादिकः सन्प्रत्ययः, “ञ्नित्यादिर्नित्यम्” (पा० ६।१।
१९७) इतिप्रत्ययाद्युदात्तं पदम् ॥ (२) इतरेन्द्रियाणि वहिष्ठानि । मनस्त्वन्तरिन्द्रियमिति भावः ।
(३) “चित्तो सञ्ज्ञाने” अस्माद्धातोर्ण्यग्तादिसुन्प्रत्ययः । सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । उक्तं
मपि पुनरुच्यते आदरार्थम् “अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते” इति निरुक्तकारयास्कोक्तेः ॥ धृतिर्धैर्यम्
आधार आधेयोपचारान्मनस्येव सर्वमुत्पद्यते ॥ (४) “अन्यारादितरत” (२।३।२९) इति पाणि-
निसूत्रादृतशब्दस्य योगे पञ्चमी । (५) स्वविषयीकृतम् मनसस्त्रिकालशब्त्वात् । (६) अय-
मर्थः । मनोऽमृतं शाश्वतं मुक्तिपर्यन्तं, श्रोत्रादीनि नश्यन्ति । मनस्त्वनश्वरमिति ॥ (७) अग्नि-
ष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । बहुव्रीहेरनङ् (पा० ७।१।९४) (८) “अरं शीघ्रे च चक्राक्षे
शीघ्रे पुनरन्यवत्” इति विश्वमेदिन्यौ । पुंस्त्वमत्रार्थम् ॥

(१)चित्तं संज्ञानमोतं सम्बद्धं (२)तन्मे मन इति ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयते

भीशुमिर्वाजिनःइव ॥ हृत्प्रतिष्ठं यदजिर-

जविष्टन्तन्मे मनःशिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

मनुष्यान्नेनीयते हिताहितविषये प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति च । (३)
क इव सुषारथिः सुष्ठु हयारोहः असौशुभी रश्मभिरश्वानिव । प्रयो-
क्तुसारथिः अश्वान् हिताहितविषये प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति च । अश्वान्
किम्भूतान् ? वाजिनः वेगशालिनः । मनः किम्भूतं ? हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रति-
ष्ठितम् । तत्रैव हानोत्पत्तेः । यच्च तत् अजिरमजोत्वं नित्यं प्रौढं, जविष्ठं
जवशालि वेगवत् । तन्मे मन (४)इति ॥ ६ ॥

अथ पुरुषसूक्तम् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषं सहस्राक्षं सहस्रपात् ।

स भूमिर्ध० सर्वतस्त्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षेति । पुरुष ईश्वरः । दशाङ्गुलं नामेरुद्धवं व्यतिक्रम्य ।
अर्थात् हृत्पद्मेऽतिष्ठत् स्थितोऽभूत् । अर्धवशाद्दृष्टपद्मोपरि हानो-
त्मकपुरुषरूपेण स एवान्तर्यामी कर्मफलोपभोजक इत्युच्यते । किं कृत्वा-
भूमिं सर्वतः स्पृत्वा-व्याप्य । “स्पृङ्ख्यायामे” (तु० आ०) सर्वतस्पृत्वा-
इति कस्कादित्वात्सत्वम् । भूमिशब्दोऽत्र भूम्याख्यप्राणिदेहवचनः । तेन

(१) सर्वपदार्थविषयि ज्ञानम् । (२) निक्षिप्त तन्तुसन्ततमिव कृतम् । यथा तन्तुसन्ततिःपटे ।
एवं सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् । मनःत्वात्प्य एव ज्ञानोत्पत्तिरिति ॥

(३) अत्र मनुष्यपदं प्राणिमात्रोपलक्षणम् । मन्त्रार्थस्तु-यन्मनो मनुष्यान्नेनीयते अत्यर्थ-
मितस्ततो नयति । नयतेः क्रियासममिहारे षड् । मनःप्रेरिता एव प्राणाः प्रवर्त्तन्ते । अत्र दृष्टान्तः
सुषारथिरश्वानिवेति । शोभनः सारथिवन्ता यथा कशया अश्वान्नेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः भी-
शुमिर्वाजिन इवेति । यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रघटैः वाजिनो वेगेन व्रजतः (अपथगस्तून्) अश्वान्-
नेनीयते इत्यनुषङ्गः । रश्मिभिनियच्छ्वीत्यर्थः । इत्युपमाद्रव्यम् । प्रथमार्था नयनं, द्वितीयायां
नियमनं वाक्यार्थः, तथा च मन एव प्रवर्त्तयति नियच्छ्विति (निवर्त्तयति) च मनुष्यानित्यर्थः ।
तच्च मनः हृत्प्रतिष्ठम् । हृदि प्रतिष्ठा स्थितिरित्य उच्यते । हृद्येव मन उपतस्थते । यच्च मनः अजिरं जरा-
रहितम् । बाल्ययौवनस्थाविरेषु मनस एकरूपत्वात् । यच्च जविष्टम् अतिजव (वेग) वत् । “न वै
वाताकिञ्चनाशीयोऽस्ति, न मनसः किञ्चनाशीयोऽस्ती”ति श्रुतेः । अशीयोऽशुतमन् (शीघ्रतमन्)
तन्मे इत्युक्ताधः । सुषारथिरित्यत्र “सुषामादिषुवे- (पा० ८।३।१८) ति पठन् । “अभीशुः प्रगहे
रश्मौ” इत्यमरः ॥ वाजोति तु “वज्रगती” (२३।० प०) “आवश्यकाधमर्णयोऽपिनिः” (पा०
३।१।१७०) इति णिनिरुपधादृद्धिश्च (पा० ७।२।१३३) “वाजो बाणापूर्वपक्षिषु” इति मेदिनी ।
वाजाः पक्षा सन्त्येषामिति वा ॥

(४) मनः त्वात्प्ये एव वेदत्रयोक्तूर्तेर्ननसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वं । “अत्रमयं हि

सर्वभावेन त्रैलोक्यवर्तिनः पार्थिवदेहान् व्याप्येत्यर्थः । भूमिशब्दः पञ्च-
भूतोपलक्षक इति केचित् । भूमिशब्दोऽत्र आधारेपलक्षकः । तेन तिर्यगु-
द्गर्धाधोव्यापक इत्यर्थः । स क ईश्वरः ? सहस्रशोर्षा सहस्रशब्दोऽसङ्-
ख्यातवाचकः । तेनासङ्ख्यातशिरा(१) इत्यर्थः । पुनः किम्भूतः ? सह-
स्राक्षः सहस्रपात् । अत्राक्षशब्दः बुद्धीन्द्रियोपलक्षकः । तानि च पञ्च ।
तथा च त्रैलोक्योदरे वर्तमानानि शिरांसि बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि(२)
च तानि सर्वाणि अस्यैवेत्यर्थः । अत्र नाभेरुद्ग्वं दशाङ्गुलम् अतिक्रम्य
हृदयं भवतीति सकललोकानुभवसिद्धमेव । तत्र पुरि तिष्ठतीत्यत्र श्रुतिः
प्रमाणं, तत्रहि “कनम आत्मे”त्युपक्रम्य ‘सोऽयं विज्ञानमयः पुरुषः, प्रा-
णिषु हृदयं ज्योतिरिति श्रुतिः । ‘एतौ सुपर्णावि’ति च । ‘यमो वैव-
स्वतो देवो यस्तत्रैष हृदि स्थित’ इति मनुवचनम् । स्पृष्ट्वेति ‘स्पृष्टव्या
यामे’ इत्यस्य क्तवान्तं रूपम् । अत्रात्मा ब्रह्माण्डोदरं व्याप्य ब्रह्माण्डो-
पदिदशाङ्गलं व्यतिक्रम्यातिष्ठत् । दशाङ्गुलमित्युपलक्षकं ब्रह्माण्डाद्बहिरपि
व्यापयदित्यर्थ इति शङ्कराचार्यटीका ॥ १ ॥

पुरुषोऽएवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ॥

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

इदं यत्किञ्चिद्वर्त्तमानकालान्, यद्भूतं यदतीतकालीनं, यच्च भव्यं
भविष्यत्कालीनं तत्सर्वं पुरुष एव । तथा च वर्त्तमानभूतभविष्यत्कालस्व-
रूपो भगवानधिकृतरूप इति दर्शितम् । उत किञ्च न केवलमेव किं तु
यदन्नेन अदनोयेन भक्तादिना वतिरोहति-अतिशयेन जन्मस्थितिं च
लभते तत्सर्वं पुरुष एव । तथा च ये स्थावरजङ्गमा भक्ताद्याहारेण जन्म
स्थितिं च लभन्ते, ये च स्थावरवृक्षशिलादयो जलतर्पणरूपेणाहारेण जन्म
स्थितिं च लभन्ते, सर्व एव ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः पुरुषरूपा इत्यर्थः । तथा
च श्रुतिः “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे”ति । पुरुषः किम्भूतः ? अमृतत्वस्य ईशानः
प्रभुः । मोक्षदातापि स एव पुरुष इत्यर्थः । यद्वा वर्त्तमानकालीनादि यद्भ-
स्तुजातं तत्सर्वं पुरुष एव परमेश्वरः । किञ्च यदन्नेनातिरोहति तेषामेत-
द्वस्तु अमृतत्वस्य मोक्षस्येशानः । इत्यन्वयः ॥ २ ॥

एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायाँश्च पूरुषः ॥

पादोऽस्य त्रिंशद्भुतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवि ॥ ३ ॥

सौम्य मन” इति सामवेदीयच्छान्दोग्योपनिषदि मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारणशक्तिः प्रतिपादि-
तेति ॥ (१) अत्र सहस्रं शिरांसि यस्येति बहुव्रीहौ “शीर्षद्वन्द्वसि” (पा० ६।१।६०) इति
शिरशब्दस्य शीर्षत्रादेशे उपधादीर्घः । (पा० ६।४।८) ॥ (२) यत्तत्र पादशब्दस्योपलक्षक-
व्याप्तिरिति । पादो हि कर्मेन्द्रियेषु एकम् ॥

अस्य पुरुषस्य एतावान्महिमा यत्पूर्वकण्डिकोक्तवत्सर्वदेशकालव्यापित्वं संसारापवर्गप्रभुत्वं नाम । अतोऽस्मात्कारणात्पुरुषः ज्ञायान् ज्येष्ठः पुरुषोत्तमः । किञ्च अस्य एकः पादः विद्वो भूतानि । चराचरात्मकानि सर्वाणि भूतानि । अपरं च त्रिपात् पादत्रयम् अस्य दिवि स्वर्गे आकाशे वा पादत्रयं ऋग्यजुः सामात्मकम् । पादचतुर्थादि अस्य पुरुषस्यावशिष्टम् । त्रिपादस्वरूपम् किम्भूतम् ? अमृतं विनाशरहितं मोक्षद्वारं सूर्यमण्डलभेदनद्वारेण गच्छतां मुमुक्षूणां परमात्मनि लयान्मोक्षद्वारम्—इत्यर्थः । यद्वा त्रिपाद्विज्ञानमयानन्दरूपं दिवि विद्योतने स्वमहिम्नि स्वर्गे द्वारे व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा योगिध्येयं तदेव त्रिपात् दिवि सत्यलङ्कृत्पादो गुणे स्थितमित्यर्थः ॥ ३ ॥

त्रिपादूर्ध्वऽउदैत्पुरुषं पादोऽस्येहोर्भवत्पुनः ॥

ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशनेऽभि ॥ ४ ॥

अस्य चतुर्पादलक्षणस्य पुरुषस्य योऽसौ त्रिपात् पादत्रयस्वरूपः ऋग्यजुःसामलक्षणो भगवानादित्यः सोऽभ्युदैत् उदितः । किम्भूतः ? उर्ध्वः दिविस्थः । यद्वा कर्मबन्धनिवृत्तनानां स्थावरजङ्गमादीनामुपरि भूत इत्यर्थः । किञ्चास्य चतुर्पादलक्षणस्य पुरुषस्य पादो लेशः जगद्गुणश्चतुर्थांशः हिरण्यगर्भतया जगति अभवत् प्रथमं सत्तामात्रेणावस्थानमकरोदित्यर्थः । जगति किम्भूते ? साशनानशने-भोक्तरि अभोक्तरि च । येषां च सुकृतदुष्कृतेषु अधिकारस्ते भोक्तारः ब्राह्मणादयः । येषामनधिकारस्तेऽभोक्तारो वृत्तकृमिकोटादयः । तदेवं कर्माधिकारिणि अनधिकारिणि च सर्वत्र जगति अपरपादः सत्तामात्रेणातिष्ठदित्यर्थः । ततस्तदनन्तरं विष्वङ् व्यक्रामत् व्याप्तवान् सर्वशरीराणि व्याप्यावस्थानमकरोदित्यर्थः । यद्वा प्रथमं जगति सत्तामात्रेणाभवत् । ततः विष्वङ् सर्वतः साशनानशने भोक्तारमभोक्तारं च व्यक्रामद्व्याप्तवान् । तत्र विपुशब्दपूर्वादञ्जुगतिपूजनयोः रित्यस्माद्धातोः क्विप् विष्वङ्ङिति रूपम् । अभिशब्देन व्यवहितेनोदैदित्यन्वेति ॥ ४ ॥

ततो विराडजायत विराजोऽधि पूरुषं ।

स जातोऽत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

ततः पुरुषात् हिरण्यगर्भात् विराट् ब्रह्मा अजायत । तस्माद्विराजः ब्रह्मणः सकाशात् पुरुषो मनुर्भ्यजायत । स मनुर्जातः सन्पुरोऽग्रे पूर्यन्ते सप्तभिर्द्वातुभिरितिपुरः शरीराणि वा ससर्ज । पश्चादपि भूमिम् अत्यरिच्यत अतिरिक्तो भूमावसक्तोऽभवत् । भूमिपदं देशोपलक्षणार्थं, पुरः पश्चादिति जीवभावादूर्ध्वकालोपस्थापकं, तेन क्वचिदपि देशे काले वा

तस्य मनोः पुत्रपौत्रादिसंवन्धिभिः सदृशी नोभूदित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतं सम्भृतं पृषदाज्यम् ।

पशूँस्तौश्रके वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६ ॥

तस्मात्पूर्वोक्तपुरुषमेधाख्ययज्ञात् सर्व्वव्यापकात्पुरुषचतुर्थपादात्सर्व्व-
हुतः सर्व्वैर्ह्यमानत्वाद्यज्ञस्वरूपात्पृषदाज्यं हविः सम्भृतं समुत्पन्नं तत्पृष-
दाज्यं तान् चक्रेपशूँश्चकार । तान् कान् ? ये आरण्या ग्राम्याश्च । आर-
ण्या सृगादयः । ग्राम्याश्छागादयः । तान् किम्भूतान् ? वायव्यान् वायुदै-
वत्यान् ॥ ६ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥

तस्मात्सर्व्वहुतः सर्व्वैर्ह्यमानाद्यज्ञपुरुषात् ऋचः ऋग्वेदाः सामानि
सामवेदाः जज्ञिरे जाताः । तस्मादेव छन्दांसि गायत्रीप्रभृतीनि ।
जज्ञिरे-जातानि । तस्मादेव यजुः अजायत आसीदित्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्मादश्वाऽअजायन्त ये के चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाताऽअजावयः ॥ ८ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्व्वयज्ञरूपात् अश्वाः अजायन्त । न केवलमश्वाः किन्तु
ये के चोभयादतः । ये के चन(१) उभयतो दन्ताः पशवः अश्वादयः तेऽप्य-
जायन्त-जाताः । तस्मादेव गावः जज्ञिरे-जाताः । तस्मादेव अजा अव-
यश्च जाताः । अजाः छागाः अवयो मेघाः । उभयादत इति “अन्येषामपि
दृश्यते” (पा० ६।३।१३७) इति दीर्घः । गावो ह । हकारः समुच्च-
यार्थः । अत्र कण्डिकात्रये यत्किञ्चिद्विरात्मकं विध्यर्थवादमन्त्राश्रया
वेदाश्च पुरुषोत्तमात्पुरुषमेधयज्ञस्वरूपादेव सर्व्वं जातमिति वाक्यार्थः ॥ ८ ॥

तं यज्ञं वर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषञ्जातमग्रतः ।

तेन देवाऽअयजन्त साङ्ख्याऽऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

तं पुरुषं यज्ञसाधनभूतं वर्हिषि संस्थाप्य देवा ब्रह्मप्रभृतयः साध्याः
साध्यनामानः गणदेवताः ऋषयः मरीचिप्रभृतयः प्रौक्षन् प्रोक्षित-
वन्तः । किम्भूतम् ? अग्रतः सृष्टेः पूर्वजातं पुरुषत्वेनेत्यर्थः । प्रागुक्तं प्रथ-
मतः जातं तस्मात्तदानीमन्यहविरभावे स्वयमेव हविरासीदित्यर्थः । न
केवलं प्रौक्षन् किं तु तेन पुरुषेण यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन अयजन्त यागं
कृतवन्तः । अत्र कारणे कार्य्योपचारात् यज्ञेन यज्ञसाधनमभिधीयते ।

प्राजन् प्रहणं सकलसंस्कारोपलक्षणार्थम् । तथा च पुरुषं पृषदाज्यादिरूप
यहसायनभूतं प्रोक्षणादिसंस्कारैः संस्कृत्य तेन पृषदाज्यादिरूपेण देवा
यातं कृतवन्त इति वाक्यार्थः ॥ ६ ॥

यन्पुरुषं व्यदधुः कनिष्ठा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्यासीन्कि वाह् किमूक्तं पादाऽउच्यते ॥ १० ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिप्रकर्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजा
पतेः प्राणरूपादेव यन् यदा पुरुषं व्यदधुः कालेनोदपादयन् । तदा कति-
था कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य
मुखं किमासीन् ? किं वाह् ऊक्तं चास्तां ? किं च पादावपि किमास्ता-
नित्यर्थः ॥ १० ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाह् राजन्यं कुतः ? ।

ऊक्तं तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्याम् गृध्रोऽजजायत ॥ ११ ॥

ब्राह्मण इति । पूर्वकण्डिकायां स्तुत्यर्थं विकल्पः कृतः आकाङ्क्षोत्था-
पनाय । अत्र स्तुतिमाह- अन्य पुरुषस्य मुखं ब्राह्मण आसीद्बभूव । वाह्
राजन्यः अत्रियः कृतः । अर्थादीश्वरैरेव अस्य ऊक्तं यत्तद्वैश्यः कृतः ।
एतेन ब्राह्मणादयः अस्य मुखादिभ्यो जाता इति बोद्धव्यम् । अग्रे तथा
दर्शनात्पद्भ्यां गृध्रः अजायत । अयमेव ब्राह्मणादिचतुष्टयकूप इति
वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

चन्द्रमा मनसो ज्ञातश्चक्षुः सूर्योऽजजायत ।

ओत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखेदक्षिरजजायत ॥ १२ ॥

अस्य पुरुषस्य मनसः सकाशाच्चन्द्रमा अजायत जातः । चक्षुः च-
क्षुः सूर्यः अजायत जातः । ओत्राद्वायुश्च प्राणश्च अजायत । मुखेदक्षि-
श्च । अन्यत्र चन्द्रमससूर्यौ च । बह्व्यो मनश्चक्षुः श्रोत्रमुखेभ्यश्चन्द्रमः प्रभृ-
तोनामुत्पत्तिरिति विपरीतमर्थं स्तुतिरिति वाक्यार्थः ॥ १२ ॥

नाभ्यांऽ आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णोद्यौः समवर्तत ।

पद्भ्याम्भूमिर्दिशं ओत्रात्तथा लोकौऽरः अकल्पयन् ॥ १३ ॥

नाभ्या नाभितः अन्तरिक्षमाकाशम् आसीद् बभूव । शीर्ष्णः मस्त-
कान्द्यौः स्वर्गः समवर्तत समभवत् । पद्भ्यां पादद्वयाद्भूमिः सम-
वर्तत । ओत्रात्कर्णदिशः समवर्तन्त । तथा-तेनोक्तेन विधिना स पञ्च-
पुरुषः लोकान् देवमनुष्यादिनिवृत्तस्थावरजङ्गमादित्रैलोक्यम् अकल्प-

यन् अकल्पयत्सृष्टवान्(१) ॥ १३ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमर्तन्वत ॥

व्वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्मऽह्मः शरद्धविः ॥ १४ ॥

पुरुषेण हविषा हविर्भूतेन देवाः यत् यज्ञम् अर्तन्वत-कृतवन्तः । देवा इत्युपलक्षणं साध्या ऋषयश्च । अस्य वसन्तः ऋतुविशेषः आर्ज्यं घृतमासीत् । ग्रीष्मऽह्मः समिद्धिशेषः । शरद्धविः योग्यतावशात् आर्ज्या-तिरिक्तं हविः पुरोडाशादि । अत्र कण्डिकाव्युत्क्रमोऽस्ति अस्या अनन्तरं तय्यज्ञम् । ततस्तस्माद्यज्ञादिति तिस्रः ऋचः क्रमेणैव । ततः सप्तास्यास-न्निति सृष्टिक्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ॥

देवा यद्यज्ञन्तन्वानाऽअवधन्न्पुरुषम्पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य पुरुषस्य यज्ञस्य परिधयः भूमिवेष्टनानि सप्त-अर्थात्समुद्राः आसन् वभूवुः । त्रिःसप्त-एकविंशतिसमिधः कृताः । सप्त छन्दांसि सप्त उपच्छन्दांसि सप्त व्याहृतयश्च । एतानि समिधः कृता इत्यर्थः । अस्य कस्य ? यत् यं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणा देवाः पशुं पशुभूतं पुरुषम् अवधन्न् बद्धवन्तः । अत्र सन्तेति सङ्ख्यामात्रं श्रूयते न तु सङ्ख्येयं, तत्र सङ्ख्येये कल्प्यमाने यज्ञभूमिवेष्टकं कल्पनीयं यज्ञभूमिश्च भारतवर्षम् । तद्वेष्टकाश्च लवणार्णवप्रभृतयः सप्त समुद्रा एव भवन्ति । त्रिः सप्त इत्यपि स-ङ्ख्येयकल्पनायां छन्दांसि जह्निरे तस्मादित्यत्र यज्ञसाधनसृष्ट्यै एक-विंशतिच्छन्दसामुक्तवात्तेषामेव ग्रहणम् ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥

ते ह नाकं महिमानं सचन्त यत्र पूर्वं साध्याऽसन्ति देवाः ॥ १६ ॥

देवा-इन्द्रादयः यज्ञेन-यज्ञसाधनभूतेन पुरुषेण-पश्वादिरूपेण यज्ञं पुरुषं-पुरुषोत्तमम् अयजन्त-पूजितवन्तः । अत्र दृष्टं पुरुषं पशुं कृत्वा हिंसात्मकेन च कर्मणा यज्ञः क्रियत इत्याह-तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । तथा च ते धर्माः प्रथमा मुख्या एवासन् । अन्यत्र तद्दर्शनमसम्भावित-मेवेत्यर्थः । अत एव ते देवा एवंविधेनैव यज्ञेनेष्ट्वा नाकं-स्वर्गं सच-न्त-सङ्गताः । यत्र नाके पूर्वं साध्यादयो देवाः सन्ति । महिमानः महा-त्मानः । ते ह नाकमित्यत्र हकारश्छान्दसः स्तोमः । सचन्त इति, “षव-

उभयतो दन्ता येषान्ति इति विग्रहः । (१) अत्रत्यं वचनव्याख्ययमभिप्रेति । मरीचरस्तु — “क-लदानोत्सुकाः काला” इति शेष, इति व्याख्यातवान् ॥

मन्त्रार्थदीपिकायाम्—

समवाये" (श्वा० आ०) इत्यस्मात्तद्ध प्रथमपुरुषवद्भवत्तत् "बहुलं ह्यस्य
माहुर्योरोऽपि" (पा० ६ । २ । ७ ।) इत्यङागमनिषेधः ॥ १६ ॥

अथोत्तरनागयणीयम् ।

अङ्गपुंस्मभूतं तं पृथिव्यं रसाच्च विवृचकर्मणां समवर्तताये ॥

तस्य चक्षुः किमुदु केति : तन्मिच्छ देवत्वयाज्ञानमये ॥ १७ ॥

न्यथा आदिन्यः अदः०. ज्ञानं पृथिव्या (१) अपि अग्रे स्मभूतः
वभूव । अथ पृथिव्यापदं पञ्चभूतं पदं तार्त्तं तेन पञ्चभूतोऽपि पूर्वकाले
पत्र स्मभूतः पुष्ट इत्यर्थः । न केवलं पञ्चभूतस्य पत्र पूर्व स्मभूतः
किन्तु विश्वकर्मणो ब्रह्मणः सकाशात् ज्ञेयः रसादिचक्षुतोऽपि पूर्व
समवर्तत । यथा विश्वकर्मणो जगत्सिद्धान्तोऽप्यभूतदैव समवर्तत इत्यर्थः ।
तस्मान्मायादिन्यस्य तद्रूपं मण्डलाकारं मयस्य मनुष्याणां सृष्टितोऽपि
अग्रे पूर्व देवत्वं विदधत धारयत एति एभिर्मनुष्यैः समेति समागच्छ-
तीति अतिशयेन ज्ञानवान् । देवा द्विविधाः—उच्छृष्टेन कर्मणा देवत्वं प्राप्ताः
कर्मदेवाः । सृष्टादावुत्पन्नाः प्रधानदेवाः (२) ॥ १७ ॥

देवाइमेतत्पुरुषं महान्तमादिन्यवर्णं तमसं परस्तात् ॥

तमेव विदिन्वाऽतिमनुमेति नान्यं पन्थां विद्यतेऽयंताय ॥ १८ ॥

अदमेतं पुरुषं वेद जानामि अस्मद्दीनां सर्वेषामनुभवसिद्ध इत्यर्थः ।
पतं किम्भूतं ? महान्तं सर्वव्यापकं, पुनः किम्भूतम् ? आदिन्यवर्णं
ज्ञोनिर्मयमित्यर्थः । यथाऽऽदिन्यः स्वप्रकाशकः परानपि प्रकाशयति
तथाऽयमपि स्वप्रकाशब्रह्मरूपो जगदपि प्रकाशयति । तमसः परस्तात्
अविद्यामकर्मसागन् परदुर्ज्ञानमित्यर्थः । तमेवादिन्यरूपं पुरुषं
विदिन्वा ज्ञाना सृष्टुम् अतिक्रम्य एति गच्छति अपुनगावृत्तये । नान्य
इति—अयनाय सृष्टुमतिक्रम्य गयनाय अर्थान् मोक्षाय अन्यः पन्था न
विद्यते । तथाचायमेव पुरुषो ज्ञानगम्यो ज्ञानो मोक्षं ददातीति
वाक्यार्थः । ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तरजायमानो

बहुधा विजायते ॥ तस्य योनिर्मरि पश्यन्ति

योगाग्नादिमन्त्रं तस्यैव भुवनानि विद्यन्ते ॥ १९ ॥

प्रजानां पतिः प्रजापतिः पुरुष एव स्य रूपः । अन्तश्चरति अर्थाग्राणिनां
देहमध्ये जीवान्मरुपनया वसतीत्यर्थः । किम्भूतः ? गर्भे अजायमानोऽपि

नित्यवदनुत्पत्तिधर्मा अपि बहुधा बहुप्रकारेण विजायते । स्थावरजङ्गमा-
त्मकदेहेषु जन्म लभते । यद्वाऽजायमानोऽपि गर्भे बहुधा विजायते
रामादिशरीरेणेत्यर्थः । तस्य योनिमुत्पत्तिस्थानं धीरा ब्रह्मवादिनः
परिपश्यन्ति । ध्यानेन सम्यगुपलभ्यन्तोत्यर्थः । तत्स्थानं ब्रह्मवेति
तात्पर्यम् । तस्मिन् प्रजापतौ विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतानि स्वर्गमर्त्य-
पातालादीनि तस्थुः स्थितानि । हकारः स्तोभाथः । विश्वा इति निलोप-
श्लोन्दसः (पा० ६ । १ । ७०) ॥ १६ ॥

यो देवेभ्यऽआतपति यो देवानांस्पुरोहितं ॥

पृष्ठो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये ॥ २० ॥

यः सूर्यः आतपति-आसमन्ताद्भावेन तपति । किमर्थं ? देवेभ्यः
देवानां प्रयोजनाय (१) उदिते आदित्य कर्मण्यधिकारो भवति । यः देवा-
नां पुरः अग्रे हितः निहितः स्थापितः । देवानां हविर्दानाय पूर्वमग्निरूपे-
णाधोयते इत्यभिप्रायः । यो देवेभ्यः सकाशात्पूर्वो जात उत्पन्नः । आदि-
त्यो द्वादशादित्यः प्रथमः समुत्पन्न इत्यर्थः । तस्मै—आदित्याय नमः ।
किं भूताय ? रुचाय रोचमानाय । ब्राह्मये—ब्रह्मभूताय, ब्रह्मणः अपत्यं
ब्राह्मिः तस्मै ॥ २० ॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवाऽअग्रे तदब्रुवन् ॥

यस्त्वैवमब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवाऽअसन्वशे ॥ २१ ॥

देवा ब्रह्मादयः । जनयन्तः स्वयमुत्पद्यमानाः । तं ब्राह्मं (२) ब्रह्मसुतं
रुचं रोचमानं प्रकाशरूपमादित्यमग्रे पूर्वं प्रथममब्रुवन् । अयमेवास्माकं
मुख्य इत्युक्तवन्तः । किं च हे पुरुषोत्तम ! त्वा त्वामेवमनेन प्रकारेण
सूक्तोक्तविश्वरूपं यो ब्राह्मणो विद्याजानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा वशे
इच्छायां मसन् (३) भवन्ति इच्छानुवर्तिनो भवन्ति । तथा च सहस्रशो-
र्षेत्यादिग्रन्थतोऽर्थतश्चाधोत्य यो ब्राह्मणः पुरुषोत्तमं जानाति तस्य ब्रा-
ह्मणस्य देवा ब्रह्मादयः अभिलषितान् सम्पादयन्तीति वाक्यार्थः ॥ २१ ॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे

नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् ॥ इष्पात्रि

षाणामुर्मऽइषाण सर्वलोकस्मऽइषाण ॥ २२ ॥

(१) षष्ठ्यर्थेऽत्र चतुर्थी । (पा० २।१।६२ वा०) ॥

(२) “ब्राह्मोऽजातावि” (पा० ६।४।१७१) ति निपातितः ॥

(३) अस्तेलेति प्रथमपुरुषबहुवचने इकारलोपः (पा० ३।४।९७) अहागमश्चक्रेः (पा० ३।४।९४) ॥

हे पुरुषोत्तम ! तव श्रीः लक्ष्मीश्च पत्न्यौ सहचारिण्यौ त्वामालभत इत्यर्थः । चकारद्वयं तुल्यप्रधान्यज्ञापनार्थं, श्रीरैश्वर्यं, लक्ष्मीर्धनं, यद्वशात्पुरुषो लोकानामाश्रयणीयो भवति सा श्रीः, यद्वशात्पुरुषः लोकानां दर्शनोयो भवति, सा लक्ष्मीः । “लक्ष् दर्शनाङ्कनयोरि” त्यस्य (चु. आ.) रूपम् । महोरात्रे पार्श्वे अहः रात्रिश्च पार्श्वद्वयम् । अहः शब्दः परब्रह्मपरः । तस्य विद्यात्मकत्वेन प्रकाशरूपत्वात् । रात्रिशब्दः संसाररूपत्वेन प्रकृतिपरः । तस्या अविद्यात्मकत्वेनाप्रकाशकत्वात् । एतेन धर्मार्थकामात्मकः संसारः मोक्षश्च श्रीपरमेश्वरपार्श्वे द्वयमित्युक्तं भवति । नक्षत्राणि रूपं नारायणो मूर्तिरित्यर्थः । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्याप्तं विवृतं सुखमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “इमे ह्यहं सर्वमश्नुवाताम्” इति । एवम्भूतं त्वां पुरुषोत्तमं याचे । इष्णुश्चच्छन्तं (१) सकामम् इषाण इच्छु अनुगृहाण । निजोपासकं सत्वमनुगृहाणेत्यर्थः । किं च मे मम अमुं लोकं भार्यापुत्रजनादिकम् इषाण । न केवलममुं किन्तु मे मम सर्वलोकं भूरादिसप्तलोकम् इषाण । अयं वाक्यार्थः । यः कश्चित् स्वर्गपुत्रादिकामयमानोऽनेन सहस्रशोर्धाध्यायेन त्वां स्तौति पूजयत्युपतिष्ठते तमनुगृहाण । ममापि पशुपुत्रादिधनयुक्तमिहलोकं स्वर्गमोक्षादिकमिषाण इच्छु । तव वाङ्मामात्रेणैव सर्वं सम्पाद्यते सत्येच्छुत्वादित्यभिप्रायः । अत्र स्तुतिपूर्वं प्रार्थना मदतीति स्तुत्वा प्रार्थना ॥ २२ ॥

अथाप्रतिरथसूक्तम्—

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो

घनाघ्नः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥

सङ्क्रन्दनोऽनिमिषऽपेकवीरः शतर्ष०

सेनाऽअजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

इन्द्रं स्तौति—इन्द्रः शतं बर्हाः सेनाः साकं सहैव एकदैवाजयत् जितवान् । इन्द्रः किम्भूतः ? आशुः शीघ्रः । शिशानः—शतनकर्त्ता “शोतनूकरणे,” (दि० प०) ॥ वृषभो न भीमः । नकारः उपमार्थीयः, वृषभ इव भीमः । विभेत्यस्मादिति भीमः भयानकः । घनाघ्नः हनहनेत्येवं वक्ता, यद्वा, घनशरीरः । पुनः किम्भूतः ? चर्षणीनां मनुष्याणां (निघं० २।१।८) क्षोभणः सञ्चालकः । सङ्क्रन्दनः सङ्ग्रामकारिणां समाहर्ता । अनिमिषः अप्रमादी अर्थादाहवे, यद्वा अनिमिषो देवः (२) । एकवीरः विक्रान्तः ॥ १ ॥

सङ्क्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण

दुश्च्यवनेन धृष्णुना ॥ तदिन्द्रेण जयत

तत्सहस्रं युधो नरऽइषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

तदिन्द्रेण तादृगुणविशिष्टेन्द्रेण येन सैन्यं जितमिति शेषः । हे नरः ! मनुष्याः ! हे युधः ! योद्धारः ! तत्सहस्रं तद् जयतामिभवत । “युधसं-प्रहार” इत्यस्य किपि युध इति । कोदशेनेन्द्रेण ? सङ्क्रन्दनेन-शब्दकारिणा । अनिमिषेण-एकचित्तेन अप्रमाद्यता । जिष्णुना जयशीलेन । युत्कारेण-सम्प्रहारिणा । दुश्च्यवनेन-अप्रच्युतस्वभावन । धृष्णुना-प्रसहनशीलेन । पुनः किम्भूतेन ? इषुहस्तेन-बाणपाणिना । वृष्णा-वर्षणशीलेन । यद्वा इन्द्रेण तत् जितमिति योजना ॥ २ ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी स संसृष्टा

स युधऽइन्द्रो गणेन ॥ सऽसृष्टजित्सोमपा

बाहुशर्ध्वग्रथन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

स इन्द्रः इषुहस्तैर्योद्धृभिः संसृष्टा-संसृजति मिलति । स एवेन्द्रो निषङ्गिभिः खङ्गिभिः संसृजति । किम्भूतः ? वशी कान्तः सर्वजनप्रियः स्वतन्त्रो वा । निगृहीतारिषड्वर्ग ईश्वरो वा । स इन्द्रः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्त्ता गणेन शत्रुगणेन संसृज्य संसृष्टजित्संसृष्टान् शत्रून् जयतीति संसृष्टजित् । पुनः किम्भूतः ? सोमपाः । पुनः किम्भूतः ? बाहुशर्द्धी-बाहु-बली बाहुवल्लोपेतः । संयोगितनिरपेक्षः । शर्द्ध इति बलनाम (निघं० २।१।७) । उग्रग्रन्था उग्रतधनुः । पुनः किम्भूतः ? प्रतिहिताभिरस्ता शत्रुशरीरे प्रतिहिताभिरिषुभिः अस्ता क्षेप्ता । शत्रूणामेवाग्रे, शत्रूणामेव वा, एतेन लघुसन्तानत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहा मित्राँ २

अपबाधमानं ॥ प्रभञ्जन्तेनाँ प्रमृणो

यथा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥ ४ ॥

इन्द्रोपगोहितत्वेन (१) बृहस्पतिः स्तूयते-हे बृहस्पते ! रथेन परिदीय परिगच्छ (२) । त्वं किम्भूतः ? रक्षोहा (३) । किं कुर्वन् ? अमित्रान् शत्रून् अपबाधमानः परिपोडयन् । किं च सेनाः शत्रुसेनाः प्रभञ्जन् प्रमर्द-

(१) वाग्वै बृहती तस्याः पतिरिन्द्रः । व्याकरणकर्तृत्वात् । यद्वा वाक्पतिरेवेत्याह । (२) दीयतिर्गतिकर्मा (निघं० २।१।४) । (३) रक्षसां हन्ता ।

यन् सन् प्रमृणः(१) प्रमर्दकान्युधा जयन् अस्माकं रथानाम् भविता
गोता रत्नकः एधि भव । अस्धातोर्लाटि (ध्वमोरेद्वा"वितिलोपे) एधि ॥४॥

वलविज्ञायस्स्थविरुं प्रवीरुं सहस्वान्वाजी

सहमानऽउग्रः ॥ अभिवीरोऽभिसत्त्वा

सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ! स त्वं जैत्रं जेतारं रथम् आतिष्ठ । त्वं किं भूतः ? गोवित्
(२) स्तुतिवित् । पुनः किम्भूतः ? वलविज्ञायः वलेन विज्ञायते इति
विज्ञायः(३) प्रसिद्धः । स्थविरः सर्वानुशासकः सर्वमान्यो वा चिरन्तनो वा ।
प्रवीरः प्रहृष्टो वीरः । सहस्वान्-वलवान् (निघं० २।६) । वाजा-वाज
वान् । वाजमन्नं (निघं० २।३) सहमानः(४) । उग्रश्च भोषणः अभि वीरः
वीरं वीरमभिलक्ष्योक्त्य गच्छत्यभिवारः । अभिसत्त्वा सत्त्वनाम् अभि
तिष्ठति(५) सः । सहोजाः "सह इति बलनाम" (निघं० २।६) बला-
जातः(६) । नह्यन्यस्माज्जात एनाहो भवति ॥ ५ ॥

गोत्रभिदङ्गेविदं वज्रबाहुज्यन्तमज्जम्

प्रमृणन्तमोजसा ॥ इमर्थं सजाता

अनु वीरयद्भवमिन्द्रर्थं सत्वार्योऽ

अनु सर्थं रभध्वम् ॥ ६ ॥

हे सजाताः ! समानजन्मानो देवाः । इमम् इन्द्रम् । अनुवीरयध्वं
वीर(७) कर्मकुर्वाणं वीरकर्मणैवाऽनुगम्य प्रोत्साहयत । हे स त्रयः ! स-
खिभूताः देवाः ! गोत्रमसुरकुलं भिनत्तोति गोत्रभित्तम् एनम् अनुसं-
रभध्वम् । अनुगम्य(८) सरम्भं कुरुत । यद्वा गोत्रभिदं(९) वृष्टयर्थं गोत्रं
मेघं भिनत्ति यस्तम् । वज्रबाहु वज्रपाणि, गोविदम् गां वाचं वेत्तीति गो-
विदं परिडितम् । जयन्तमज्जम् अजयन्शीलम् अजम्—सङ्ग्रामं जयन्त-
म् । ओजसा वलेन प्रमृणन्तं(१०) मर्दयन्तम् अर्थात् अजम् एव । अजम्

(१) युधा युद्धेन प्रमृणः हिंसकान् जयन्नभिभवन् । मृणति हिंसाकर्मा तस्मात्किपि द्वितीयावहुव
चनम् । (२) गां वाचं वेत्ति यः सः । किप् । (३) करणे घञ् । "आतोयुक्०" (पा० ७।३।३२)
इति युक् । यद्वा बलं विशेषेण जानातीति "कर्मण्यण्" (पा० ३।२।१) युक्पूर्ववत् ॥ (४)
शत्रून् भिभवन् । "बह मर्षणे" (स्वा० आ०) लटः शानच् । मर्षणं क्षमा अभिभवश्च । (५)
अभितः सत्त्वानः प्राणिनो यस्य सः । (६) जानातिविट् (पा० ३।२।१७) "विट्त्वजोः"—
(पा० ६।४।४१) इत्यात्वम् । (७) शूरवीर विक्रान्ती चुरादिरदन्तस्ततो लोट् । (८) अनुसङ्गम्य
रभसङ्कुशेत्युवट्ठ्याख्यानम् । सरम्भं वेगङ्कुर्वाणमनुसरम्भङ्कुस्तेति महीधरः । (९) गा
अपस्त्रायते गोत्रो मेघस्तस्य भेत्तारम् ।

(१०) शत्रून् हिंसन्तम् । मृणति हिंसाकर्मेति महीधरः ।

सङ्ग्रामः (निघं० २।१७।४३) ॥६॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः
शतमन्युस्त्रिंशः ॥ दुश्च्यवनः पृतनाषाड्यु-
द्ध्वोऽस्माकृष्टं सेनाऽभवतु प्रयुत्सु ॥ ७ ॥

इन्द्रः अस्माकं सेनाः प्रयुत्सु-प्रकृष्टयुद्धेषु भवतु रक्षतु । इन्द्रः किम्भूतः ? गोत्राणि अपरकुलानि मेघवृन्दानि वा सहसा-वलेन अभिगाहमानः आक्रामन् । अदयः निस्त्रिंशः । (१) वीरः-विक्रान्तः । शतमन्युः बहुक्रोधः शतयज्ञो वा । दुश्च्यवनः अप्रचयाव्यः । पृतनाषाट् पृतनानां सङ्ग्रामं (निघं० २।१७) सहतेऽभिभवति सः । अयुध्यः अयुध्यमानोऽप्रतियोधः (२) “मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि” इत्यमरः ॥७॥

इन्द्रासाञ्जेता बृहस्पतिर्दक्षिणायज्ञः

पुरः एतु सोमः ॥ देवसेनानामभि-

भञ्जिनाञ्जयन्तीनाममरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥

आमां देवसेनानां व्यूहगचनात् इन्द्रः नेता नियमको भवतु । बृहस्पतिश्च नेताऽस्तु । मन्त्रिप्रणीतानि कार्याणि राजा करोतीत्यभिप्रायः । दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि (३) यज्ञः एतु आगच्छतु । सोमः पुरः पुरस्तादग्र एतु आगच्छतु । यद्वा दक्षिणा यज्ञः सोमः पुर एतु । देवसेनानां, किम्भूतानाम् ? अभिमञ्जतीनां मर्दयन्तीनां “शत्रूनि”ति शेषः । जयन्तीनां तानेव । किं च मरुतः गणभूताः अग्रं “निरुध्ये”ति शेषः । यन्तु गच्छन्तु ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञाऽआदित्याना-

मरुताः शर्द्धोऽउग्रम् ॥ महामनसां भुवनच्छय-

वानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

वृष्णः वषितुरिन्द्रस्य राज्ञः वरुणस्य आदित्यानां मरुतां च शर्द्धः वलं (निघं० २.६७) हस्त्यश्चरथपारातिलभ्रणम् उदस्थात्—उद्भव । शर्द्धः किम्भूतम् ? उग्रम् उद्गोर्णायुधम् । अथानन्तरमेव देवानां घोषः उदस्थात् उत्पन्नः । देवानां किम्भूतानां ? जयतां जयशालिनां महामन-

(१) निर्दय इति यावत् । निस्त्रिंशश्चेन खड्गोऽभिधीयते स च घातुक इत्युक्तोऽभिप्रेति ।

(२) योद्धुमशक्यः । अविद्यमानः युध्यः प्रतियोद्धास्येति वा ।

(३) अत्र दक्षिणस्या अदूरे इत्यर्थे “दक्षिणादाच्” (पा० ५।३।३६) इत्याच् प्रत्ययः ।

साम् उत्कृष्टचित्तानां, भुवनच्यवानां भुवनसमर्थानाम्, च्यवनं जितं
जितमिति शब्दस्तेषामुद्भूत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्त्वेनाम्नामका-

नाम्मनां भूसि ॥ उद्धृष्टहन्वाजिनां व्वाजिना-

न्युद्धर्षानां जयतां यन्तु घोषां ॥ १० ॥

हे मघवन् । आयुधानि उद्धर्षय-उद्धतहर्षाणि कुरु । उल्लामयेति या-
वत् । किं च सत्त्वनां मनुष्याणां (१) मायकानां च मनांसि उद्धर्षय । किं
च हे वृष्टहन् । वाजिनामश्वानां वाजिनानि बलान्यु (२) ङ्घर्षय । किं च
त्वत्प्रसादाजयतां स्थानां घोषा उद्यन्तु-उद्गच्छन्तु (३) ॥ १० ॥

अस्माकमिन्द्र उं समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषव-

स्ता जयन्तु ॥ अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मां

२ ॥ उं देवा इषवताहवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकं ध्वजेषु इन्द्रः "रक्षिता मघविति" शेषः । ध्वजेषु किम्भूतेषु?
समृतेषु अर्थात् शत्रुबलध्वजसङ्गतेष्वित्यर्थः (४) । किं च इन्द्रप्रसादाद-
स्माकं या इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे विजयिनो भवन्तु ॥ किं
च अस्मान् उ देवा अघवताहवेषु । उ ण्वकारार्थः । हे देवाः । अस्मानेवा-
हवेषु आहवानेषु मग्रासेषु वा अघन रक्षत ॥ ११ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये-

परेदि ॥ अमि मेदि निर्दहं ह्यसु शोकैर-

न्धेनामिघ्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

हे अप्ये । (५) अमीषां शत्रुगलसम्प्रस्थितां मनुष्याणां चित्तं चित्ता-
नि (६) प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती आकुलीकुर्वन्ती । 'लुभ विमोहने'
(तु० प०) विमोहनमाकुलीकरणम् । शत्रूणामङ्गानि गृहाण । ततः परेदि

(१) मन्वन् दृष्टो वेद उदकपर्यायं पठितोऽपि (अष्ट० सु० ८।८।१. १२) तस्मात्
यस्मात्प्रणिनयप्याह । एतर्कं हि खगादिरूपेण शुक्रधावमापद्य प्राणिनमपि निर्यादयतीति ।

(२) वेजन्वश्वानि । चञ्चलार्थं ह्यश्वस्य गुण इत्युच्यते । गमनानीति मदीश्वरः ।

(३) "इगू गतो" (अ० प०) लोट् । "इगो यगू" (पा० ६।४।८१) ।

(४) 'ऊ गतो' (ऋशा० प०) कर्त्तरि क्तः (प० ६।४।७२) ।

(५) अप्या देवता, सा यथाधर्मयं वैशुषटमदीश्वरो । यस्मादेवया विहोऽपचीयते सत्त्वादप-
अश्वते तस्मात्सावप्या । अपवाति-अपगमयति मुखम् प्राणादधेयप्या । अपपूर्वादातेरन्तर्भूतप्यर्थात्
"अन्येष्वपि दृश्यते" (पा० ६।२. १०१) इति लुप्रत्ययः । अपशब्दान्तर्वाक्यलोपस्य आनन्दसः ।
तदष्टाप् । (६) ज्ञातविकवचनम् ।

परान् शत्रून्पि ग्रहीतुं गच्छ । ततश्च अभिप्रेहि तानेव शत्रून् अभिप्रेक्ष्य प्रकर्षेण इहि गच्छ पुनः पुनरित्यर्थः । असूनेव हृत्सु शोकैर्निर्दह तेषां हृदयानि दहेत्यर्थः । (१) किं च त्वत्प्रसादादधेन तमसा अज्ञानलक्षणेना-
मित्राः सचन्ताम् सेवन्ताम् ॥ १२ ॥

अवसृष्ट्वा परापत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ॥

गच्छामित्रान्प्रपद्यस्व मामीषां कञ्चनोच्छिषत् ॥ १३ ॥

हे हृषो ! अवसृष्ट्वा निःक्षिप्ता सती परापत गच्छ । गच्छेति पुन-
रुपादानं त्वरार्थम् । गत्वा चाऽमित्रान् शत्रून् प्रपद्यस्व (२) । प्रपन्ना च
अमीषां शत्रूणां मध्ये कञ्चन मा उच्छिषः माऽवशेष्य । (३) शत्रूनुत्कृष्ट-
मूलान् कुर्वित्यर्थः । किम्भूते शरव्ये ! शरमये । ब्रह्मसंशिते ! ब्रह्मणा
मन्त्रेण सन्नितरां शिते तोक्षणीकृते ॥ १३ ॥

योद्धून् प्रत्याह—

प्रेता जयंतानरऽइन्द्रो वरं शर्मं यच्छतु ॥

उग्रा वः सन्तु वाहवोऽनाधृष्या यथाऽसथ ॥ १४ ॥

हे नरः । मनुष्याः ! प्रेत प्रकर्षेण गच्छत (४) । अनन्तरम् जयत । वः
युष्माकमिन्द्रः शर्म शरणं (५) यच्छतु ददातु । किं च भवतां वाहवः
तथा उग्राः उद्गीर्णायुधाः सन्तु यथा यूयम् अनाधृष्या अप्रधृष्या असथ
भवत (६) ॥ १४ ॥

असौ या सेना मरुतं परेषामभ्येति नऽओजसा

स्पर्द्धमाना ॥ ताङ्गूहत तमसापव्रतेन यथा-

ऽमीऽअन्योऽअन्यन्न जानन् ॥ १५ ॥

हे मरुतः ! याऽसौ सेना परेषां शत्रूणाम् अभ्येति अभिमुखमागच्छ-
ति अस्मान्प्रतीत्यर्थः । सेना किम्भूता ? ओजसा वल्लेन अस्मान् स्पर्द्ध-
माना, तां सेनां तथा गूहत व्याप्नुवत । केन ? अपव्रतेन तमसा । घत-
मिति कर्मनाम, (निरु० २।१३) तथा च येन तमसा शत्रूणां व्रतम् अपंगतं
भवति तदपव्रतम् । तथा च येन तमसा व्याप्तानां शत्रूणां शराणि नश्यन्ति
तेन व्याप्नुवत । तथा कथं ? यथाऽमी सैनिकाः अन्यः अन्यं न जानन्
परस्परं न जानीयुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

(१) अत्र विभक्त्यव्यत्ययः (पा० ३।१।५५) आर्षः ॥ (२) शत्रुशरीरेषु प्रविश ।
(३) “शिश्ल्विज्ञेयणे” (रु० ५०) लृदित्वादङ् (पा० ३।१।५५) । (४) अत्र “द्वयो-
ऽस्तित्ठः” (पा० ६।२।१३५) इति दीर्घः । (५) परिव्राणमित्युवटः । जयोत्यसुखमिति
महीधरः ॥ (६) “लेहोऽढागमः” (पा० ३।४।९४) ॥ केनाप्यतिरस्कार्या भवत । अत्र “तम-

यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखाऽइव ॥

तत्रऽइन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु

विदश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १६ ॥

तत्र इन्द्रः नोऽस्माकं शर्म कल्याणं यच्छतु-ददातु । किं च बृहस्पतिः अदितिश्च विश्वाहा सर्वदा(१) शर्म यच्छतु । तत्र कुत्र ? यत्र वाणा इषवः सम्पतन्ति । क इव ? कुमारा विशिखा इव । मुण्डितमुण्डाः कुमारा-इव । यथा सर्वमुण्डितमुण्डाः कुमाराः क्रीडार्थं तं तं देशं निपतन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

मर्माणि ते वर्मणाच्छादयामि सोमंस्त्वा

राजानृतेनानु वस्ताम् ॥ उरोर्वरीयो

वरुणस्ते कृणोतु जयन्तस्त्वानु देवा मदन्तु ॥ १७ ॥

हे यजमान ! ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छादयामि मावृणोमि । सोमो राजा त्वाम् अमृतेनानुवस्ताम् आच्छादयतु । किं च वरुणस्ते तव इदं वर्म उरोरपि वरीयः (२) उक्तृष्टादभ्युक्तं कृणोतु करोतु । जयन्तं जयशालिनं त्वा त्वां देवा मदन्तु प्रहर्षयन्तु ॥ १७ ॥

इत्यप्रतिरथसूक्तम् ॥ * ॥

इतोऽग्रे सूर्यसूक्तमस्तीति वेदितव्यम् ।

विभ्राड्वृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधच्छपता

वविहुतम् ॥ घातजूतो योऽभिरक्षति त्मना

प्रजाः पुपोष पुरुधा विराजति ॥ १ ॥

विभ्राडिति । स सूर्यः सोम्यं सोममयं मधु हविः पिबतु । सूर्यः किम्भूतः ? विशेषेण भ्राजते दीप्यते इति विभ्राट् । किं कुर्वन् ? यज्ञपतौ यजमाने अविहुतम् अनवल्लण्डितम् आगुर्दधत् स्थापयन् । “हृक्कौटिल्ये” (भा० प०) “हु हरेच्छन्दसो”ति हवृकारस्य ह् आदेशः । स कः ? यः सूर्यः येन त्मनाऽऽत्मनैव जगदभिरक्षति ‘मन्त्रेष्वाम्नादेरात्मनः’ (पा० ६।४।१४१) इत्याकारलोपः । सूर्यः किम्भूतः ? वातजूनः वातप्रेरितः ।

नमनयनाक्ष” (पा० ७।१।४५) इति तत्त्व यः । (१) विश्वानि सर्वाण्यहानि विश्वाहा विभक्ते राकारः (पा० ७।१।६९) । अत्यन्त संयोगे द्वितीया । वद्वा इन्द्रविशेषणमेतत् । विश्वान्सर्वान् शत्रूनात्समन्ताद्वन्ति यः सः । किप् । एवं बृहस्पतिः । बृहतात्मन्त्राणां पतिः पालकः । विजयोचितमन्त्रशः । अदितिः अखण्डितशक्तिः स पवेन्द्रः । (२) अवातिशायिन ईयसुनि उरोर्वरादेशे

वातप्रेरितमेव जूतं चेष्टितं (१)यस्येत्यर्थः । यश्च प्रजाः पुपोष पोषयति शीतोष्णवर्षैः । यश्च पुरुषा बहुधा(२)विराजति दीप्सतेऽग्नि- विद्युन्नक्षत्रादिरूपैः । मधु किम्भूतं ? बृहत्-महत् ॥ १ ॥

उदुत्यमिति सूर्योपस्थाने व्याख्यातम्—

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तज्जना

ऽअन्तु ॥ त्वं वरुण पश्यसि ॥ ३ ॥

हे पावक ! पावयितः शोधक ! सूर्य ! येन चक्षसा दर्शनेन जनान् अनुलक्षीकृत्य तं सर्वमेधयाजिनं यजमानं भुरण्यन्तं—भुरण्य(३)—पक्षिवत् शीघ्रं गच्छन्तं पश्यसि । हे वरुण ! सूर्य ! त्वं च तेन ध्यानेनास्मानपि भुरण्यतः पश्येत्यर्थः । शकुनिवच्छोग्रगामो भुरण्युरिति उव्वटः ॥ ३ ॥

दैव्यावद्वर्च्यऽआगतं० रथेन सूर्यत्वचा ।

मध्वा यज्ञं० समञ्जाथे ॥ ४ ॥

हे दैव्यौ अध्वर्यू ! हे देवसम्बन्धिनौ अध्वरनेतारौ ! इह आगतम् आगच्छतं, केन ? सूर्यत्वचा सूर्यदीप्तिमता रथेन । सूर्यस्येव त्वक्दोतिर्यस्य स सूर्यत्वक् तेन । आगत्य च मध्वा मधुस्वादवता हविषा सोमपुरोडा- शद्रव्यादिना यज्ञं समञ्जाथे संप्रक्षयतं समं कुरुतम् । अञ्जेरेतद्रूपम् । प्रभूतानि हवींषि कुरुतम् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तम्प्रत्नया पुर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठताति-

म्वर्हिपदं स्वर्चिदम् । प्रतीचीनं वृजन्न्दोहसे

धुनिमाशुज्यन्तमनु यासु वर्चसे ॥ ५ ॥

तमिति । हे सोमयाग ! यासु विलुप्येषु यजमानेषु अनुवर्द्धसे पुनः संस्क्रियसे तासु तदीयासु क्रियासु व्यवस्थितः सन् प्रतीचीनमात्मनो-ऽभिमुखम् इन्द्रम् अवस्थाप्य स्ववीर्येण स्थापयित्वा अस्मै यजमानाय वृजन् वलवद्यज्ञफलं दाहसे पूरयसि । कथं ? प्रत्नया । थाउपमार्थीयः, प्रत्नशब्दः पुराणवचनः । तथा च चिरन्तनानामिव ऋषीणामित्यर्थः ।

टिलोपः । (१) वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति प्रसिद्धिः ॥ (२) पुरुषशब्दो बहुवचनतया संख्यावाचित्वेनाभिमत इह इति “संख्याया विधार्थे वा” (पा० ५।१।४२) इति चाप्रत्ययोऽत्र ह्यन्तः । (३) वस्तुतस्तवेवोऽर्थोऽस्य आन्तिनिबन्धनः । उव्वटोऽपि “शकुनिः क्षिप्रपातो भुर-ण्युरित्यभिधीयत” इत्याह । तथा च भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन् तं, क्विबन्ताच्छतृप्रत्ययः । सर्वमेधयाजिनं भुरण्यपक्षिरूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गं गच्छन्तं येन चक्षसा दर्शनेनानुपश्यसि तेन चक्षसा जनानस्मानपि भुरण्यतः हे वरुण सूर्य ! त्वं पश्येत्यर्थमहीधर आह ।

पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यानां, विश्वथा विश्वेषामिव ऋषीणाम्,
इमथा इदानीन्तनानामृषीणामित्यर्थः । इन्द्रम् किम्भूतं ? ज्येष्ठताति उत्कृ-
ष्टविस्तारम् । अथ वा ज्येष्ठप्रशस्यं, बहिषदं बहिषि तिष्ठन्तं, स्वविदं
स्वलोकों जानन्तं, तद्वसित्वात् । धुनि कम्पयितारं “शत्रूणामि”ति शेषः ।
“धृष्कम्पने” । आशुं जयन्तं शीघ्रं जयशालिनं “जेतव्यानि” इति शेषः ॥५॥

अयं ज्येष्ठोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरा-

यु रजसो विमाने ॥ इममपाशु सङ्गमे सूर्यस्य

शिशुश्च विप्रा मतिभि रिदन्ति ॥ ६ ॥

अयं वेनः कान्तश्चन्द्रमा इति यावत् । पृश्निगर्भा अपः चोदयत् घेर-
यति । “छेद्” (पा० ३।४।७७) इतो लोपः । वर्षतीत्यर्थः । पृश्निर्षु लोकः
सूर्यो वा । तस्य गर्भे तिष्ठन्तीति (१) पृश्निगर्भाः । वेन इति “विनकान्ता-
वि”त्यस्य (२) प्रयोगः । चन्द्रमा किम्भूतः ? ज्योतिर्जरायुः-ज्योतिरेव
जरायुः जरायुवत् गर्भपुटवन्धनमस्य । कस्मिन् समये ? रजसः जलस्य
(निघ० ४।१।३६) विमाने त्यागसमये (३) प्रोक्षान्त इत्यर्थः । इममेव सोमम्
अपां सूर्यस्य च सङ्गमे “शृद्धीताभिर्घसतीघरीलक्षणाभिरद्भिरभिपुतं सन्त-
मि”ति शेषः । शिशुं न-शिशुमिव विप्रा मेधाविनो मतिभिः मतिपूर्वकवा-
ग्भिः रिदन्ति स्तुवन्ति । सोमाभिषवार्थं घसतोघर्य्य अपः अपां सूर्यस्य
च सङ्गमे गृह्यन्ते । (४) “ता वै स्यन्दमानानां (घदन्तीनां) गृहीयाद्विवा
गृहीयादिति श्रुतेः ॥ ६ ॥

चित्रं देवानामिति व्याख्यातं सूर्योपस्थाने ॥ ७ ॥

आ नृऽइडाभिर्घिदथे सुशस्ति घिद्वानरं

सविता देवऽपेतु ॥ अपि यथा युवानो मत्स

थानो घिद्वज्रजगदभिपित्वे मनीषा ॥ ८ ॥

सविता देवः नः अस्माकं विदथे यद्ये तथा तेन प्रकारेण आ एतु
आगच्छतु । इडाभिः यशकारणभूताभिः सुशस्तिभिः शोभनशंसनद्वेतुभूतैः ।
(५) सविता किम्भूतः ? विश्वानरः (६) विश्ववर्तिनां जनानां स्वत एव

उपलब्धोऽपि प्रथमेवाद ॥ (१) एतत्फलितार्थकधनं, विग्रहरूप पृश्निगर्भो यासामिति । तथाच
पष्ठवर्षे षड्वीदिरिति भावः । (२) वेनतिः कान्तिकर्मा नैपण्ड्यः (१।४।४) विनकान्ता-
विस्तृतगर्भगभिर्घेत्यादिदितमनेन ॥ (३) निर्माणाकाले इत्युच्यते । (४) रिदतिरर्चति कर्मसु
पठितः (निघ० १।१४) ॥ अयमर्थः अनयाऽपिदेवमधियत् न सोमः ममेव देवाऽऽत्मना जप्ता-
राना न शतशते इति । (५) एतीयायाः “श्रुतां सुश्रुति” (पा० ७।१।९९) त्यादिना लुप्ता,
प्रथमोऽपि ॥ (६) विश्वेभ्यो नरेभ्यो दितः । विश्वानरदितपारीति गदीधरः । निरुते (७।२।१२)

रत्नकः । स्वपादित्युवटः । तथा कथम् ? यथा येन प्रकारेण हेतुना वा हं युवानः । कर्मक्षमाः आगमनकाले अपरिणामिनः अवृद्धाः देवा इति यावत् । नः कृते विश्वं जगत् सर्वं जगत् मत्सथ तर्पयथ । अभिपित्रे अभिपतन-काले अन्नाय वा । कया ? मनीषा-मनीषया-बुद्ध्या ॥ ८ ॥

यदद्य कच्च वृत्रहन्नुदगाऽभिसूर्य्य ।

सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ ९ ॥

हे वृत्रहन् । वृत्रं शार्वरं तमस्तस्य हन्तः(१) ! सूर्य्य । अद्य यत् यत्र कच्च कुत्रचित् त्वम् अभ्युदगाः अभ्युदेपि(२) । हे इन्द्र परमेश्वर ! (३) सूर्य्य । तत्सर्वं तव वशे वत्तते । तत्र त्वमेवैक ईश्वरो नान्य इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥ तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य्य ।

विश्वमाभासि रोचनम् ॥ १० ॥

हे सूर्य्य । त्वं तरणिः ऊर्ध्वं तूर्णं प्रवर्तसे विश्वदर्शतः विश्वस्य सर्वस्य दर्शनीयः ज्योतिष्कृत् ज्योतिषां कर्ता असि-भवसि । अत-स्त्वामित्थं भूतं ब्रूमः-त्वमेव विश्वं सर्वं जगत् आभासि दीपयसि । विश्वं कथम्भूतं ? रोचनं दीप्यमानम् अग्निविद्युन्नक्षत्रादिरूपेण त्वमेव सर्वत्र भासीत्यर्थः ॥ १० ॥

तत्सूर्य्यस्य देवत्त्वन्तन्महित्वं मद्भया

कर्त्तार्विततर्तुः संजभार । यदेदयुक्त हरितः-

सधस्थादाद्रात्री घासस्तनुते सिमस्मै ॥ ११ ॥

सूर्य्यस्य तदेव देवत्वं तदेव महित्वं महिमा यत्कर्त्तारः (४) कर्मणो मध्या मध्ये विततं रश्मिजालं कल्पान्त इवान्तकाळे (५) संजभार संजहार (६) संहरते । नान्य एतत्तनितुं शक्नोति नोपसंहर्तुमित्यभिप्रायः । किञ्च यदा इत् यदा एव सधस्थात् रश्मीनां सह (७) स्थानात् अर्थात् पृथिव्यादिलो-कत्रयात् । ते हि तत्र निपतन्ति अतस्तस्मात् हरितः हरिद्वर्णान् रश्मीन्

तु “विश्वान्नरात्रयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा अपि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्युतः सर्वाणि भूतानी”ति । विश्वानि ह्यसौ भूतानि प्रति कृतः प्रविष्ट इति तदर्थः ॥ (१) “वृत्रो मेघे ह्यारो ध्वान्ते दानवे वासवे रिपौ” इति विश्वकोशात् ॥ (२) वर्त्तमानेऽत्र लुङ् (पा० ३।४।६) (३) “इदिपरमैश्वर्ये” (स्वा० पा०) ततो रत्रौणादिकः ॥ (४) कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य “ईश्वरे तोषुन्” (पा० ३।४।१३) इति तोषुन्प्रत्ययः । मध्या इति ङेङादेशः । (पा० ७।१।३९) ॥ (५) दिनान्ते । (६) “ह्यग्रहोर्मईङ्गदसि” (पा० ३।१।८४ वा०) इति हस्य भः । वर्त्तमानेऽत्र लिट् । (पा० ३।४।६) । (७) व्योममण्डलादिति महीधरः । अत्र सधस्य सधादे-

आत्मनि अयुक्त युक्तवान् (१) आत्मसंस्थानकरोत् । आद्रात्रीति । आत्-
अथ रात्री सिमस्मै सर्वस्मै जगते वासः तमोभयं वासः (२) तनुते विस्ता-
रयति । एवमेकत्रादित्यसंहितं ज्योतिरन्यत्र तमः । आदित्यप्रभावाद्वास-
तीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं

कृणुते द्यौरुपस्थे । अनन्तमन्यद्गुणदस्य पाजः

कृष्णमन्यद्हरितं सम्भरन्ति ॥ १२ ॥

सूर्यो मित्रस्य वरुणस्य च अभिचक्षेऽभिदर्शनाय द्योः घुलोकस्य
उपस्थे उरसङ्गे तत् रूपं कृणुते मण्डलाकृतिरूपं करोतीत्यर्थः । येन
रूपेण जनानभिचक्षेऽभिचष्टे अभिपश्यति । लडर्थे लिट् (पा० ३।४।६)
मित्रो हि स्रुतिनोऽनुगृह्णाति । वरुणो दुष्कृतिनो निगृह्णाति । सूर्योदये
हि एवमनेन प्रकारेण तौ जगदनुगृह्णीत इत्यर्थः । किं-च अस्य सूर्यस्या-
न्यत् पाजः रूपं हरितो दिशः । इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति संहितं वि-
भ्रति (३) । रूपं किम्भूतम् ? अनन्तम्-अपर्यन्तं (४) कालतो देशतश्च । रुशत्
(५) शुक्लं जरामरणाद्ययुक्तं विज्ञानघनानन्दमयमित्यर्थः । अन्यच्च कृष्णं
द्विविधमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वणमहौ २ ॥ ऽअसि सूर्यवडादित्य महौ २ ॥

ऽअसि ॥ महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्धा

देव महौ २ ॥ ऽअसि ॥ १३ ॥

हे सूर्य (६) ! वट् सत्यं (निघं० ३।१०) महानसि । महदसि ब्रह्मे-
त्यर्थः । हे आदित्य (७) ! वट् सत्यं महानसि “तेजसा” इति शेषः ।
किं च महः महतः सतः ते तव महिमा महाभाग्यं सर्वदेवेष्ववस्थितं
सर्वैः प्राणिभिः पनस्यते पूज्यते । (निघं० ३।१४) अतः हे देव ! दान-
क्रीडादियुक्त ! अद्धा (८) तत्त्वतः महानसि । “अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते”

शः । (पा० ६।३।९६) । (१) अत्र वर्जमाननिर्देश एव युक्ततयोव्वट्-महोषराम्या कृतः ।
(२) वसनम् (वस्त्रम्) । लडर्थे लुङ् । (पा० ३।४।६) ॥ (३) धारयन्ति । इन्द्रियग्रा-
ह्यं दैतरूपमेक, —मपरञ्च शुद्धश्चैतन्यमद्वैतलक्षणमिति द्वे रूपे सूर्यस्य । सगुणं निर्गुणं च ब्रह्म सूर्य
पदेत्यर्थः ॥ पाज इति बलनाम (निघं० २।२) इह तु रूपमुच्यते । (४) अपरिच्छिन्नम् ।
(५) अद्वैतलक्षणम् । रुशदिति रोचतेरति प्रत्यये चकारस्य शकारे गुणाभावे च निपातिते
रूपम् । (६) सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयतीति सूर्यः “राजस्यसूर्ये” (पा० ३।१।११४) त्या-
दिना वयवन्तो निपातितः । (७) तेजसामादानादादित्य इत्युव्वटः । (८) तत्त्वे त्वद्धाऽअसा

(निरु० १०।४२) यथाऽहो दर्शनीयोहोऽदर्शनीयोऽत्र न पुनरुक्तिदोषः ।
एवं वट् सूर्य इति ॥ १३ ॥

वट् सूर्यं श्रवसा महां २॥ऽअसि सत्रा

देव महां २॥ ऽअसि ॥ महन्ना देवाना-

मसुर्यः पुरोहितो विभुज्ज्यो-

तिरदाभ्यम् ॥ १४ ॥

हे सूर्य ! वट् सत्यं श्रवसा श्रवणीयेन बलेन (निघ० २।६) धनेन
(निघ० २।१०) कीर्त्या वा (निरु० ४।२४) महानसि । हे देव ! सत्रा
सत्यं (निघ० ३।१०) महानसि । किं च मह्ना स्वकीयमहस्वेन देवानां
मध्ये असुर्यः असि । असुरस्यास्तीति असुरः प्राणी तस्मै हितः
असुर्यः । ‘उगवादिभ्यो यत्’ (पा० ५।१।२) इति यत् । प्राणिनां हित
इत्यर्थः । पुरोहितः-पुर एनं दधति सर्वकर्मस्विति पुरोहितः प्रथमपूज्यः ।
किं च विभु व्यापकम् अदाभ्यम् अनुपहिंस्यं ज्योतिः विज्ञानघनानन्दमय-
मसीत्यर्थः ॥ १४ ॥

आयन्तऽइव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ॥

वसूनि जाते जनमानऽओजसा प्रति

भाग्न दीधिम ॥ १५ ॥

यथा सूर्यं रश्मयः आयन्त (१) इव श्रयन्त एव । किञ्च इन्द्रस्य इन्द्र-
सम्बन्धीनि इन्द्रानुज्ञातानि विश्वा-(२) इत् सर्वाणि वसूनि धनानि (३) ।
सूर्यं भक्षत(४) अभक्षत भजन्ते(५) । एवं वयमपि सूर्यं समाश्रिताः तदु-
पष्टम्भात् । विश्वानीन्द्रस्य धनानि जाते-पुत्रपौत्रप्रपौत्रादौ जनमाने जनि
ष्यमाणे च भविष्यत्कालविषये ओजसा बलेन ज्ञानसमुच्चयकारितया
प्रतिभागं नकार उपमार्थीयः । प्रतिपुरुषं भागमिव (६) दीधिम निधीमहि ।
स्थापयामः । दधातेरेतद्रूपं न ध्यायते(७) ॥ १५ ॥

द्वयम्” इत्यमरः । (१) आश्रिताः । इव एवार्थे “श्रिन्सेवाया” (भ्वा० उ०) लटः शतरि । शपि
गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः । (२) इदितिपादपूरणः । “शेष्ट्वन्दसि बहुलम्” (पा० ६।१।७०)
इति शैलोपः । (३) वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि । (४) “भजभागप्तेवयोः” (भ्वा० उ०) अ-
स्य लुङि तङि प्रथमपुरुषबहुवचनेऽडभाव आर्षः । “आत्मनेपदेष्वनत” (पा० ७।१।५) इति झ-
स्यादादेशः । सूर्यकिरणा इन्द्रदर्शा वृष्टिभूमौ प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः । (५) विभजन्ते ।
(६) यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामः स्थापयामस्तथेत्यर्थः । (७) अर्थपौष्कल्यादित्यु-

अद्या देवाऽऽदिता सूर्यस्य निरर्ठे०

हंसं पिपृता निरवद्यात् ॥ तन्नो

मित्रो वरुणो मामहन्तामदिति०

सिन्धुः पृथिवीऽउत द्यौः ॥ १६ ॥

हे देवा(१)रश्मयः ! अद्या अद्य सूर्यस्य(२) उदिता उदये सति (उदय-
कालीना यूयम्) नः अस्मान् अंहसः पापान्निष्पृत्त निर्मुञ्चत-निर्माचयत
अवद्याद्य निष्पृत्त । अवद्यमवाच्यं दुर्यशः । तत् हेतौ । तस्माद् वरुण !
मित्रश्च मा मामहन्तां पूजयन्ताम् । उत अपि च । अदितिः सिन्धुः पृथिवी
द्यौश्च मामहन्तां पूजयन्तु ॥ १६ ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं

मर्त्यञ्च ॥ हिरण्ययेन सविता रथेना

देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

सविता सूर्य आयात्यागच्छति । किम्भूतः सविता ? देवः स्तुतिदी-
प्तिक्रीडायुक्तः । केनायाति ? रथेन । किम्भूतेन ? हिरण्ययेन सौवर्णेन ।
किं कुर्वन् ? भुवनानि पश्यन् भुवनवर्त्तिनो लोकान् पुण्यपापकर्तृन् क्षिप्र-
न्निरीक्षमाण इत्यर्थः । न केवलमेवं किं तु अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च
निवेशयन् । “स्वे स्वे व्यापार इति शेषः । मनुष्याः सूर्योदये यागादि-
भिर्देवान् प्रोणयन्ति । पुनः किम्भूतः सविता ? आवर्त्तमानः पुनः पुनस्त-
मेव देशमागच्छन् । केन सह ? रजसा रात्रिकालेन । प्रायो रात्रिकालोऽ-
पुण्यकर्मणां मनुष्यादीनामिति रात्रेः कृष्णत्वमुक्तम् । अयं वाक्यार्थः । यः
सविता देवः देवमनुष्यव्यापारस्थापकः यश्च पुण्यपापसाक्षी तस्यार्चा-
दिकमुचितमिति ॥ अत्र आयातीति व्यवहितेनाडा सम्बन्धः । आवर्त्त-
मान इत्यत्र च । छन्दसि ‘व्यवहिताश्चे’ (पा० १।४।२) ति पाणिनीय-
सूत्रात् । हिरण्ययेनेति हिरण्यमयार्थे निपातः (पा० ६।३।१७३) ॥ १७ ॥

इति षडङ्गे चतुर्थः ॥

अथ शतरुद्रियं व्याख्यायते ॥

नमस्ते रुद्र मन्यवोऽतोऽहंवे नमः ॥

बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

वटः । मदीपरस्तु “धृती” लङ् । व्यत्ययेन शपः श्लुदिस्त्वम् । “तुजादित्वादा” (पा० ६।१।७)
अभ्यासस्य दीर्घः । (१) दीप्यन्ति दीप्यन्ते इति देवाः । (२) अपा उदिता इति छान्द-

रुद्रमुपशान्तयति-हे रुद्र ! रोदनं रुद्र दुःखं द्रावयति नाशयति इति रुद्रः । यद्वा 'रुगतौ'-ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । रवणं रुत् ज्ञानं भावे क्तिप् तुगागमः । रुत् (ज्ञानं) राति ददातीति रुद्रः । हे रुद्र ! ते-तव मन्यवे क्रोधाय नमोऽस्तु । उतो समुच्चयेऽपि च ते तव इषवे वाणाय नमः । उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः । 'अस्त्विति सर्वत्राध्याहार्यम् । "सर्वं वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत" इति न्यायात् । तव क्रोधवाणहस्ता मस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नाहमास्वित्यर्थः ॥ १ ॥

या ते रुद्रशिवा तनूरघोरापापकाशिनी ।

तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभिर्चाकशीहि ॥ २ ॥

हे रुद्र ! या ते तव ईदृशो तनूः शरीरं, हे गिरिशन्त ! तया तन्वा नोऽस्मान्ऽभिचाकशीहि अभिपश्य । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा, (निघं० ३।१।८) कीदृशो तनूः ? शिवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतः अघोरा भविष्यामा सौम्या । अत एव अपापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयतीति पापकाशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी । या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थः । गिरौ कैलाशे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयतीति गिरिशन्तः । गिरि वाञ्छि स्थितः शं तनोतीति वा । गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शन्तनोतीति वा । गिरौ शेते गिरिशः । (१) अमति गच्छति जानातीति वा अन्तः सर्वज्ञः 'अमगतौ भजने शब्दे च' कर्तरि क्तः । गिरिशश्चासावन्तश्चेति गिरिशन्तः । तत्संबुद्धिरिति हे गिरिशन्त ! "शकन्त्रादित्वात्पररूपम्" (पा० १।१।६४ वा०) । कीदृशया तन्वा ? शन्तमया सुखतमया सुखयितुतमया ॥ २ ॥

यामिषुङ्गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे ।

शिवाङ्गिरित्र ताङ्गुरु मा हिंसीं सीं पुरुषजगत् ॥ ३ ॥

हे गिरिशन्त ! यामिषुं वाणं हस्ते विभर्षि धारयसि । किं कर्तुम् ? अस्तवे "असुक्षेपणे" (दि० प०) तुमर्थे तवे प्रत्ययः (पा० ३।४।४) असितुं शत्रून्प्रति क्षेपितुमित्यर्थः । हे गिरित्र ! गिरौ कैलाशे स्थितो भूतानि प्रायते इति तत्संबुद्धिः । ताम् इषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुर्व । किं च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगज्जङ्गममन्यदपि गवाश्वादिकं, मा हिंसीः मा वधीः ॥ ३ ॥

शिवेन चर्चसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि ॥

यथा नरं सर्वमिज्जगदयक्ष्मठं०

सुमनाऽअसत् ॥ ४ ॥

गिरौ कैलाशे शेते गिरिशः । (१) हे गिरिश ! शिव ! शिवेन वचसा मङ्गलरूपेण वचनेन त्वा त्वाम् अच्छ-त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे । “अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः” (२) । संहितायां “निपात-स्यच्चे” (पा. ६।२।३६) ति दीर्घः । “इदन्तोमसि” (पा. ७।१।४६) इतिमस इगागमः । किं वदामः ? इत्यत आह-नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमादि (नर-पश्यादि) यथा येन प्रकारेण अयक्ष्मं नीरोगं व्याधि-रहितं, यक्ष्मा व्याधिः । सुमनाः शोभनमनस्कश्च असत् भूयात् । तथा कुर्वित्यर्थः । सुमनः—शब्दे पुंस्त्वमार्पं जगद्विशेषणत्वात् । असदित्यत्र सस्तेर्लट् । “लेटोऽडाटावि”—त्यद् । इतोपः । इच्छन्दः एवकारार्थे ॥ ४ ॥

अक्षयवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो

भिपक् ॥ अहीञ्च सर्वाज्जम्भयन्त्सर्वाश्च

यातुधान्योऽधराचीं परासुव ॥ ५ ॥

अधिशब्द उपग्राहकमैश्वर्यं वा वदति । रुद्रो माम् अक्षयवोचत् अधि(३)वक्तु सर्वाधिकं वदतु । अयम् याजकः सर्वाधिको भवत्विति तेनोक्ते मम सर्वाधिकं भविष्यत्येवेत्यर्थः । कीदृशो रुद्रः ? अधिवक्ता अधि-कं वदन्शीलः । तथा प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् । दैव्यः देव-भ्यो(४) हितः भिपक् रोगनाशकः । स्मरणेनैव रोगनाशात् भिपक्त्वम् । शिवमेवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह-हे रुद्र ! सर्वा यातुधान्यः यातुधानी-राक्षसीः त्वं परासुव परित्तिप अस्मत्तो दूरीकुरु । किं कुर्वन् ? सर्वान्-अहीन् सर्पव्याघ्रादीन् जम्भयन् विनाशयन् “जभिर्नाशने” (सु. ० प०) लटः शता । कीदृशोः यातुधानीः ? अधराचीः अधरे अधोदेशेऽञ्जन्ति ता अध-राक्ष्यः ता अधराक्षाः अधोऽधो गमनशीलाः । चः समुच्चये । सर्पादि-नाशराक्षसीक्षेपो सहैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्ताम्नोऽअरुणऽउत वभ्रुः सुमङ्गलः ॥

ये चैतदं रुद्रा अभितां विश्वे श्रिताः

... (१) “गिरौ तद्वन्दन्त” इति टप्रत्यये टिन्तोपः ॥ (२) अस्यार्थः । अच्छेति अभ्येति वचते । तथा वामीत्युपसर्गो योग्यतादनादभिवचने वचते इत्येके प्राहुः । आप्तुमिति नट्यं इति शाकपूणि-चायं आहति ॥ (३) श्रोत्र्ये लुङ् (पा० ३।४।६) ॥ (४) “तस्मै दितमि”ति (पा० ५।१।५) यत्प्रत्ययः । वस्तुतस्तु यत्पादिवृद्धिर्लुङ्मा । अतोदिविभवोदिव्यः । “सुप्रागपगुदकप्रतीचो-यत्” (पा० ४।१।११) इति यत् । अदनुतः । दिव्य एव दैव्यः स्वार्थेऽण् प्रत्ययः (पा० ५।१।३८) ॥

सहस्रशोऽवैषाणु हेडोऽईमहे ॥ ६ ॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । अभिनयेन दर्शयन्नाह-योऽसौ प्रत्यक्षो
रुद्रो रविरूपश्च पुनः ये रुद्राः एनम् अभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः
किरणरूपेण । “अभितः परितः” (पा० १।४।४८ वा०) इत्यादिना द्वितीया ।
सहस्रशः सहस्रसंख्याः । एषां हेडः क्रोधम् अस्मदपराधजं वयम् अवई-
महे-अवनयामः निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । “हेड इति क्रोधनाम”
(निघ० २।११।३) । क्रोद्धशोऽसौ ? ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः । अरुणः
रक्तोऽस्तकाले । उतापि च बभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा । सुमङ्गलः शोभनानि
मङ्गलानि यस्य सः । मङ्गलरूपं रज्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्त्तनात् । क्रमेणैतानि
रूपाणि दधातोत्यभिप्रायः । यद्वा रुद्र एवोच्यते-असौ यस्ताम्रः ताम्रवर्णः च
अरुणः अरुणवर्णः । उत अपि च बभ्रुः बभ्रुवर्णः । सुमङ्गलः । प्रयोजनव-
शान्नानारूपाणि करोति । यद्वा क्रोधेन ताम्रः क्रमात् क्रोधहासेन यादृशं
रूपं तादृशमाशस्यते ॥ ६ ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ॥

उतैनङ्गोपाऽअदृशन्नदृशन्नदृष्टार्यः

स दृष्टो मृडयाति नः ॥ ७ ॥

योऽसावादित्यरूपो रुद्रोऽवसर्पति उदयास्तमयो कुर्वन्निरन्तरं ग-
च्छति गोपाः । उत अप्यर्थे गवां प्रवेशकालं मन्यमाना इत्यर्थः । गोपालाः
उत वेदोक्तसंस्कारहोना अपि अदृशन्नपश्यन्ति । एनम् उदहार्यः उद-
कं हरन्ति यास्ताः “मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारविषधगाहेषु च”
इति उदकस्योदादेशः । जलहारिण्यो योषितोऽपि एनम् अदृशन्नपश्यन्ति ।
आगोपालाङ्गनाप्रसिद्ध एष इत्यर्थः । दृशेर्लुङि “इदितोवेति (पा० ३।१।५७)
च्लेरङ् रुनागमश्च छान्दसः । कीदृशोऽसौ ? नीलग्रीवः विषधारणेन नीला
ग्रीवा कण्ठो यस्य सः । अस्तमयेऽयं सूर्यः नीलकण्ठ इव लक्ष्यः । विलो-
हितः विशेषेण रक्तः । स रुद्रः दृष्टः सन् नोऽस्मान्मृडयाति (१) । मृड-
यतु सुखयतु । असौ मण्डलवर्ती सविता रुद्र एव तपतीति ज्ञातः सुखं
करोत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमोऽस्तुनीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुष ।

अथो येऽस्य सत्त्वानोऽहन्तेभ्योऽकरञ्जमः ॥ ८ ॥

नीलग्रीवाय श्रीनीलकण्ठाय रुद्राय नमोस्तु । किम्भूताय ? सहस्रा-

क्षाय वह्नक्षाय इन्द्रस्वरूपिणे । मेहतै इति मीदुष् तस्मै मीदुषे, “मिहसे-
चने” (श्वा० प०) इत्यस्मा—“द्वाश्वान्साह्वान्मीदुषाँश्चे” ति (पा०
६।१।१२) कस्वन्तो निपातः । सेक्त्रे वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेत्यर्थः ।
तरुणाय वा । अथो अपि च अस्य रुद्रस्य ये सत्त्वानः प्राणिनो भृत्या-
स्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारम् अकरं करोमि । “कृञ्कृतौ” (तु० ड०) ततो
लङर्थे लङि उत्तमैकवचनम् । अपरिणामित्वेन स्तूयते इति भावः ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वंनस्त्वमुभयोरात्कन्योञ्ज्याम् ।

याश्च ते हस्तऽइषवः परा ता भगवो वप ॥ ९ ॥

हे भगवः । भगं षड्विधमैश्वर्यमस्त्यस्येति भगवान् “मनुवलोऽ-
क्षमुद्धौ छन्दसी” (पा० ८।३।१) ति क्त्वम् । “पेश्वर्यस्य सम-
(१) ग्रस्ये” त्याद्युक्तत्वात् । हे भगवन् ! रुद्र ! तव धन्वनः उभयोरात्कन्यो-
र्द्वयोः कोटयोः स्थितां ज्यां मौर्वी त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु । याश्च ते तव हस्ते
इषवो वाणाः ताः इषूः परावप परान्निप ॥ ९ ॥

विविज्यन्धनुं कपर्दिनो विशल्यो बाणवाँ २ ॥

ऽउत ॥ अनेश्वरस्य याऽइषवऽआभुरस्य निषङ्गाधिः ॥ १० ॥

अस्य कपर्दिनः कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्य रुद्रस्य
धनुः विज्यमस्तु विगतगुणं भवतु । बाणवानिषुधिः, विशल्योऽस्तु विग-
तशल्यो भवतु । शल्यः फलम् । बाणाः सन्त्यत्रेति बाणवान् । उतापि च
अस्य या इषवः शराः ताः अनेश्वरं नष्टा भवन्तु । “णश्श्रद्धर्शने” (दि० प०)
“नक्षरतपत्वमङ्गिचे”-त्येत्वम् । पुषादित्वात्चत्तेरङ् । किं च अस्य निष-
ङ्गाधिः खड्गकोशः आभुः रिक्तोस्तु । खड्गराहतोऽस्तु (२) । निष-
ज्यते इति निषङ्गः स धीयतेऽत्रेति निषङ्गाधिः खड्गकोशः ॥ १० ॥

या ते हेतिस्मीदुष्टम् हस्ते वभूव ते धनुः ॥

तयाऽस्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुजं ॥ ११ ॥

अतिशयेन मीद्वान्मीदुष्टमः । “तस्यौ मत्वर्थे” (पा० १।४।१६)
इति भलंज्ञायां “वसोः सम्प्रसारणम्” (पा० ६।४।१३१) इति व-
स्योत्वे षत्वष्टुत्वे । हे मीदुष्टम् ! सेक्वृ (३) तम ! वर्युक् ! ते तव हस्ते
या धनुर्हेतिः धनूरूपमायुधं वभूव स्थितमस्ति । एकं तेपदं पादपूरणाय ।
तया धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतः अस्मान् त्वं परिभुज-परिपालय ।

(१) “पेश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । शान्तवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा”
इति ॥ (२) रुद्रः अस्मान्प्रतिन्यस्तसर्वशलाखोऽस्त्वित्यर्थः । (३) युवतमः । विपरिणामनि-
षेधद्वारेण स्तुतिः ॥

पालनार्थस्य भुजेर्विकरणव्यत्यये (पा० ३।१।८५) शप्रत्ययः । कीदृश्या
तया ? अयत्नमया न यत्नमा रोगो यस्याः तथा निरुपद्रवया दृढया । अनु-
पद्रवकारिण्या वा ॥ ११ ॥

परि ते धन्वन्नो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः ॥

अथो यऽइषुधिस्तवारेऽअस्मान्निधेहि तम् ॥ १२ ॥

हे रुद्र ! ते तव धन्वनो हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुधं विश्वतः सर्व-
तः अस्मान् परिवृणक्तु त्यजतु मा हन्तु इत्यर्थः । “वृजीवर्जने” रुधादि-
त्वात् शनम् । अथो-अपि च यस्तव इषुधिः बाणः तम् अस्मत् अस्मत्तः
सकाशात् आरे दूरे (निघ० २ । २६) निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थाप
येत्यर्थः ॥ १२ ॥

अवतस्य धनुष्टु० सहस्राक्ष शतेषुधे ॥

निशीर्य शल्यानाम्मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ १३ ॥

सहस्रमक्षीणि यस्य स सहस्राक्षः तत्सम्बुद्धिः हे सहस्राक्षः । शतम्
इषुधयो यस्य सः शतेषुधिः तत्सम्बुद्धिः हे शतेषुधे । त्वं नोऽस्मान्
प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव । अनुगृहाणेत्यर्थः । किं
कृत्वा ? धनुः अवतस्य अप (गत) ज्याकं कृत्वा अवतार्य । किं च
शल्यानां बाणफलानां मुखा मुखानि बाणफलकाग्राणि निशीर्य शीर्णानि
कृत्वा “शृङ्गिसायां” (क०या० प०) “समासेऽनजपूर्वे क्त्वोत्यप्” (पा०
७ । १ । ३७) इति क्त्वोत्यप् “ऋतइद्धातोः” (पा० ७ । १ । १००)
इतीत्वम् ॥ १३ ॥

नमस्तुऽआयुधायानातताय धृष्णवे ॥

उभाभ्यामुत ते नमोऽबाहुभ्यान्तवधन्वने ॥ १४ ॥

हे रुद्र ! ते तव आयुधाय बाणाय नमोऽस्तु । कीदृश्यायुधाय ?
अनातताय धनुषि अनारोपिताय । धृष्णवे धर्षणशीलाय “धृषेः क्तुप्रत्य-
यः” (प २ : १४) रिप्पूर्वहन्तुं प्रगल्भाय । उतापि च ते तव उभाभ्यां बाहु-
भ्यां नमः । तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु । तस्यापि विशेषणम् अनात-
ताय अवतारितमौर्वीकाय । पुनः पुनर्नमस्कारः आदरातिशयेन ॥ १४ ॥

मा नो महान्तमुत मा नोऽअर्भकस्मा

नऽउक्षन्तमुत मा नऽउक्षितम् ॥ मा नो

वधीं पितरस्मोत मातरस्मा नः

प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषं ॥ १५ ॥

हे रुद्र ! नः अस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं, त्वं मा वधीः मा हिंसीः । उत-अपि नः अस्माकमर्थकं वालं मा वधीः । माच नः उन्नतं सिञ्चन्तं तरुणं वधीः । उत-अपि नः उन्नितं सितं गर्भस्थं च मा वधीः । नः पितरं जनकं मा वधीः । उत अपि नो मातरं जननीं मा वधीः । महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मातापित्रोः पुनः पुनरुपादानमादरार्थं । नः प्रिया वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि त्वं मा रीरिषः मा हिंसीः । “रिषतिहिंसार्थः” (श्वा०प०) ततो लोडर्थे लुङ् ॥ १५ ॥

मा नस्तोके तनये मा नऽआयुषि मा

नो गोषु मा नोऽअश्वेषु रीरिपं ॥ मा

नो व्वीरान्ब्रुह् भामिनो व्वधीर्हविष्मन्तं

सदमित्त्वा हवामहे ॥ १६ ॥

हे रुद्र ! नः अस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे च मा रीरिषः मा हिंसीः । तद्विषयां हिंसां मा कुर्वित्यर्थः । एवं नः आयुषि जीवने मा रीरिषः मा हिंसीः । नः गोषु धेनुषु मा रीरिषः । नः अश्वेषु तुरगेषु च मारीरिषः । विभक्तिव्यत्ययो बाहुलकात् (पा०३।१।२५) । तोकं तनयम् आयुः गा अश्वान् । किं च भामिनः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान् मा वधीः “भामक्रोधे” (पा०३।३।१७०) णिनिः । क उपकार इति चेत्तत्राह-यतः हविष्मन्तो हविर्युक्ताः । सदम्सदाकाले । इच्छुव्दः एवकारार्थः । सदैव त्वा त्वां वयं हवामहे यागाय आह्वयामः । त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च

पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यं

पशूनाम्पतये नमो नमः शष्पिञ्जराय

त्विषीमते पथीनाम्पतये नमो नमो हरिके-

शायोपवीतिने पुष्टानाम्पतये नमः ॥ १७ ॥

अतः परं तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां द्वयोर्द्वयोर्नमस्कारः । एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । तेषु येऽशान्ततरास्तेषामुभयतो नमस्काराः, हिरण्यमाभरणरूपं बाह्वोर्यस्य स हिरण्यवाहुः । स च सेनान्यतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः । दिशां च पतये पालकाय रुद्राय नमः । हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपाः येषां ते हरिकेशाः । तेभ्यः वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः । पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः । शष्पि-

अराय शष्पम्वालतृणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय । (सोपध) टिलो-
पश्छान्दसः । त्विषिर्दीप्तिरस्यास्तीति त्विषिमान् तस्मै त्विषीमते “संहि-
तायां शृणुते”ति प्रातिशाख्यसूत्रेण त्विषिशब्दस्य दीर्घः । ईदृशाय रुद्राय
नमः । पथीनां मार्गाणां पतये पालकाय नमः । पथामिति प्राप्ते छान्दसं
रूपम् । पथिन्शब्दो मार्गवाची । उत्तरदक्षिणतृतीया मार्गाः श्रुताबुक्ताः ।
हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय । जरारहितायेति यावत् । उपवीतिने मङ्गलार्थं
यज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः । पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां पतये स्वा-
मिने नमः ॥ १७ ॥

नमो बभ्रुशाय व्याधिनेऽन्नानाम्पतये

नमो नमो भवस्य हेत्यै जगताम्पतये नमो

नमो रुद्रायाततायिने क्षेत्राणाम्पतये नमो

नमः-सूतायाहन्त्यै वनानाम्पतये नमः- ॥ १८ ॥

अत्र नमः संबन्धिपदातिरिक्तानि पदानि विशेषणानि ज्ञेयानि । एवं
सर्वत्र । बभ्रुशाय बभ्रवर्णाय रुद्राय नमः बभ्रुः कपिशः । (१) व्याधिने-
विध्यतीति व्याधी तस्मै । अन्नानाम्पतये पालकाय नमः । नमो भवस्य
हेत्यै । भवः संसारस्तस्य हेत्यै आयुधाय । संसारच्छेदकायेत्यर्थः । जगतां
पतये पालकाय नमः । नमो रुद्राय आततेन धनुषा सह पति गच्छतीति
आततायी तस्मै । उद्यतधनुषे इत्यर्थः । क्षेत्राणां पतये नमः । सूर्योदया-
स्तमनमध्यभूमिः क्षेत्रशब्देनोक्ता इति केचिदाचार्या भणन्ति । नमः सूता-
य । सूतः सारथिः तस्मै । किम्भूताय ? अहन्त्यै न हि कमपि हन्तीति
अहन्तिस्त(२)स्मै । वनानां पतये रक्षकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये

नमो नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौ-

षधीनाम्पतये नमो नमो मन्त्रिणे घ्राणि-

जाय कक्षाणाम्पतये नमो नमः-उच्चैर्गर्धो-

षायाक्रन्दयते पक्षीनाम्पतये नमः- ॥ १९ ॥

रोहिताय लोहि(३)तवर्णाचारुणाय नमः । स्थपतये गृहादिनिर्माण-
कर्त्रे । वृक्षाणां पतये नमो नमो भुवन्तये भुवं पृथ्वीं तनोति विस्तारयति
इति भुवन्तिः तस्मै । वारिवस्कृतायौषधानां पतये नमो वारिवोवृक्षव-

(१) रस्य लश्छान्दसोऽत्र प्रत्ययो मत्वर्थीयः । ‘पिङ्गलोवभ्रुरि’-तिकोशः ॥ (२) अत्र गुणा-
भावादिश्छान्दसः । (३) “रोहितोलोहितोरक्त” इत्यमरः ॥

नम् अर्चनं घनं वा तत्कृतं येन सः वरिवस्कृतः तस्मै । दीर्घत्वं ह्यान्दसम् ।
 औपवीनां धान्यानां पतये नमः । नमो मन्त्रिणे वाणिजाय वणिगे वाणि-
 जस्तस्मै नमः । कक्षाणां पतये नमः । कक्षो नदीकक्षः (१) पर्वतकक्षो
 वा तेषां पतये पालकाय । उच्चैर्व्रौषो ध्वनिर्यस्य तस्मै । उच्चैर्व्रौषाय
 नमः । आक्रन्दयते आक्रन्दयतीत्याक्रन्दयन्तस्मै । युद्धे महा (२) शब्दाय ।
 पत्तीनां सेनाविशेषाणां (३) पतये पालकाय नमो, हस्त्यश्वरथपदातिभिः
 पत्तिरियुष्वटः ॥ १६ ॥

नमोऽऽत्स्नायतया धावते सत्त्वनाम्पतये
 नमो नमो सहमानाय निव्याधिनेऽ
 आख्याधिनीनां पतये नमो नमो निषङ्गिणे
 ककुभाय स्तेनानां पतये नमो नमो निचे-
 र्वे परिचरायारण्यानां पतये नमः ॥ २० ॥

ऽऽत्स्नायतया कृन्तश्चासावायतश्चेति कृन्तायतस्तस्य भावः कृत्स्ना-
 यतता तया । अर्थाद्धनुषः । तकारलोपश्छान्दसः । आकर्णपुरितधनुष्वेन
 हेतुभूतेन धावते युद्धे शीघ्रकृच्छते रुद्राय नमः । सत्त्वनां सत्त्वानां पतये
 नमः । आकारलोपश्छान्दसः (४) । नमः सहमानाय अभिभवन्शीलाय
 (५) । निव्याधिने नितरां विव्यति हन्ति शत्रूनि निति निव्याधो तस्मै० ।
 आख्याधिनीनां पतये नमः । आविध्यन्तीत्याख्याधिन्वस्तास्तां पतये नमो० ।
 निषङ्गिणे खड्गनिधान- (नृगोर)-युक्ताय । ककुभाय महते । ककुभ इति
 तु महत्त्वामसु (६) पठितम् । स्तेनानां पतये नम स्तेनश्चौरः, नितरां चर-
 तीति निचेरः तस्मै, परितः चरतीति परिचरः सर्वतो गन्ता, आरण्या-
 नाम् अरण्ये भवानां नृगाणां पतये नमः ॥ २० ॥

नमो ब्रह्मते परिब्रह्मते स्तायुनां पतये
 नमो नमो निषङ्गिणेऽष्टधुविमते तस्कराणां
 पतये नमो नमोऽऽक्रायिम्यो जिवाऽसिद्धयो
 मुष्णताम्पतये नमो नमोऽसिमद्भयो

(१) दन्तगदा गुणमवीरबाह्व्यः कक्षाति महीदः ॥ (२) रिपुरोदकाय ॥ (३) “पक्षे-
 सैकन्या ज्येष्ठा पक्षिः पञ्चगदात्रिका” इत्यमरः ॥ (४) वस्तुदन्तु सत्त्वन्द्वाभ्यो नान्दोऽभ्यस्ति ।
 भ्यो वे अस्य मन्त्रान” इत्यत्र दयादर्शनात् ॥ (५) “पदमर्षणे” (म्वा० आ०) लट्प्रदानच् ।
 “आदे मुक्” अर्षणं वमाजनिभश्च ॥ (६) उष्ण्यर्धदिह्नामसु (निर्व० १।६) पठ्यते । तयापि
 दिष्टो महत्त्ववर्णेन महत्त्वजापेज्याश्च बोध्यः ॥

नक्तञ्चरद्भयो विकृन्तानाम्पतये नमः ॥ २१ ॥

वञ्चत इति । वञ्चतिर्गत्यर्थः । ततो लटः शता । वञ्चते गमनशीलाय नमः । परिवञ्चते सर्वतो गमनशीलाय (१) । वञ्चते वञ्चकाय प्रकाशतस्करायेति केचित् । नम इति सर्वत्र योज्यम् । स्तायुनां पतये नमः । स्तायुश्चौरविशेषः । नमो निषङ्गिणे लङ्गिणे । इषुधिमते इषुविस्तूणः तत्सहिताय । तस्कराणां पतये नमः । तस्करश्चौरविशेषः । नमः सृकायिम्यः । सृक इति वज्रनामसु पठितः, (निघं० २ २०) सृक्तेव गृहीतेन एतुं शीलमेवामिति सृकायिनः तेभ्यः । जिघांसद्भ्यः हन्तुमिच्छद्भ्यः । मुष्णतां पतये नमः । मुष्णतां चौराणां, मुष्णन्तश्चौराः । “मुपस्तेये” । मलिमद्भ्यः श्लियुक्तेभ्यः । नक्तं रात्रौ चरद्भ्यः रात्रौ गच्छद्भ्यः । विकृन्तानां विकृन्तनशीलानां पतये नमः ॥ २१ ॥

नमऽउष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये

नमो नमऽइषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वा नमो

नमऽआतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वा

नमो नमऽआयच्छद्भ्योऽस्यद्भ्यश्च वा नमः ॥ २२ ॥

उष्णीषमस्यास्तीत्युष्णीषो । उष्णीषं शिरोवेष्टनम् । गिरौ चरतीति गिरिचरस्तस्मै पर्वतसञ्चारिणे नमः । कुलुञ्चानाम्पतये नमः । कुत्सितं कुलानि वा लुञ्चन्ति हरन्तीति कुलुञ्चाः “लुञ्च अपनयने” (श्वा० प०) कर्मण्यण् (पा० ३।२।१) कुं पृथ्वीं लुञ्चन्तीति केचित् । नम इषुमद्भ्यः । इषवो वाणा विद्यमाना येषान्ते इषुमन्तः तेभ्यः वः युष्मभ्यं नमः । धन्वायिभ्यः धनुषा एतुं गन्तुं शीलमेवामिति धन्वायिनः । “वा संज्ञायामि” ति धनुषो वा अनङ् (२) । चकारः समुच्चयार्थः (३) । नमऽआतन्वानेभ्यः उत्क्षिप्य काण्डानि धनूषि आततानि कुर्वद्भ्यः । प्रतिदधानेभ्यश्च प्रतिदधते सन्दधते वाणान्धनुषीति प्रतिदधानाः सन्दधानास्तेभ्यः । आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनूषि ते आयच्छन्तस्तेभ्य आयच्छद्भ्यः । अस्यन्ति वाणानित्यस्यन्तस्तेभ्योऽस्यद्भ्यो नमः काण्डानि क्षिपद्भ्यः । “असुक्षेपणे” (दि० प०) शतरि इयन् ॥ २२ ॥

(१) “वन्नुगतौ” (स्वा० प०) लटः शतरि रूपम् । पक्षे “वञ्चुपलभ्यते” (जु० आ०) “अनित्यप्यन्ताश्चुरादय” इति णिजभावे लटः शता व्यत्ययेन बोध्यम् । (२) तदेतदस्य प्रामादिकम् । समास एव तद्विधानात् । किन्तु “वविगतौ” (स्वा० प०) इत्यस्मात् (उ० १.१५१) कनिनि धन्वन् शब्दोऽपि धनुर्वचनः । धन्वना धनुषा सह यन्ति गच्छन्तीति धन्वा यिनः । (३) मन्त्रभेदज्ञापनार्थः । पदमग्रेऽपि इति महीधरः ।

नमो विसृजद्भ्यो विह्वद्भ्यश्च वो नमो
 नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमः
 शयानेभ्यऽआसीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमः ॥ २३ ॥

(घाणान्) विसृजद्भ्यः काण्डानि योगं(१) प्रति क्षिपद्भ्यः । विध्यद्भ्यः शत्रूंस्ताडयद्भ्यो नमः । स्वपद्भ्यः स्वापं कुर्वद्भ्यः स्वप्नावस्था-
 मनुभवद्भ्यः । जाग्रद्भ्यश्च वो नमः । शयानेभ्यः शेरते इति शयानास्ते-
 भ्यः सुषुप्त्यवस्थावद्भ्यः । आसीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धाव-
 द्भ्यश्च वो नमः । एतानि पदानि निगदव्याख्यातानि । अतः परमद्वैत-
 प्रतिपादनाय स्तुतिः ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो
 नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो नमोऽआध्या-
 धिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नमः
 उगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

घः शुभभ्यं नमः । केभ्यः ? सभाभ्यः । सभापतिभ्यश्च सभास्वामि-
 भ्यो नमः । अश्वेभ्यः अश्वपतिभ्यश्च । आध्याधिनीभ्यः आधिध्यन्तीत्या-
 व्याधिन्यः सेनास्ताभ्यः । विविध्यन्तीभ्यः । विक्षेपेण विध्यन्तीति वि-
 विध्यन्त्यस्ताभ्यः । उगणाभ्यः उद्गतगणाभ्यः (२) सेनाभ्यः । एवमुदुपस-
 र्गस्यान्त्यलोपश्रृङ्खान्दसः । (३) तृहतीभ्यश्च वो नमः । तृहतिर्हिंसाकर्मा,
 हिंसन्तीभ्यः सेना(४)भ्यः । तृहृणं वज्राभिप्रहरणं, पोथनं मुसलप्रहारः
 शस्त्रघातः खट्वादिप्रहार इति हिंसायामेव भेदाः ॥ २४ ॥

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो
 वातेभ्यो वातपतिभ्यश्च वो नमो नमो
 गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो
 विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

गणः समूहः तत्स्वरूपेभ्यो नमः । गणपतिभ्यश्च वो नमः । नमो
 वातेभ्यः (वातं समूहमर्हन्तीति) वाताः गणविशेषाः, एवं वातपतिभ्यश्च

(१) योगशब्देनात्र ऋषुसैन्यबृहोऽनेनागिसंहितः । “योगः सप्रश्नोपायध्यानसंगतिमुक्तिपु” इत्य-
 मराठ ॥ (२) उत्कृष्टा गणा मृत्याः सहाया यासां ता उगणाः । माणवाणां मातरस्ताभ्य इति मही-
 भरः । (३) पृषोदरादिष्वपि (पा० ६।१।२०९) । (४) “तृदि हिंसायाम्” (तु० प०) इत्थं समर्थाः ।

वो नमः । नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः । गृत्सो मेघावी (१) ।
नमो विरूपेभ्यो (२) विश्वरूपेभ्यः । विश्वरूपाः (३) सर्वरूपास्तेभ्यः । “स्तो-
मौघनिकरवातवारसङ्घातसञ्चयाः” इत्यमरेणोक्तेः, वातः समूहः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यं सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो
रथिभ्योऽरथेभ्यश्च वो नमो नमः क्षत्रभ्यं
सङ्गृहीतभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्योऽ
अर्भकेभ्यश्च वो नमः ॥ २६ ॥

सेना चमूस्तत्स्वरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । सेनाजयन्तीति सेनान्यः
तेभ्यः । नमो रथिभ्यो रथा येषां ते रथिनः तेभ्यः । अरथेभ्यश्च अरथा
रथवर्जिता योद्धारः तेभ्यः । क्षत्रभ्यः रथानामधिष्ठातारः क्षतारः (४) ।
तेभ्यः । संगृहीतभ्यो नमः । संगृहीतारः सारथयः । नमो महद्भ्यो महा-
स्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टाः । अर्भकेभ्यश्च वो नमः । अर्भका अल्पकाः
प्रमाणादिभिः इत्युव्वटः ॥ २६ ॥

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः
कुलालेभ्यं कर्म्मारेभ्यश्च वो नमो नमो
निषादेभ्यं पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः
इवनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमः ॥ २७ ॥

तक्षाणो रथशिष्टपजीवनः तेभ्यो नमः । रथकुर्वन्तीति रथकारास्त-
क्षणे विशेषाः । नमः कुलालेभ्यः कुलालाः कुम्भकाराः । कर्म्मारेभ्यः कर्म्मारा
लोहकाराः । नमो निषादेभ्यः निषादा मांसभक्षका धीवराः । पुञ्जिष्ठा (५)
जात्यन्तरसङ्कीर्णाः सङ्करादयः, पक्षिपुञ्जघातकाः पुल्कसादयो वा
तेभ्यः । शुनो नयन्तीति इवन्यः तेभ्यः । नयतेर्ह्रस्वत्वं छान्दसंश्वगणित
इति यावत् । मृगयुभ्यश्च वो नमः । मृगान् कामयन्त इति मृगयवः (६)
व्याधाः । “इदंशुरिदं कामयमान” इति यास्कः (निह० ६।३१)
“क्षुप आत्मनः कयजि” (पा० ३।१।८) ति कयच् । ‘कयचिवे’ (पा० ७।४।

दुर्द्धादय इति महीधरः । (१) गृथयन्ति वाञ्छन्तीति गृत्सा विषयलम्पटा इति महीधरः ।
(२) निकृष्टरूपेभ्यो नानारूपेभ्यो वेश्युव्वटः । विकृतं रूपं येषान्ते विरूपा नममुण्डजटिलाद-
यस्तेभ्य इति महीधरः । (३) विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषान्ते विश्वरूपास्तुरङ्गवदनहयग्रीवा-
दयस्तेभ्यो नमः इति महीधरः ॥ (४) क्षियन्ति निवसन्ति रथेष्विति क्षतारः । यद्वा “क्षिप-
प्रेरणे” । (तु० प०) क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सारथीनिति “नष्टनेष्टि” स्यादिना (उ०) निपातितः ॥
(५) “सुपि स्य” (पा० ३।२।४) इति स्यः कप्रत्यये कृते “अम्भाङ्गोभूमिसञ्चयापदि”ति सूत्रेण
स्यः सत्य षष्ठे कृते पुञ्जिष्ठ इति भवति ॥ (६) “व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः” इत्य-

३३) ति प्राप्तस्येत्वस्य “न छन्दस्यपुत्रस्ये” (पा० ७।४।२१) ति निषेधः । तेभ्यो मृगयुभ्यो वो नमः(१) ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो
भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये
च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वः युष्मभ्यं नमः अस्तु । उभयतो नमः स्काराः समाप्ताः । इत उत्तरं रुद्रनामानि नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च । नीला श्यामा ग्रीवा यस्य स तस्मै । शितिकण्ठाय(२) च । शितिशब्दः श्वेतपर्याय इत्युच्चटः । ‘शितो धवलमेवकौ’ इति विश्वकोशात् ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च नमः
सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिश-
याय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय
चेपुमते च ॥ २९ ॥

कपर्दिने जटाजूटधारिणे (३) नमः । व्युप्तकेशाय च । विशेषेण उक्ता मुखडिताः केशा यस्य स व्युप्तकेशस्तस्मै । सहस्राक्षाय-वह्मक्षाय, शतधन्वने बहुधन्वने नमः । गिरौ कैलाशे शेते गिरिशय(४) स्तस्मै । शिपिविष्टाय विष्णुरूपाय, “विष्णुः शिपिविष्ट” इति श्रुतेः । यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः “पशवो वै शिपिरि”ति श्रुतः । सर्वास्त्यामित्या स्थित इत्यर्थः । यद्वा ‘शिपिर्यज्ञादित्यो वा रविर्वा तैराविष्टो भवती’ति निरु (५) क्तकारयास्कोक्तेः । यद्वा शिपिविष्टः अपरिनिर्वष्टितः । खलतिरभिधेयः । प्रजननवद्धेष्टनरहितः । यद्वा उदितमात्र आदित्यः स्तूयते । शिपि शब्देन च बालरश्मय उच्यन्त इत्युच्चटः । मीढुष्टमाय-लेपवृत्तमाय यूने । परिणामरहितायेत्यर्थः । इपुमते वाणयुक्ताय ॥ २९ ॥

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते
च वर्षायसे च नमो वृद्धाय च सवृधे च
नमोऽऽग्याय च प्रथमाय च ॥ ३० ॥

मरः ॥ (१) नमः युष्मभ्यो भगवाभ्यः (२२) शयारभ्य ये वः शब्दार्थे पूजावाचकः न युष्मदादेशा इति उच्चट-गोपीपरी । (२) “कपर्दोऽयं जटाजूटः” इत्यमरः । णस्य शिषस्य । (३) शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य स शितिकण्ठरस्यै नमः ॥ (४) “शिपि-

ह्रस्वो लघुप्रमाणकः । तस्मै वामनाय सङ्कुचितावयवाय, वृद्धते महते । वर्षीयसे वृद्धतराय । “प्रियस्थिरे” (पा० ६।३।१५७) त्यादिना वृद्धशब्दादतिशायिने ईयसुनि तस्य वर्षादेशः । वृद्धाय सवृषे तेन समानवयसे । अग्रे भवोऽग्रथः । “अग्राद्यत्” (पा० ४।४।११६) इत्यनेन यत्प्रत्ययः, प्रथमो मुख्यः तस्मै ॥ ३० ॥

नमोऽआशवे चाजिराय च नमोऽशीम्भ्याय
च शीम्भ्याय च नमोऽऊर्म्याय चावस्वन्याय
च नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ॥ ३१ ॥

आशवे च अजिराय च । द्वे अपि शोघनामनी । अशनुत इति आशुः । अध्वनो व्यापकः, अजति गच्छतीत्यजिरः । अजगतिक्षेपणयोः (भ्वा० प०) शोघशीम्भ्यो क्षिप्रनामनी “शीभृक्तथने” (भ्वा० आ०) शीभते कथ्यते इति शीभ आत्मश्लाघी पचाद्यच् । ततः “तत्र भव” इत्यर्थे “भवे-च्छन्दसि” (पा० ४।४।११०) इति छान्दसो यत्प्रत्ययः । अधिष्ठातृदेवता-वचनः । अग्रेऽप्येवमेव बोद्धव्यम् । ऊर्मिर्जलकल्लोलः । अवाचीनं गच्छ-दुदकस्य स्वनो ध्वनिरवस्वनस्तत्रभवाय । नद्यां भवो नादेयः, “नद्या-दिभ्योढकज्” इति ढकजोढस्येयः (पा० ७।१।१) द्वीपे भवो द्वीप्यः । द्वीपो नद्या मध्ये निरुदकप्रदेशः ॥ ३१ ॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमोऽपूर्वजाय
चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय
च नमो जघन्याय च बुद्ध्याय च ॥ ३२ ॥

ज्येष्ठायेत्यादिवयोऽवस्थाविशेषाभिप्राया नमस्काराः । पूर्वोजातः पूर्व-जः । अपरोजातः अपरजः । मध्ये भवो मध्यमः । अपगतो गल्भो जनने-न्द्रियं यस्य सोऽपगतगल्भः । “गल्भ धाष्टर्ये” (भ्वा० आ०) गल्भर्न गल्भ धाष्टर्यम् । अपगतगल्भः एकगर्भा(१)न्तरितो वा । अव्यवहितः कनिष्ठः । जघनं कटिपश्चाद्भागः, बुद्धं वृक्षादिमूलभागः (२) तत्र भवः ॥ ३२ ॥

नमो सोम्याय च प्रतिस्वर्ग्याय च नमो याम्याय
च क्षेम्याय च नमोऽलोक्याय चावसान्याय च
नमो उर्वर्याय च खल्ल्याय च ॥ ३३ ॥

करणे शेषः” [पा० ३।२।१५] इति खश् प्रत्यये गुणः । (१) अत्रार्थे “अपगतगल्भोऽपगल्भ” इत्युपव्याख्यानं मानम् । (२) “मूलं बुद्धोऽग्निनामक” इत्यमरः ।

लोभइति गन्धर्वनगरमुक्तम् यद्वा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः
लोभो मनुष्यलोकः । “पुरायेन पुरायलोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनु-
ष्यलोकमि”त्याथर्वणश्रुतेः । अभिचारकर्मप्रतिसरः । विवाहाङ्गोचितं हस्त-
सूत्रं वा, “बाहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे मातृस्य मण्डने” इतिविश्वः । यामे
भवो याम्यः । यामः प्रहरः (१) । क्षेमं कुशलं, श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो
वा, तत्र भवाय । अवसानं समाप्तिस्तत्र भवाय । उर्वरायां सर्वसस्या-
ढ्यायां (धान्यरूपेण) भव उर्वर्य्यः “उर्वरा सर्वसस्याढ्या” इत्यमरः ।
उर्वरः सीतयोरन्तरम् इत्युव्वटः । सीता लाङ्गलपद्धतिः, तयोरन्तरं, खलो
धान्यखलः, “खलः कल्के भुवि ध्वनौ कूरे कर्णे जपेऽधमे” इतिविश्वकोशात् ॥

नमो व्वन्त्याय च कक्षाय च नमः-श्रवाय च

प्रतिश्रवाय च नमः-आशुषेणाय चाशुरथाय

च नमः शराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

वनं वृक्षसमूहः । उदकं च “वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवाहेऽम्भसि कानने,”
इति हैमः । कक्षः, नदीकक्षः पर्वतकक्षो वा “कक्षो वीरधि दोर्मूले कच्छे
शुष्कतृणे वने” इति हैमः । श्रवः शब्दः । प्रतिश्रवः, प्रतिशब्दः । आशु-
षेणः (२) शीघ्रसेनः, आशुरथः शीघ्ररथः । शरः शरभेदी । अवभेदी-भवा-
चीनं भेत्तुं शीलमस्येति अवभेदी ॥ ३५ ॥

नमो विलिम्बने च कवचिने च नमो व्वर्मिणे च

व्वरूथिने च नमः-श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो

दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च ॥ ३५ ॥

विलम्बमस्यास्ताति विलम्बी । विलम्बं शिरस्त्राणं, विलम्बं भासनः (३)
मुत्तमाङ्गमुच्यते इत्युव्वटः । कवचं पट्टस्यूतं कार्पासगर्भं, घर्म लोहकवचं,
वरूथं हस्तिन उपरि गृहाकारः प्रकोष्ठकस्तद्वत् (४) नमः । श्रुताय-सर्व-
लोकविदिताय, श्रुतसेनाय श्रुता प्रसिद्धा सेना चमूर्यस्य तस्मै, दुन्दुभौ
मेर्या भवः दुन्दुभ्यः, आहनने वाद्यताडने भवः आहनन्यः तस्मै ॥ ३५ ॥

नमो धृष्णवे च प्रमशाय च नमो निष्क्षिणे

(१) यमनं यामः । तत्र भवो याम्यः । पापिना नरकादिदाता तस्मै । (२) “पूर्वपदाय”
(पा० भा० ३११०६) इति षष्ठम् ॥ (३) तथा च निरुक्तं “विलम्बं भिन्नमभासनमितिधे” (२१२०१२)
ति । भिन्नं भेदनं भासनं प्रकाशनं, प्रकाशते हि मनुजादिहस्तमाङ्गेन (शिरसा) इति । (४)
वस्तुतस्तु “वरूथं च तनुत्राणे रथगोपनवेष्टमनोः ॥” इत्यजयाय । परप्रहरणाभिघातवारणार्थं रथोपरि
लोदादिनिर्मितं यदृश्टाकारं भवति तद्वत्सुच्यते । यद्यप्यमरेण “रथसुतिर्वरूथोने”ति पुच्छित्तथा
निर्दिष्टतथापि मेदिन्या “वरूथोरथगुप्तौ स्यादरूथं चर्पवेष्टमनोरि-” इत्येवं ध्येवातिष्ठियत् ।

वेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च

नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

धृष्ट्युः प्रगल्भः, सर्वे प्रमृशतीति प्रमृशः पण्डितः । नमो निषङ्गिणे,
इषुधिमते च, निषङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तोति, इषवो धीयन्तेऽप्रेति इषु-
धिः तद्धते नमः । तीक्ष्णा इषवो यस्य स तीक्ष्णेषुः । आयुधमस्यास्ती-
त्यायुधो तस्मै नमः । स्वायुधाय शोभनायुधाय । सुधन्वने शोभनध-
नुषे नमः ॥ ३६ ॥

नमः कृत्याय च पत्न्याय च नमः कात्याय

च नीप्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय

च नमो नादेयाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

नद्या एकदेशवाहितो स्रुतिः । तत्र भवः स्रुत्यः, पथि भवः पथ्यः,
काटे भवः काट्यः । कुत्सितं अटतीति काटः विषममार्गः, कूप इति
उन्वटः । “काटः कुल्याप्रदेशो वै” ति महोदरः । नीचैर्गच्छन्त्यापो यत्र
स नीपः निम्नभूमिः । “ऋङ्पूरब्धूः पथामि” (पा० १।४।७३) ति अप्र-
त्ययः, । “द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽपईदि” (पा० ६।३।१७) ति, अप्रशब्दस्येकारः,
“कुल्यात्पा कृत्रिमा सरित्,” इत्यमरः । कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः ।
“कुलं देहेऽन्वये गणे” इति रमसः । कुल्यायां भवः कुल्यः । सरसि भवः
सरस्यः, नद्यां भवो नादेयः, वैशन्तोऽल्पमरः तत्र भवः वैशन्तः (१) ॥ ३७ ॥

नमः कूप्याय चावृद्ध्याय च नमो वीद्भ्याय

चातप्याय च नमो मेग्याय च विद्युत्याय

च नमो ववर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ ३८ ॥

कूपे भवः कूप्यः । अवृटे गर्ते भवः अवृत्यः । विशेषेण इन्वति दीप-
यतीति वीद्भः, “इन्धो दीप्तौ” तत्र भवो वीद्भयः । आतपे भवः आतप्यः ।
मेघे भवो मेघ्यः । विद्युति भवः विद्युयः । वर्षे भवो वर्ष्यः । अवर्षे भवो-
ऽवर्ष्यः ॥ ३८ ॥

नमो वास्याय च रेष्म्याय च नमो वास्त-

व्याय च वास्तुपाय च नमः सोमाय च

रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

वाते भवो वात्यः । रेष्मे भवो रेष्म्यः (२) । रेष्मः हिंसा । रिषन्ति-

(१) “वैशन्तः पत्नलं वात्पञ्जरः” शक्यनरः ॥ (२) प्रत्ययेऽपि विद्यमानादेस्पर्धः ।

हिंसायाम् । (दि० प०) “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त” (पा० ३।२।७५) इति
मनिन् । वास्तु गृहं, तत्र भवो वास्तव्यः । वास्तुं पातीति वास्तुपः,
लोमाय च रुद्राय चेति नामतो नमस्कारः । ताम्राय चारुणाय चेति वर्णतो
नमस्कारः ॥ ३९ ॥

नमः शङ्खवे च पशुपतये च नमःऽउग्राय
च भीमाय च नमोऽग्रेवधाय दूरेवधाय
च नमो हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो
हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ॥ ४० ॥

शं सुखं गमयति इति शङ्खः । (१)पशूनां पतिः पशुपतिः । उद्वर्ण
उग्रः । भीमो भीषणः । अग्रे स्थितो हन्तीत्यग्रेवधः, दूरे स्थितो हन्तीति
दूरेवधः, हन्त्रे हननकर्त्रे, हनीयसे (२)अतिशयेन हननकर्त्रे । हरया हरि-
तवर्णानि केशा इव पत्राणि येषां तेभ्यो वृक्षेभ्यो नमः । तारयति उत्तारयति
संसारदिति तारस्तस्मै ॥ ४० ॥

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च
मयस्कुराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ ४१ ॥

शं भवत्यस्मादिति शम्भवः सुखभवः, “शम उपशमे” धातुः । यद्वा शं
चासौ भवश्च शम्भुः । शमानन्दरूपः भवः कालदेशानवच्छिन्नः । मय
इति सुखरूपः । भवः भवनशक्तिः । आनन्दविज्ञानघनरूपः । शङ्करोतीति
शङ्करः । मयः करोतीति मयस्करः, मयः सुखताम । शिवाय शान्ताय
निर्विकाराय । शिवतराय निरतिशयसर्वबोजाय ॥ ४१ ॥

नमः पाय्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय
चोत्तरणाय च नमस्तीर्थ्याय च कल्याय
च नमः शष्प्याय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

पारे भवः पार्यः । अवारे भवः अवार्यः । ‘पारावारे परार्वाची तीरे
पात्रं तदन्तरमि”ति कोषः । प्रतरति येन तत्प्रतरणं नौकादि लघु-
द्रव्यं, किं च उत्तरति अनेनेत्युत्तरणं तीर इत्युच्यते, तीर्थं भवः तीर्थ्यः,
कूले भवः कूल्यः, हाप्ते शरत्तणे भवः शष्प्यः, फेने भवः फेन्यः, तस्मै
नमः ॥ ४२ ॥

(१) शं सुखरूपा गावोवाचो वेदरूपा यस्येति वा । शं सुखं गवां करोतीति शङ्कुरित्युच्यते ।

(२) अतिशयेन हन्ता हनीयान् तस्मै । अतिशयेन हन्तृशब्दात् (पा० ५।३।५०) ईयसुनि ।

नमः॑सिकत्याय च प्रवा॒हाय च नमः॑किंठ०

शिलाय॑ च क्षय॒णाय च नमः॑कपर्दिने च पुल॒स्तये च

नमः॑इरिण्याय च प्रप॒थ्याय च ॥ ४३ ॥

सिकतासु भवः सिकत्यः । प्रवाहे भवः प्रवाह्यः । किमेतदुदकमुत हिमीभूतशिलेतियत्र वितर्कः स किंशिलः । अथ वा किं शिलो(१)उत कर्करीति । क्षियन्ति वसन्त्यस्मिन्नप इति क्षयणः स्थिरजलप्रदेशस्तस्मै नमः । कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी । पुरस्तिष्ठति शुभाशुभदिद्वयया इति पुलस्तिः । रलयोरैक्यत्वमत्र, यस्य तत्वं रस्य तत्वं ह्यान्दसम् । यद्वा पर्पु शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी तस्मै । इरिण्याय च प्रपथ्याय च । इरिणे भव इरिण्यः । इरिणो निरुदकप्रदेशः(२) । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथः । प्रपथे भवः प्रपथ्यः ॥ ४३ ॥

नमो॑ वज्र॒ज्याय च गो॒ष्ठ्याय च नमः॑स्तल॒प्याय

च गे॒ह्याय च नमो॑ हृद॒य्याय च निवे॒ष्याय

च नमो॑ का॒ट्याय च ग॒ह्वरे॒ष्टाय च ॥ ४४ ॥

वज्रे गोसमूहे भवो वज्रज्यः । गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठः । तत्र भवो गोष्ठयः । तल्पे भवः तल्प्यस्तल्पः शयनीयं, गेहे भवो गेह्यः, हृदये भवो हृदय्यः, निवेष्टे भवो निवेष्ट्यः । निवेष्ट्यः आवर्तः, नोहारजलं वा । काटे भवः काट्यः । काटः कूपः । गह्वरे तिष्ठतीति गह्वरेष्टः । गह्वरं महदुदकम् ॥ ४४ ॥

नमो॑ शु॒ष्क्याय च हरि॒त्याय च नमः॑पा॒ण्ड

सू॒र्याय च रज॒स्याय च नमो॑ लो॒प्याय चो॒ल-

प्याय च नमो॑ऽऊ॒र्व्याय च सू॒र्व्याय च ॥ ४५ ॥

शुष्के भवः शुष्क्यः । हरिते भवः हरित्यः । हरितमार्द्रम्, पांसुषु भवः पांसव्यः, रजसि भवः रजस्यः, लोपे भवः लोप्यः, उलपे भव उलप्यः । उलपो (३)बलवजावितृणविशेषस्तत्र भवः उलप्यः तस्मै । “उलपस्तु शुल्मिनी तृणभेदयोः” ऊर्वो वाडवाग्निस्तत्र भव ऊर्व्यः स इव शोभनः सूर्वस्तत्र भवः सूर्व्यः कल्पानलः तस्मै नमः ॥ ४५ ॥

“तुरिष्ठमेयस्तु” (पा० ६।४।१५४) इति तृचो लोपः । प्रत्ये सर्वदन्त्रे इत्यर्थः । (१) किं शब्दः कुत्सितवचनः । किंकुत्सिताः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किंशिलः । तद्रूपाय । (२) “इरिणं शून्यमूषरम्” इति कोषः । (३) या प्रतानिनी शाखादिभिर्विस्तृता वता सा उलपः । “लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपी”त्यमरः ॥

नमः॑-प॒र्णाय॑ च॒ प॒र्णश॑दाय॒ च॒ नमः॑ऽउ॒द्गुर॑मा-
 णाय॒ चाभि॑घ्नते च॒ नमः॑ऽआ॒खिद॑ते च॒
 प्र॒खिद॑ते च॒ नमः॑ऽइ॒षुकृ॑द्भ्यो॒ धनु॑कृद्भ्यश्च
 वो॒ नमो॑ नमो॑ व॒त् कि॒रि॒केभ्यो॑ दे॒वाना॑र्ऽ०
 हृद॑येभ्यो॒ नमो॑ वि॒चिन्व॑त्केभ्यो॒ नमो॑
 वि॒क्षि॒ण॒त्केभ्यो॑ नमः॑ऽआ॒निर्ह॑तेभ्यः॑ ॥ ४६ ॥

प॒र्णाय॑ प॒र्णस्वरू॑पाय । प॒र्णश॑दाय प॒र्णश॑द इति पतितप॒र्णवि॑स्था-
 नम्(१) उ॒द्गुर॑माणः उद्यमनशीलः, (२) अभिघ्नतेऽभिहननं कुर्वते
 “स्वाभक्तानामि”ति शेषः । “खिद दैन्ये” (रु० ग०) आङ्-पूर्वः ।
 लटः शता पदव्यत्ययो विकरणव्यत्ययश्च । आखिदते-दैन्यभावं कुर्वते
 इत्युव्वटः । प्रखिदते अभक्तानां प्रकर्षेण दीनभावं कुर्वते । ये इषवो वायान्
 कुर्वन्ति ते इषुकृतः तेभ्यो नमः । ये यूयं धनुकृतस्तेभ्यो नमः ।
 युष्मदादेशयोगात्प्रत्यक्षा एते रुद्राः । तिस्रोऽशीतयो रुद्राः समाप्ताः ॥
 इदानीं रुद्राणां हृदयभूतानामग्निवायुसूर्याणां सस्वन्धीनि यजूंषि उच्यन्ते-
 वो युष्मभ्यं नमः । वः केभ्यः, किरिकेभ्यः “एते ह्रीद॑ सव॑ कुर्वन्ती”-
 ति श्रुतेः । कुर्वन्तीदं जगद्वृष्ट्यादिद्वारेणेति किरिकाः वाय्वग्निसूर्याः ।
 किम्भूतेभ्यः ? देवानां रुद्राणामग्निवायुसूर्याणां हृदयभूतेभ्य इत्यर्थः ।
 विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति धर्मकारिणं पापकारिणं चेति, विचिन्वत्काः ।
 विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्तीति विक्षिण्वत्कास्तेभ्यः । आनिर्हतेभ्यः-आनि-
 र्गच्छद्भ्यः । हन्तिर्गत्यर्थः, एते अग्निवायुसूर्याः सर्गादावेतेभ्यो लोकेभ्यः
 आभिमुख्येन निर्हता निर्गता इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

द्रा॒पेऽअ॒न्धस॑स्प॒पते॒ दरि॑द्र नीललोहित ।

आ॒साम्प्र॒जाना॑मे॒पा॒म्प॒शुना॑स्मा॒भे॒स्मारी॑-

ङ्ङोच॑ न॒त् किञ्च॑ नाममत् ॥ ४७ ॥

सप्तकण्डिका एकरुद्रस्तुतयः । हे द्रापे, “द्रा कुत्सायां गतौ” (अ० प०)
 द्रापयतीति द्रापिः । अतथोक्त- (पाप-) कारिणः कुत्सितां गतिं नयती-
 त्यर्थः । हे अन्धसस्पपते । अन्धसः अज्ञस्य सोमस्य पते पालक ! । हे

(१) “शाल्लशातने” (श्वा० प०) शदनं शदः पतनम् । प॒र्णानां प॒त्राणां (प॒कानां
 शदो यत्र तत् स्थानं प॒र्णश॑दम् । यद्वा प॒र्णानि शीर्यन्ते शास्यन्ते (प॒कानि प॒तन्ति) यत्र स॒प॒र्णं
 शदः । पतितप॒र्णस्थित॑देशः । तद्रूपाय नमः ॥ (२) “गुरो उद्यमने” (तु० आ०) उद्गुरते उद्यमं
 करोतीत्युद्गुरमाणस्तस्मै ।

दरिद्र ! निष्परिग्रह(१) । हे नीललोहित ! (२) नामान्येतानि रूपाणि चेति श्रुतौ एवं सम्बोध्य रुद्रमभयं याचते । हे शिव ! नः अस्माकम् आसां प्रजानाम्(३) एषां पशूनाम् गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा कार्षीः । मा रोकं भङ्गं मा कार्षीः “रुजो भङ्गे” । मो च नः किं च नाममत् । पुनः नः अस्माकं किं चन अपत्यादि माऽऽममत् मा रुग्णं कुरु, “अम रोगे” लङि धातोर्मागम आर्षः । उः पादपूरणः ॥ ४७ ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय
प्रभरामहेमती ॥ यथा शमसद्विपदेचतुष्पदे
विश्वम्पुष्टृङ्गामेऽअस्मिन्ननातुरम् ॥ ४८ ॥

वयं इमा मतोः बुद्धोः रुद्राय प्रभरामहे-प्रेरयामः, “हग्रहोर्भश्छन्द-
सि” (पा० ३ । १ । ८४ वा०) इति हकारस्य भकारः । याभिः स्तू-
यत इत्यर्थः । कथं भूताय ? तवसे महते चलवते वा । उभयत्र तवःशब्दः
पठितः (निघ० २ । ६ । ३-३) कपर्दिने-जटामुकुटधारिणे । क्षय-
द्वीराय । क्षयन्तो निवसन्तो वीरा यत्र । तथा प्रेरयाम यथा येन प्रकारेण
द्विपदे मनुष्ये चतुष्पदे पशौ शं कल्याणं असत् भवतु । किञ्च विश्वं सर्वं
पुष्टं समृद्धं भवतु । अस्मिन् ग्रामे अनातुरम् आपद्रहितत्वं भवतु ॥ ४८ ॥

या ते रुद्र शिवा तनू ॥ शिवा विश्वाहा
भेषजी । शिवा रुतस्य भेषजी तया
नो मृड जीवसे ॥ ४९ ॥

हे रुद्र ! या ते तव शिवा शान्ता तनूः शरीरं तया त्वं नः अस्मान्
मृड सुखय । किमर्थम् ? जीवसे-जीवनाय । तनूः किम्भूता ? शिवा क-
ल्याणा । आदरार्थं पुनः पुनर्वचनम् । विश्वाहा(४) सर्वदा रुतस्य व्याधेः
भेषजी । भिषक्त्वेन सह वर्तते । रुतशब्दो व्याधिवचनः । यद्वा शिवा-
रुतस्य फेकृतशब्दस्य भेषजी अपशब्दान् हन्त्री-इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

परि नो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि त्वेषस्य
दुर्मतिरिघायो ॥ अवस्थिरा मघवद्भयस्तनुष्व
मीड्द्वस्तोकाय तनयाय मृड ॥ ५० ॥

(१) अद्वितीयत्वादिति भावः । (२) कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः । (३) कर्मणि षष्ठी ।
पवमग्रेऽपि । अभेरोक्-इति “बहुलं छन्दसि” (पा० २ । ४ । ३) इति शपो लुक् । (४) विश्वानि
सर्वाणि ब्रह्मनि । “कालाध्वनोरि” (पा० २ । ३ । ५) ति द्वितीयाया आत् (पा० ७ । १ । ३९)
सर्वेष्वहस्तु । तत्फलितमाह—सर्वदेति ।

रुद्रस्य हेतिरायुधं तोऽस्मान् परिवृणक्तु-परितो वर्जयतु । अस्मान्मा
हन्विष्यत्यर्थः । वरायोः पापशीलस्य(१) दुर्मतिश्च नः परिवृणक्तु परिवर्ज-
यतु । किम्भूतस्य ? न्वेषस्य “त्विषिदीप्तौ” दीप्तस्य क्रुद्धस्येत्यर्थः । स्थिरा
स्थिराणि धनंषि मयवद्भ्यः मयवदर्थे अवतनुष्व अवतारय मिथिलो-
क्तुः । मयं धनं हविर्लक्षणं येषां तेभ्यः यजमानेभ्य इत्यर्थः । किंच हे
मौदवः ! सेतुः ! तंकाय पौत्राय, तनयाय पुत्राय च मृद सुख्य ।
कर्मणि चतुर्थी ॥ ५० ॥

मौद्वृष्टम् शिवतम शिवो नः सुमना भव ॥

परमे ब्रह्म आयुधप्रियाय कृत्ति व्रजान-
आचर पिनाकं चिद्भद्रादि ॥ ५१ ॥

हेमौद्वृष्टम् । सेतुतम । हे शिवतम । नः अस्माकं शिवः सुमनाश्च
शोभनमनाश्च भव । किं च परमे ब्रह्मदेशावस्थायिनि वृष्टे आयुधं निधाय
स्थापयित्वा कृत्ति व्रजानश्चमं परिधानः । आचरागच्छ तपश्चरेति वा ।
पिनाकं सर्वं धनुर्विभ्रन् धारयन् आगहि(२) आगच्छ ॥ ५१ ॥

चिकिरिद्रि चिन्तादितु नमस्तेऽयस्तु भगवन् ॥

यस्ते सृष्ट्यर्थे हेतयोऽन्यमस्म्यशिवपन्तु ताः ॥ ५२ ॥

हे चिकिरिद्रि ! विविधं किरि वाताद्युपद्रवं द्रावयन्ति नाशयतीति चि-
किरिद्रि । हे चित्तोदित ! विगतकलुषभाव । हे भगवः भगवन् । ते तयो-
ऽस्तु । यस्ते तव हस्ते सृष्ट्यर्थे हेतयः अस्मक्याताति आयुधानि सन्ति ।
ताः अस्मन्-अस्मत्तः अन्यं पुरुषं प्रति निवपन्तु निपतन्तु (घन्तु) । भगव
इति ‘मनुवसो नः सन्मुद्धी ज्वन्दन्ति’ (पा० ८ । ३ । १) इति न-
कारस्य विसर्जनीयः ॥ ५२ ॥

सृष्ट्याणि सृष्ट्यगो बाहोस्तव हेतयः । ताम्ना-

माशानो भगवन् पराचीना मुखा कृधि ॥ ५३ ॥

हे रुद्र ! ने तव बाहोः याः सृष्ट्यगः सृष्ट्याणि हेतयः आयुधानि
सन्ति ताम्नां हेतानाम् देशानः प्रमुञ्चं मुखं मुखा मुखाणि(३) अस्मत्तः परा-

(१) अयं मयं मयस्य इच्छादीत्याहुः । अहन्ति इच्छायासि अहन् (ग० ३ । १ । ८०) इति
स्यन् । “अहन्ति” (ग० ३ । १ । १५०) इत्युत्पत्त्यः । “अहन्ति” (ग० ३ । ४ । ३३)
इति शब्दे “अहन्ति” (ग० ३ । ४ । ५०) इत्युत्पत्त्यः । (२) इति शब्दे “अहन्ति”
शोभायैवाहन्ति इत्युत्पत्त्यः । (३) “शोभायैवाहन्ति” (ग० ३ । १ । ५०) इति शब्दे ।
अहन्ति इति ।

चीना पराचीनानि पराश्रितानि पराङ्मुखानि वा कृधि (१)-कुरु । सहस्र-
स्यानन्तत्वप्रतिपादनाय शस्प्रत्ययः(२) ॥ ५३ ॥

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५४ ॥

हे रुद्र ! असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम्
भूम्या उपरि स्थिताः । तेषां सहस्रयोजने अवस्थितानां धन्वानि धनूषि
अवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः(३) ॥ ५४ ॥

अस्मिन्महत्पूर्णवेऽन्तरिक्षे भवाऽअधि ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

अस्मिन्मन्तरिक्षे भवा रुद्रा अधि उपरि स्थिताः । तेषामिति व्या-
ख्यातम् । अन्तरिक्षे किम्भूते ? अर्णवे । अर्णः पानीयं तद्युक्ते । मत्वर्थायो
वकारः सलोपश्च (पा० ५ । २ । १०६ वा०) महति-व्यापके(४) ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवर्ठं रुद्राऽउपश्रिताः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥

ये नीलग्रीवाः कृष्णकण्ठाः शितिकण्ठाः श्वेतकण्ठाश्च रुद्राः दिवं
धुलोकम् उपश्रिता उपरिस्थिताः तेषामित्यादि पूर्ववत् (५) ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वाऽअधः

क्षमाचराः । तेषां सहस्रयोजनेऽव

धन्वानि तन्मसि ॥ ५७ ॥

ये शर्वाः रुद्रा नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः अधः क्षमाचराः पृथिव्या अधः
संचरन्ति तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥

ये रुद्राः वृक्षेषु वने आसते । किम्भूताः ? शष्पिञ्जराः शष्पा इव
पिञ्जरवर्णाः । शष्पं नवतृणं, नीलग्रीवाः विलोहिता विगतकलुषभावाः
विविधं लोहितं वा । लोहितशब्देन धातव उच्यन्ते । तेन त्वग्लोहित-
मज्जादियुक्ता इत्यर्थः । तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥ ५८ ॥

(१) करोतेर्लटि शपि लुप्ते “श्रुम्युपुपुक्रुम्यश्छन्दसि” (पा० ६।४।१०२) इति हेर्षिः ।
(२) “संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्” (पा० ५।४।४३) इति सूत्रेण । (३) अनेन पृथिवीस्थानां
रुद्राणां नमस्कारः ॥ (४) अनेन मध्यस्थानां रुद्राणां नमस्कारः । (५) अनेन दिविष्ठानां
नमस्कारः ।

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५९ ॥

ये भूतानां प्राणिनाम् अधिपतय ईश्वराः । विशिखासः विशिखाः ।
असुगागमः । सर्वसुण्डाः । कपर्दिनो जटिलाः । तेषां धन्वानि धनूंषि
अवतन्मसि अवतनुमः नमयामः ॥ ५९ ॥

ये पथाम्पथिरक्षयः पेलवृदाः आयुर्धुधः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥

ये रुद्राः पथामधिपतयः मार्गाणामोश्वराः । ये च पथिरक्षयः पथां
पालकाः । इलानामजानां समूह पेलं ये बिभ्रति ते पेलभृतः सन्तोऽपि
परोक्षवृत्तिना शब्देन पेलवृदाः इत्युच्यन्ते । आयुर्धुधः । आयुर्जीवनं पणी-
कृत्य युध्यन्ते आयुर्धुधः । चौरादयो वा रुद्रा वा । तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सूकाहस्ता निपङ्गिणः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागप्रभृतीनि प्रचरन्ति-गच्छन्ति । सूकाहस्ताः
आयुधवन्तः । सूका इत्यायुधनाम् । निपङ्गिणः खड्गिनः । तेषामित्यादि
पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

येऽन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिवतो जनान् ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६२ ॥

ये अन्नेष्ववस्थिताः विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति । (१) अयमर्थः ।
येषामयमधिकारः अन्नस्य भक्षयितारो रोगादिभिर्गृहीतव्या इति ये च
पात्रेष्ववस्थिताः सन्तः पिवतः जनान् विविध्यन्ति, तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

येऽन्तावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा

वितस्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव

धन्वानि तन्मसि ॥ ६३ ॥

ये एतावन्तः रुद्रा भूयांस उक्तेभ्योऽपि बहुतराः दिशः वितस्थिरे ।
विष्टस्य स्थिताः । तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

इत उत्तरं त्रिलोकस्थिता रुद्राः स्तूयन्ते —

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्पमिषवत् ।

तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दशप्रतीचीर्द-

शोदीचीर्दशोर्द्ध्वाः) । तेभ्यो नमोऽस्तु ते
नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्भिष्मो यश्च
नो द्वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दद्ध्मन् ॥ ६४ ॥

तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । केभ्यः ? ये दिवि द्युलोके स्थिता येषां रुद्रा-
णां वर्षं वृष्टिः इषवः आयुधस्थानीयं, तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशाङ्गुलीः प्राचीः
करोमि नमस्कारार्थमितियावत् । एवं दशाङ्गुलीः दक्षिणाः । दश प्रतीचीः
दश उदीचीः । दश ऊर्द्ध्वाः । करोमीति सर्वत्र । तेभ्यो नमोऽस्तु । ते
नः अस्मान् अवन्तु रजन्तु । मृडयन्तु सुखयन्तु । ते वयं च सन्तर्पितरुद्राः
सन्तो यं पुरुषं द्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि तम् एतेषां रुद्राणां जम्भे
मुखे (१) दध्मः धारयामः ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वातऽइ-
षवन् । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्ध्वाः) । तेभ्यो नमो
ऽस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्भिष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दद्ध्मन् ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः । तेभ्यो दश इति पूर्ववत् ॥ ६५ ॥
नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्न-
मिषवन् । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा
दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्ध्वाः) । तेभ्यो
नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्भि-
ष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दद्ध्मन् ॥ ६६ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येषामन्नमिषवः । तेभ्यो दश इति द्वयोः कश्चिदक-
योरुक्त एवार्थः ॥ ६६ ॥

इति शतरुद्रजपे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ वयं सोमाष्टकं व्याख्यायते—

व्ययर्थ० सोमं व्रते तव मनस्तनूषु विभ्रतम् ।

प्रजावन्तम् सचेमहि ॥ १ ॥

हे सोम ! (१) । तव प्रते कर्मणि (निघं २।१) पितृयज्ञे वर्चमाना वयं,
तनृषु शरीरेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिषु अवस्थासु मनः विभ्रतः धार-
यन्तः सचेमहि सेवेमहि “सेवितव्यानि वस्तूनी”ति शेषः (२) ॥ १ ॥

एष ते रुद्रभागः सहस्वस्त्राभिक्रिया तज्जुपस्व
स्वाह्यैष ते रुद्र भागऽआग्नस्ते पशुः ॥ २ ॥

त्रैयम्बकाः पुरोडाशाः । तत्रावदानहोमेऽयं विनियुक्तः । हे रुद्र ! एष
ते तव भागः अंगः स्वस्त्रा भगिन्या (३) अभिक्रिया सह सहितस्तम्
इममस्माभिर्दीयमानं स्वं भागं जुपस्व-सेवस्व । स्वाहा तत्सुहुतमस्तु ।
अतः परमावृत्करं परिकिरन्ति हे रुद्र ! ते तव आग्नौ मूपकः पशुर्भागः ॥

अवरुद्रमदीमह्यं देवन्वयम्बकम् ॥ यथा नो
व्यस्यसुस्करद्वयथा नः श्रेयसुस्करद्वयथा
नो व्यवसाययात् ॥ ३ ॥

वयम् । अवयुत्य (पृथक्कृत्य) “अन्याभ्यो देवताभ्यः” इति शेषः ।
रुद्रमदीमहि आद्याम भोजयाम, “अदभक्त्यै” छान्दसो णिलोपः ।
तथाऽवगम्य आद्या व्यवक्रमदीमहि यथा येन प्रकारेण स नोऽस्मान्
वस्यसः वस्तुतमान् वसनशीलानकरत् (४) कुर्यात् । “वसनिवासे”
इत्यस्य कृतिं वस्तेति भवति । “तुष्टुन्दसो”ति (पा० ५।३।५६) ईयसुनि
कृते “तुष्टिमेयःस्त्रि”ति (पा० ६।४।१५४) नृनो लोपः । वस्तीयस इति
प्राप्ते ईलोपश्छान्दसो भवति । एवम् तथाऽऽद्यामः । यथा च नः अस्मान्
श्रेयसः प्रशस्यतगानकरत्-कुर्यात् । यथा च नः अस्मान् व्यवसाययात्
विशेषेण कर्मणामन्तं नयेत् “पोऽन्तकर्मणी”त्यस्य (द्वि० प०) तयन्तस्य
विपूर्वस्यावपूर्वस्य चाशिपि लिङ् । आर्द्धघातुके (५) घातोरात्वे युकि
रूपम् ॥ ३ ॥

(१) अत्र पितृयज्ञे सोमनामधेयो देवोऽस्ति । “सोमाय पितृमते” इत्येवं द्विषो विहितवाप ।
सोऽत्र सम्बोध्यते । (२) यदा “पञ्चममवाये” समवायः सम्बन्धः । सर्वदा त्वरम्बद्धा येवम् ।
(३) तथा च श्रुतिः “अभिक्रा इ वै नामास्य स्वसा तयाऽस्यैष सह भाग इति । (२।६।१।९)
योऽयं रुद्राग्न्यः क्रूरदेवतस्य विरोधिर्न हन्तुमिच्छा भवति । तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधन-
मूयया सं दिनस्ति । सा चाभिक्रा शरद्वर्षं प्राप्य जगदिकमुखाय वं विरोधिर्न हन्ति । रुद्राभिक-
योऽयत्त्वमनेन द्विषा शान्तिं भवति । इत्येवम् एवोक्तमत्र द्रष्टव्यम् । (४) “द्वन्द्वमि लुङ्लङ्-
जिङ्” (पा० ३।४।६) इति लिङर्थे लङ् । विकरणव्यापये शपि गुणः । “वदुलं द्यन्दस्पमाद्यो-
गेऽपि” (पा० ३।४।७५) इत्यल्लघः । (५) वस्तुतो सेटि आद्यागमे “इत्थं लोपः परस्मैपदेषु”
(पा० ३।४।९७) इति इकारलोपे रूपं बोध्यम् ।

भेषजमसि भेषजङ्गवेऽश्वाय पुरुषाय

भेषजम् ॥ सुखस्मेपाय मेष्यै ॥ ४ ॥

हे रुद्र ! यतस्त्वं स्वभावत एव भेषजम् औषधमसि । सर्वप्राणिनां हितकारी भवसि । अतः सम्प्रार्थये गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजं “देही”ति शेषः । मेपाय मेष्यै सुखन्देहि (१) ॥ ४ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिर्मुष्टिर्वर्द्धनम् ॥

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय

माऽमृतात् ॥ ५ ॥

वयं त्र्यम्बकं शिवं यजामहे पूजयामः । सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्य-
दोषरहितं, पुष्टिवर्द्धनं पुष्टेर्धनधान्यादेर्वर्द्धयितारम् । अतः सोऽस्मान्
मृत्योः सकाशात् मुक्षीय मोचयतु । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । कस्मात्क
इव ? बन्धनात् उर्वारुकमिव । उर्वारुः कर्कटीविशेषः । अनायासे दृष्टा-
न्तः (२) । माऽमृतात् अमृतात्मा मोचयतु ॥ ५ ॥

कुमार्यो रूपवन्तं पतिं प्रार्थयन्ते—

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिर्मुष्टिर्वेर्द्धनम् ॥

उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय

माऽमृतं ॥ ६ ॥

वयं त्र्यम्बकं शिवं यजामहे—पूजयामः । किम्भूतं ? सुगन्धिं दिव्य-
गन्धोपेतम् । पुनः किम्भूतं ? पतिर्वेदनं पतिं वेदयतीति पतिर्वेदनस्त-
म्भर्तृलभयितारमित्यर्थः, “विदुः लामे” (६० ६०) । किम्प्रार्थयते ?
इतः ज्ञातिवर्गात् अहं मुक्षीय, स मां मोचयतु । बन्धनात् मुक्ता-
भवेयमिति । उर्वारुकमिवेति दृष्टान्तपूर्ववत् । अमृतः पतिस्थाना-
न्मा मुक्षीय स मा मां मोचयतु इति ॥ ६ ॥

एतत्ते रुद्रावसन्तेन परो मूर्जवतोऽतीहि ।

अवततधन्वा पिनाकवस्रं कृत्तिवासा

ऽअहिर्धन्वोऽसन्नं शिवोऽतीहि ॥ ७ ॥

रुद्रं यजति—हे रुद्र ! एतत् ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यम् ।
पश्यदनम् । पाथेयम् “सम्बलञ्चोच्यतेऽवसमिति” तेन अवसेन सम्ब-

(१) सुहितं स्वेयं इति सुखम् ॥ (२) यथोर्वारुकं कर्कटीफलम् । बदरीफलं वा । उपकं सत्
बन्धनास्वस्य मृतात्प्रमुच्यते तद्वत् ।

लेन परः परस्तात् मूलवतो नाम पर्वतात् त्वम् अतीहि गच्छ । मूलव-
ज्जाग्नि पर्वते रुद्रः वसति । कथाभूतो गच्छ ? अवततधन्वा अवततं
विस्तृतं धनुर्यस्य सोऽवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः, (१) पिनाका-
वसः (२) पिनाकैः कृतः अवसः आच्छादनं यस्य सः । पिनाको रुद्र-
स्य धनुः । सोऽशुकेन कृतसंवरणः यथा भवेत्तथा गच्छेत्यर्थः । नः अस्मान्
मनाशयन् शिवः भूत्वा अतीहि । हे शिव पूजितः सन् गच्छ । पुनरुक्ति-
स्त्वादरार्था ॥ ७ ॥

इयायुपञ्चमदग्ने कश्यपस्य इयायुपम् ।

यद्देवेषु इयायुपन्तन्नोऽस्तु इयायुपम् ॥ ८ ॥

ग्रीणि आर्च्येपि समाहृतानि इयायुपं, वाल्ययौवनस्थाविराणि । तथा
च यत् जमदग्नेः कश्यपस्य च इयायुपं यच्च देवेषु इयायुपं तत् न
अस्माकम् “अस्त्वित्”त्याशीःप्रार्थनम् ॥ ८ ॥

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्तेऽस्तु

मा मां हिंसी ॥ निर्वर्त्तयाम्स्यायुपेऽन्ना-

द्व्याय प्रजननाय रायस्पोपाय

सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ॥ ९ ॥

हे क्षुर ! यः त्वं नाम-नाम्ना शिवोऽसि । ते स्वधितिर्वज्रः पिता,
तस्मै ते नमोऽस्तु । हे भगवन् ! मा मां, मा हिंसी, मा नाशय । त्वया
निर्वर्त्तयामि मुण्डयामि, निपूर्वां वृतिर्मुण्डने वर्तते, किमर्थम् ? आयुपे
अन्नाद्याय अन्नाय तद्भिन्नाय च । यद्वा अन्नं च तद्वाद्यं चेति अन्नाद्यं
तस्मै । प्रजननाय च प्रकृष्टजननाय रायस्पोपाय—रायो घनं तस्य पुष्ट्यै
(३) । सुप्रजास्त्वाय—शोभनापत्यतायै सुवीर्याय शोभनवीर्याय ॥ ९ ॥
एष ते द्वे व्याख्याते । नमस्ते द्वे अध्यये व्याख्याते ॥

न तौ विदाथ यऽहमा ज्ञानान्न्यद्युष्माक-

मन्तरं बभूव ॥ नीहारेण प्रार्चिता जल्प्या

चासुतुर्पऽउक्थशासंश्चरन्ति ॥ १० ॥

(१) अवरोपितं विज्यन्धनुर्यस्य सः । अयमर्थः । अस्मद्विरोधिनां त्वया निवारितत्वात् इत
उर्ध्वं धनुषि व्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणं विज्यकरणमेवेदानीं युक्तम् । (२) मदी-
धरस्तु—पिनाकाख्यं स्वीयधनुरावस्ते सर्वत्र आच्छादयतीति पिनाकावसः । यथाधनुर्दृष्ट्वा
प्राणिनो न विस्मयन्ति तथा त्वं स्वीयधनुर्वज्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः । इत्येवम् ॥ (३) अत्र
“वष्टयाः पठिष्वे” (पा० ८।३।५३) त्यादिना सत्वम् ।

इदानीं विश्वकर्मा मनुष्याणामुपदेशं करोति । हे जीवाः यूयं तं पुरुषं परमेश्वरं न विदाथ (१) न जानीथ । तं कं ? य इमा इमानि भूतानि जजान—जनयति । यतः उपसंहरणं भवति च । अतः कारणात् युष्माकं तस्य पुरुषस्य च अन्यत् महदन्तरं बभूव । पुरुषो जनको यूयं जन्याः । पुरुषो भ्रामको यूयं भ्राम्या इति । यदि ज्ञात्वा सत्येनोपास्यद्दुध्वं तदा न संसृतिः स्यात् । तथा च यो मेदः स संसारित्वमात्रकृत इत्यर्थः । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वाऽथेदानीं परोक्षमभिनयेन दर्शयन्नाह—नीहारेणेत्यादि । ये चैते नीहारेण अविद्यया प्रावृताः अवगुण्डिताः आच्छन्नाः ते जल्प्या जल्पप्रवृत्ताः हेतुपक्षदृष्टान्तैः आत्मज्ञानप्रजल्पकाः । तार्किका इति यावत् । ये च असुतृपः असून् प्राणान् तर्पयन्ति तेऽसुतृपः देहालङ्घुरिष्णवः । तेषां यदेवान्तरं बभूव तदेव भवतामित्यर्थः । ये च यज्ज्वान उक्थं शंसन्ति ते उक्थशासः यज्ज्वानः । तेऽपि पुरुषं प्रति चरन्ति-विचलन्ति ते न जानन्तीत्यर्थः, ये तु पुरुषविदस्ते पुरुषमेव यजन्ति । तथा च पुरुष एव ज्ञातव्यः । तेन संसृतिनां न मोक्षो भवतीति वाक्यार्थः ॥१०॥

विश्वकर्माह्यजनिष्टदेवऽआदिर्गन्धर्वो-
ऽभभवद्वितीयः ॥ तृतीयः पिता जनितौ-
षधीनामपाङ्गर्भं व्यदधात्पुरुत्रा ॥ ११ ॥

प्रथमं विश्वकर्मा हि-आदित्यान्तःपुरुषः अजनिष्ट—जातः । किं-
भूतो देवः देवदानादिगुणयुक्तः । आत् इत् निपातौ अनन्तर्य एवार्थे च ।
अथानन्तरमेव गन्धर्वो द्वितीयोऽभवत् । गिरेो वावो धारयिता गन्धर्वः । गां
पृथ्वीं धारयति वा । गन्धर्वशब्दोऽग्निवाचकः । अग्निरेवौषधीनां जनिता
उत्पादकः । पिता पालयिता पर्जन्यः । तृतीयोऽभवत् । स पर्जन्यः उत्पन्नः
सन्नपाम् आहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् विदधाति स्म । गर्भं कि-
म्भूतम् ? पुरुत्रा पुरुषां बहूनां रक्षकम् । विभक्तेराकारः । (२) यद्वा
पुरुत्रा बहुप्रकारेण नद्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥

मीदुष्टमेति चत्वारि व्याख्यातानि ।

अथ शान्तिमन्त्राः ।

तत्र कात्यायनसूत्रम् (अनुक्रमण्याम्) “शान्तिकरणमाद्यन्तयोः”
ऋचं वाचमित्यध्यायेन शान्तिकरणं कार्यं स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यम-
न्त्रादावस्याध्यायस्य दर्शनात् ॥

(१) “विद् ज्ञाने” (अ० ५०) “लेटोऽज्यो” (पा० ३।४।८४) इत्याद्यागमः । (२) पुरु-
षहन् प्रायते रचति पुरुषाः । बहुप्रकारेणेत्यर्थे “देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यः” ॥ (पा० ५।४।५६)
इति प्राप्रत्ययः ।

अत्रैवात्र प्रपद्ये मतो यजुः प्रपद्ये सामं
 प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये ॥ वा-
 गोर्जः सुहोर्जो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

अत्र नृपृषां वाचमहं प्रपद्ये प्रविशामि, गरलं व्रजामि । वजुः
 यजुःस्य सतः प्रपद्ये, प्रविशामि, प्राणं प्राणरूपं साम प्रपद्ये, चक्षुःसिन्द्रियं
 च, श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये । वागादिग्रहणं सतद्वाचयवोपलक्षणं सतद्वा-
 चयवं प्रजापतेतिङ्गं प्रपद्ये—इत्यर्थः । त्रयीविद्यां विहृशरोरं च प्रपद्ये
 प्रवर्यो न नारायेदिति भावः । तथा चाग्निसिन्द्रियमोर्जो मानसं वतं वा-
 घ्यम् । पुनरोर्जोप्रहराच्छारीरं च वतम् प्राणापानौ उच्छ्वासनिश्वा-
 सदायु च एते सह एकोनृवाः सन्तो मयि वर्तन्ते । अतो मदिष्टकर्मणि
 गान्तिमं वत्सित्वमिष्टायाः ॥ १ ॥

यन्ममं छिद्रं चक्षुः हृदयस्य मनसो वाऽति
 तृणं बृहस्पतिर्नमो तदधातु ॥ शत्रो भवतु
 भुवनस्य यस्परतिः ॥ २ ॥

मे मम चक्षुः चक्षुःसिन्द्रियस्य यत् छिद्रमवच्छिद्यतं जातमपकर्मा-
 चरणेन, हृदयस्य हृदये वा यत् छिद्रं जातं, मनसो वा यत् पतितृणमति-
 र्द्विषितं, यच्च चक्षुर्बृहस्पतिर्नमो तदधातुं जातं, बृहस्पतिर्दिवगुलः मे मम
 तन् छिद्रमतिवृणं च दधातु सन्धातु । छिद्रं निवर्तयतु । भुवनस्य
 भूतजातस्य यः पतिरधिपतिः सर्वेष्टफलदायको यः प्रवर्चलपो बहः स
 नोऽस्माकं सं सुखरूपो भवतु । गमिति सुखनाम ॥ २ ॥

ततो व्याहृतिसहिता तत्सहितुरिति गायत्री सन्ध्याप्रकरणे व्या-
 ख्याता ॥ ३ ॥

कथा न इति मन्त्रो नवग्रहपूजनप्रकरणे व्याख्यातः ॥ ४ ॥

कस्त्वा सत्यो मदानाम्मर्द्धं हिष्टो मत्सु-
 दन्वसः । इदार्चिश्चात्मे व्यहो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र । अन्धलोऽन्तस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सु-
 माद्यति मर्द्धं करोति । “मदी हर्षे” “लेदोऽडाडावि” तिअडागमः “सिञ्चहुलं
 लेदो” ति सिप्प्रत्ययः तिप् एतोपः । क्रीडशः ? मदानां मंहिष्टः मद्-
 यन्ति तानि मदानि पचाद्यच् । मद्जनकानि हर्षाणि तेषां मध्ये मंहिष्टः
 प्रेष्टः अत्यन्तमद्जनकः । “महि कान्तौ” चुरादिः । मंहयति घोरतते मंहो
 अत्यन्तं मंहो मंहिष्टः, यद्वा “महि वृद्धौ” म्वादिः । मंहते वर्द्धते मंहो ।

अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः । येनांशेन मत्तः सन् दृढाचित् दृढान्यपि वसू
वसूनि धनानि कनकादीनि त्वमाखजे “खजो भङ्गे” पुरुषव्यत्ययः । आख-
जसि चूर्णयसि । दातुं मनसि भङ्क्त्वा ददासीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अभीषुण्णं सखीनामविता जरितृणाम् ॥

शतम्भवास्युतिभिः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ! त्वमूतिभिः, भवनैर्द्वेतुभिः, (१)त्वमूतयेऽवनाय पाल-
नाय नः अस्माकम् इति वा सुष्ठु सम्यक् अभि आभिमुख्येन शतं भ-
वासि भवसि । लेटि आडागमः, शतशब्दो बहुवाची । बहुरूपो भवसि ।
अस्माकं पालनाय नानारूपाणि दधासि इत्यर्थः । कीदृशस्त्वं ? सखीनां
मित्राणां जरितृणां स्तोतृणां नोऽस्माकमृत्विजामविता पालयिता । संहि-
तायामभीत्यस्य दीर्घः । “सुज्” इति सुशब्दस्य षत्वम् “नश्च घातुस्थो-
रुपुभ्य” इति पुशब्दात्परस्य नकारस्य णत्वम् ॥ ६ ॥

कया त्वन्नोऽऊत्याऽभिप्रमन्दसे वृषन् ॥

कया स्तोतृभ्यऽआभर ॥ ७ ॥

हे वृषन् ! वर्षतीति वृषा तत्संबोधने हे सेकः । इन्द्र ! “वासवो वृष-
हा वृषे”त्यभिधानम् । कया ऊत्या केन तर्पणेन (२)हविर्हानेन नोऽस्मान-
भिप्रमन्दसे अभिप्रमोदयसि “मदिस्तु स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ”
लट् । कया च ऊत्या तृप्त्या स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः, आ-
भर आहर आहरसि “धनं दातुमि”ति शेषः । तद्द्वयेन तथा वयं कुर्म
इति भावः । आभरेति लङर्थे लोट् ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति ॥ शन्नोऽअस्तु

द्विपदे शञ्चतुष्पदे ॥ ८ ॥

विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः “इदि परमैश्वर्ये” इन्दतीतीन्द्रः परमे-
श्वरः आदित्यो वा यो राजति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे
‘विभक्तिव्यत्ययः’ द्विपदां पुत्रादीनां शं सुखरूपोऽस्तु । चतुष्पदे चतु-
ष्पदां गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

शन्नो मित्रो शंखरुणं शन्नो भवत्स्वर्यमा ॥

शन्नोऽइन्द्रो बृहस्पतिं शन्नो विष्णुरुक्मम् ॥ ९ ॥

मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् । मेघति

(१) “भवने कतिः” इत्यमरः । तृतीयार्थे चतुर्थो व्यत्ययेन । (२) अवतिरत्र तुप्त्यर्थः
(भा० प०) “ऊतियूति” इत्यादिना निपातितः ।

भक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः । वरुणः शं सुखरूपो भवतु । वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्घमानोऽस्माकं शं भवतु । इयत्ति गच्छति भक्तं प्रतीत्यर्घमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं भवतु । बृहतां वेदानां पतिः पालकः । वरुविस्तीर्णः क्रमः पदव्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु । वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥६॥

शन्नो व्वार्तः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः ।

शन्नं कनिकदद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु ॥ १० ॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारी । अपरुषः (१) अव्याधिजनकश्च सन् पवताम् ब्रह्ताम् “पव गतो” लोट् । सुवति जनान् स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयतीति सूर्यः (२) शं सुखरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च सन्नोऽस्माकं तपतु किरणान् प्रसारयतु । पर्जन्यः पिपत्ति पूरयति जनानिति पर्जन्यः, पुरो जन्यतेऽनेन वा “पर्जन्यो रसशब्देन्द्रावि”त्यभिधानम् । पर्जन्येशो देवो (३) नोऽस्माकं शं सुखकरं उल्काशनिक्षाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु । कीदृशः ? कनिकदत् प्रत्यन्तं क्रन्दतीति । स्तनयितुशब्दं कुर्वन् “दाधतिं धर्धती” (पा० ७।४।३५) —त्यादिना यङ्लुगन्तो निपातः १०

अहानि शम्भवन्तु नरं शर्ठं रात्रीं प्रति

धीयताम् ॥ शन्नंऽइन्द्राग्नी भवतामवोभिः

शन्नंऽइन्द्रावरुणा रातहव्या ॥ शन्नंऽइन्द्रापूषणा

व्वार्जसातौ शमिन्द्रासोमा सुविताय शंभ्यो ॥ ११ ॥

अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु । रात्रीः सुखरूपा भवन्तु । अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिद्धातु “महावीर” इति शेषः । कर्त्तरि यक् छान्दसः । इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः, इन्द्राग्नी अवोभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपौ भवताम् । रातं दत्तं हव्यं ययोस्तौ रातहव्यौ हविस्तृप्तौ इन्द्रावरुणौ नः शं सुखरूपौ भवताम्, वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दाननिमित्तभूते । किमर्थं ? सुविताय सुष्ठु इतं सुवितम् तस्मै साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय योः यवनाय पृथक्करणाय च भयानाम् । रोगं भयञ्च निवर्त्य सुखरूपौ भवताम्, “देवता द्वन्द्वे च्चे”ति सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

(१) एष शमित्यस्यैवार्थः । (२) “राजस्यसूर्ये”त्यादिना निपातितः । एवमग्रेऽपि सुखरूप इत्यादि । (३) अत्र पर्जन्यपदेन तदधिपतिरनेनाभिप्रेतः । सोऽर्थोऽभिधानेन समर्थितः ॥ मृग्यमेतदभिधानम् ।

शन्नो देवीरित्यस्य व्याख्यानं आद्यप्रकरणे कृतम् ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ॥

यच्छा नृं शर्म सप्रथां ॥ १३ ॥

एष मन्त्रो ग्रहार्चने व्याख्यास्यते ॥ १३ ॥

आपो हिष्ठेत्यादित्युचं सन्ध्याप्रकरणे व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ द्यौः शान्तिरित्यग्रे व्याख्यास्यते ॥ १७ ॥

दृते दृढं ह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि

भूतानि समीक्षन्ताम् ॥ मित्रस्याहश्चक्षुषा

सर्वाणि भूतानि समीक्षे ॥ मित्रस्य

चक्षुषा समीक्षामहे ॥ १८ ॥

दृते “ह विदारणे” विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महावीर । मा मां त्वं दृढं दृढीकुरु । यद्वा दृते विदीर्णे कर्मणि मां दृढं अचिद्धं कर्म कुरु । यद्वा ससुषिरत्वात्सैकत्वाच्च दृतिशब्देन महावीरः । हे दृते ! महावीर ! मां दृढं दृढीकुरु । कथं दाढ्यम् ? तदाह-सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु । मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या । सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । किञ्च अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि । सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्रस्य चक्षुः शान्तं भवति । मित्रः कञ्चन न हन्ति । मित्रं च कञ्चन न हन्ति । एवं परस्पराद्गोहेण सर्वानहिंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

दृते दृढं ह मा ॥ ज्योक्ते सन्दृशि जीव्यास-

ज्ज्योक्ते सन्दृशि जीव्यासम् ॥ १९ ॥

हे दृते ! महावीर ! मां दृढं । आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर ! ते तव सन्दृशि सन्दर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासम् जीवेयम् । जीवे-राशीलिङ्गि रूपम् । ज्योगिति निपातश्चिरार्थः । पुनरुक्तिरादरार्था । ते सन्दृशि ज्योग्जीव्यासम् ॥ १९ ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्तेऽअस्त्वर्चिषे ॥

अन्यास्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः-

पावकोऽअस्मभ्यर्ढं शिवो भव ॥ २० ॥

ऋषिपुत्री लोपासुद्रा ऋषिः अग्निर्देवता बृहतीञ्जन्दो महावीरशा-

न्तिकरणे विनियोगः । अयमर्थः हे अग्ने ! तुभ्यं नमः । अस्त्वित्युत्तरत्राव-
स्थितमत्रापि योज्यम् । किम्भूताय तुभ्यं ? हरति सर्वदुःखम् इति हरः तस्मै
हरसे । पुनः किम्भूताय ? शोचिषे दीप्तिकारिणे । तथा अचिषे अचिर्ज्वाला
तद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु । किमर्थं ? ते तव हेतयः ज्वालाः अस्मत्सका-
शादन्यानस्मद्विरोधिनः विरुद्धास्तपन्तु दहन्तु । न केवलमेवं किन्तु त्वं
पावकः शोधकः सन् अस्मभ्यं शिवः कल्याणो भव । इत्येतदथ च नम-
स्कृतोऽग्निः अस्माकं विरुद्धान् दहत्वस्माकं कल्याणाय भवत्वित्याशंसा
वाक्यार्थः । अत्र हरसे “हञ् हरणे” इत्यस्य “सर्वधातुभ्योऽसुनि”-
त्यसुन् ॥ २० ॥

नमस्ते अस्तु विद्ध्युते नमस्ते स्तनयित्पनवे ।

नमस्ते भगवन्नस्तु यतं स्वर्गसमीहसे ॥ २१ ॥

दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरनुष्टुप्छन्द इन्द्रो देवता महावीरशान्तिकरणे
विनियोगः । अयमर्थः हे रुद्र ! ते तुभ्यं नमः अस्तु । किम्भूताय ? विद्युते
विद्युद्रूपाय । तथा स्तनयित्पनवे मेघरूपाय ते तुभ्यं नमः । हे भगवन् !
सकलैश्वर्यशालिन ! ते तुभ्यं नमः । केन कारणेन त्वं नमस्क्रियसे ?
यतः कारणात् स्वः स्वर्गं दातुं समीहसे चेष्टसे । दातुमित्यध्याहारः ।
हे इन्द्र ! त्वं यतो यतः कारणात् स्वर्गाग्निनां स्वर्गं ददासि, अतस्तुभ्यं
विद्युद्रूपाय ईश्वराय नमोऽस्त्विति वाक्यार्थः ॥ २१ ॥

यतोयतं समीहसे ततो नोऽभयं कुरु ।

शान्तं कुरु प्रजाभ्योऽभयन्तं पशुभ्यः ॥ २२ ॥

दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरिन्द्रो देवता ऋष्टुप्छन्दो महावीरशान्तिकरणे
विनियोगः । हे इन्द्र ! यतो यतः यस्माद्यस्मात्कृतादुपचारादस्माकम-
भयं कर्तुं समीहसे चेष्टसे ततस्तस्मान्नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु ।
तथा नः पशुभ्यो गवादिभ्योऽभयं कुर्विति पूर्वणैव सस्रन्धः, अस्माकं
त्वदुपचारं प्राप्याभयाय तदस्माकमस्मत्पुत्रादिगवादीनां चाऽभयं कु-
र्विति याच्नावाक्यार्थः ॥ २२ ॥

सुमित्रिया नऽआप ओषधयं सन्तु

दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि

यश्च व्ययन्दिष्महे ॥ २३ ॥

दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरापो देवता यजुष्छन्दो नास्ति (१) महावीराद्य-

(१) अत्र छन्दो नास्तीति यजुरित्यस्यैवार्थः । अछन्दस्कं हि यजुःशब्देनाभिधीयते ।

न्तयोः शान्तिकरणे विनियोगः । अयमर्थः । आप ओषधयश्च नोऽस्माकं
सुमित्रियाः (१) सन्तु । योऽस्मान् द्वेष्टि-अस्मासु द्वेषं करोति, यं च वयं
द्विष्मः यस्मिन् वयं द्वेषं कुर्मः तस्मै दुर्मित्रियाः सन्तु । आपो ब्रह्मादय-
श्चास्माकं साधुमित्रवदभीष्टकारिण्यो भवन्तु । अस्मच्छत्रूणां दुष्टमित्रव-
द्विरोधिन्य आपो भवन्तु इत्याशंसा वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ॥ पश्येम

शरदं शतं जीवेम शरदं शतं शतं ० शृणुयाम

शरदं शतं प्रब्रवाम शरदं शतमदीनां

स्याम शरदं शतं भूयश्च शरदं शतात् ॥ २४ ॥

दध्यङ्गाथर्वण ऋषिः सूर्यो देवता उष्णिक्छन्दो महावीराद्यन्तयोः-
शान्तिकरणे विनियोगः ॥ अयमर्थः । तच्चक्षुः चक्षुरिव त्रैलोक्य-
प्रकाशकमादित्यमण्डलमित्यर्थः । तत्किम्भूतं ? देवहितं, पुनः किम्भूतं ?
पुरस्तात् उच्चरत्, प्राच्यामुद्यत् । पुनः किम्भूतं, शुक्रं शुक्लं निर्मल-
मिति यावत् । तस्मादादित्यदर्शनाद्वयं शरदः शतं शृणुयाम । यः सर्ववेद-
मयश्चादित्यः प्रत्यहं प्राच्यामुदितस्तत्प्रसादेन वयमविकलेन्द्रियाः शत-
वर्षाणि जीवेम । एवं प्रब्रवामादेरर्थो ज्ञातव्य इत्याशंसा वाक्यार्थः ॥ २४ ॥

अतः परं स्वस्त्ययनमन्त्राः ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवां स्वतिनं पूषा

विश्ववेदां ॥ स्वस्ति न स्ताक्ष्यो अरिष्टनेमिं

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ २५ ॥

इन्द्रः नः स्वस्ति कल्याणं दधातु । पूषा सूर्यः नः स्वस्ति कल्याणं
दधातु । इन्द्रः किम्भूतः ? वृद्धश्रवाः बहुधनः । श्रवःशब्दो धनवाचकः ।
महाशब्दो वा वृद्धश्रवाः । पूषा किम्भूतः ? विश्ववेदाः सर्वधनः स्वस्ति
दधातु । ताक्ष्यः किम्भूतः ? अरिष्टनेमिः, अनुपहतास्त्रः, अनुपहतचक्रधरः
बृहस्पतिश्च नः स्वस्ति दधातु ॥ २५ ॥

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी

शान्तिरापं शान्तिरोषधयं शान्तिः ॥

व्यनस्पतयं शान्तिर्विश्वे देवाः शान्ति-

ब्रह्म शान्तिं सर्व्वं शान्तिं शान्तिरेव

शान्तिं सा मा शान्तिरोधि ॥ २६ ॥

सर्वारिष्टोपशमः अस्माकमस्त्वित्यध्याहार्यम् । तथा अन्तरिक्षं
शान्तिरस्तु । ब्रह्मादयः शान्तिः । शान्तयः सन्तु । अत्र सर्वत्र च शौः
प्रभृतिभिः शान्तिरित्यन्तैः पदैः तत्र स्वर्गाधिष्ठात्र्यो देवता अस्माकमरि-
ष्टोपशमनपूर्वकमभीष्टसम्प्रदानाय भवन्वित्याशंसावाक्यार्थः । आपः
शान्तिरित्यादिषु, “सुपां सुपो भवन्तीति” बहुवचनम् ॥ २६ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशुक्लमिश्रविरचितायां मन्त्रार्थदीपिकायां

पङ्क्त्यष्टस्य व्याख्या समाप्ता ॥ ५ ॥

अथ वैवाहिकादयो मन्त्राः । तत्र प्रथममर्हणामन्त्राः (१)

वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः ॥ इम-

न्तमसितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति ॥ १ ॥

अहं समानानां समानजातीयानां वर्ष्मः अस्मि । आच्छादको भ-
वामि । केषां क इव ? उद्यताम् उद्यगाग्निनां चन्द्रतारकादीनां सूर्य इव ।
किं च यः कश्चिन्माम् अभिदासति हिंसति । तमिमं विष्टरूपतामा-
पन्नम् अमितिष्ठामि-अभिभूय जघः कृत्वा तिष्ठामि हिनस्मीति वा ।
अभिपूर्वां दासतिहिंसायां वर्त्तत इति कर्कभाष्यम् ॥ १ ॥

विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि

पाद्यायै विराजो दोहः ॥ २ ॥

हे जल ! त्वं विराजः विशिष्टदीप्तेदोहः प्रपूर्णोऽसि । अहं विराजो
दोहं विशिष्टदीप्तिपूरकं त्वाम् अशीय गृह्णामि । विराजो दोहस्त्वं मयि
पाद्यायै पाद्याय भव । तथा च त्वामभिमन्त्रयामि मम पादस्य विशिष्टां
दीप्तिं कुर्विति वाक्यार्थः, अशीयेति “अशगतिदीप्यादानेष्वि”त्यस्य
धातोः आशिषि लिङि रूपम् ॥ २ ॥

आपःस्य शुष्मामिः सर्वान् कामानवाप्नवानि ॥ ३ ॥

हे आपः ! यतो नृयम् आपः स्य भवथ । आप्नुवन्तोत्त्यापः आपूर-
यिष्यः । अतोऽहं शुष्मामिः गृहीताभिः सर्वान् कामानवाप्नवानि प्राप्नु-
याम् । आप्नवानि इति “आप्नुव्याप्तावि”त्यस्य धातोः आप्नुवन्तीत्यर्थे
क्लिपि रूपम् ॥ ३ ॥

(१) मन्त्र विवाहादिकर्मयोगितामन्यशान्दीयानां पारस्कराचार्यकृतगृह्यसूत्रचन्द्रसेपटि-
वार्ता नन्दाचार्यकृतविदित्थियोगं पठन्ति केचन न पठन्तीत्यत्र विकृत्यो (विदेश्यो)ऽस्तीति दुष्येयः ।
वेषामर्पयिष्वान् कथामरणमहृष्णपादपरापात्रार्थप्रणीतमाप्यादवगन्तव्यम् ॥

समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत ।

अरिष्टा अस्माकं वीरा मापरासेचि मत्पयः ॥ ४ ॥

हे आपः ! वः युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि प्रस्थापयामि । मया प्रहिता यूयं स्वां योनिं समुद्रम् अभिगच्छत । यूयं किम्भूताः ? अस्माकं अरिष्टाः अहिंसकाः । वीरा उत्कृष्टाः । मत्पयः मदीयपानयोग्यं मत्पयस्तत्पुनः मापरासेचि न क्षरतु नापगच्छतु । तथा च तदिहैव तिष्ठत्वित्यर्थः । मदीयपानयोग्यातिरिक्ताः सर्वाः आपः ममाहिंसकाः सत्यः समुद्रं गच्छन्तु । मत्पानयोग्यं पयः अत्रैव तिष्ठत्विति वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

आमागन्यशसा संसृज वर्चसा ॥ तं मा

कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनाम् ॥ ५ ॥

हे जल ! मा मां यशसा आगन् आगमय मां यशस्विनं कुर्वित्यर्थः । किं च वर्चसा तेजसा मा मां संसृज संसृष्टं कुरु । तथा च मा मां प्रजानां प्रियं कुरु । पशूनां गवादीनाम् अधिपतिं कुरु । तनूनां शरीरावयवानाम् अरिष्टिम् आपद्रहितं कुरु । रिष्टिरापत् । आगमिति गमधातोश्चतर्भावितण्यर्थस्य लोपमध्यमपुरुषैकवचने शपो लुकि (पा० २ । ४ । ७३) “वा च्छन्दसी”ति विकल्पेन सेर्द्धिरादेशो न सम्भवति । “इतश्चे” (पा० ६ । ४ । १००) तीकारलोपे “हृत्ङ्धावि” (पा० ६ । १ । ६८) तिसलोपे “मो नो धातोरिति” मकारस्य नकारः ॥ ५ ॥

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे ॥ ६ ॥

हे मधुपर्क ! त्वा त्वां मित्रस्य सूर्यस्य चक्षुषा प्रतीक्षे पश्यामि । अहमादित्येन चक्षुर्दानेनानुगृहीतः, त्वां मधुपर्कमभिपश्यामीति वाक्यार्थः ॥ ६ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि ॥ ७ ॥

हे मधुपर्क ! त्वा त्वां प्रतिगृह्णामि । कस्मिन् सति ? सवितुर्देवस्य प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने सति । सम्मताविति यावत् । प्र पूर्वः सुवतिरभ्यनुज्ञाने वर्तत इत्युक्त्वटः । गुणविष्णुश्च । केन (१) प्रहणम् ? अश्विनोः अश्विनी-कुमारयोर्बाहुभ्यां, तथा पूष्णः आदित्यस्य हस्ताभ्यां, तथा च तैरभ्यनुज्ञानादिभिरनुगृहीतोऽहं त्वां प्रतिगृह्णामीति वाक्यार्थः ॥ ७ ॥

नमःश्यावाश्यायान्यशने यत्तऽआविद्ध्वं

तत्ते निष्कृन्तामि ॥ ८ ॥

मधुपक प्रत्याह-हे-नमस्य ! (१)नमस्कारार्हं श्रवाश्यायानि मिश्र-
यामि त्वामित्यध्याहार्यम् । किं च ते तव अशने भोजने यत् आविदुस्म
उपहितं (संश्लिष्टम्, अदनीयं) तत् निष्कृन्तामि अपसारयामि ।
अवाश्यायानोति आङ्पूर्वात् “श्यैङ्गतावि”त्येतस्माद(२)वपूर्वाच्च ।
मिश्रणमर्थः । “वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चे”ति प्रथमसकारस्थाने शकारः ।
छान्दसत्वादिसर्गश्च ॥ ८ ॥

यन्मधुनो मधव्यं परमं रूपमन्नाद्यम् ।

तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्ना-

द्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानि ॥ ९ ॥

मधुनः यत् मधव्यं (३)मधुरं परममुत्कृष्टम् अन्नाद्यमिव यथा अन्ना-
द्यमुपभुक्तं बलादिकमादधाति तथा रूपं स्वरूपं, तेन मधव्येन इत्यत्र
द्वितीयार्थं तृतीया । तथा च मधुनः मधव्यं परमम् अन्नाद्यं च रूपम्
अहं अशानि (४) अशनानि भक्षयामि । मधव्यमित्यादि पुनर्विशेषणमा-
दरातिशयार्थम् । अहं किम्भूतः ? परमः उत्कृष्टः । मधव्यः मधुरशीलः ।
अन्नादः । अन्नमस्तीत्यन्नादः ॥ ६ ॥

वाक्छाऽआस्थेऽस्तु ॥ नसोर्मे प्राणोऽस्तु ॥

अक्षोर्मेचक्षुरस्तु ॥ कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्तु ॥

बाह्वोर्मे बलमस्तु ॥ ऊर्वोर्मे ओजोऽस्तु ॥

अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह सन्तु ॥ १० ॥

मे मम मुखे वाक् वचनमस्तु । मे मम नसोः नासिकयोः प्राणः श्वा-
सवायुः अस्तु । मे मम अक्षयोः गोलकयोश्चक्षुरिन्द्रियमस्तु । कर्णयोः
कर्णशङ्कुत्योः श्रोत्रमिन्द्रियमस्तु । बाह्वोर्वलं सामर्थ्यमस्तु । ऊर्वोरोजः
तेजः । अङ्गानि शिरःप्रभृतीनि अरिष्टानि आपद्रहितानि भवन्तु मे मम
तन्वा शरीरेण सह तनूः शरीरावयवाः अरिष्टानि अरिष्टाः सन्तु ।
अनेन स्पर्शेन मम मुखाद्यवयवेषु वचनादिशक्तिर्भवतु । आपञ्छून्यता
भवत्पिति वाक्यार्थः ॥ १० ॥

(१) एतद्राख्यानानान्यथा पाठः प्रतिभाति । वस्तुतस्तु । नमः श्यावास्यायाभक्षण इत्येव-
पाठः (एष च पाठो हलायुधेन भूतः) तथा चायमर्थः । हेजाठारग्ने ! श्यावास्याय कपिश-
मुखाय ते तुभ्यं नमः । तेतवभक्षणशने अन्नाशने अदनीये मधुपके इत्येवमर्थः । छान्दस-
(पा० ३।१।८५) शकन्वादित्वापररूपं वा ॥ (२) अन्नपञ्चम्योपपद्यर्थेऽनेनकृते । छान्दसत्वा-
च्चान्तेनपदमिति च । (३) मधुनि साधु । “तत्रसाधुः” (पा० ४।४।९८) इति यत् ।
“भोर्गुणः” (पा० ३।४।१४६) इति गुणोऽवादेशः । (४) एतद्व्याख्यानमनुपादेयम् । अन्नादोऽ-
सानिभवतीति व्याख्येयम् ॥

माता वद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादि-
त्यानाममृतस्य नामिः ॥ प्रनुवोचं चिकितुषे
जनाय मा गामनागामदिति वधिष्ट ॥
ममचामुष्य च (उभयोः) पाप्मा हतः
ओमुत्सृजत तृणान्यत्तु ॥ ११ ॥

अतएव यजमानश्च चिकितुषे जिज्ञासमानाय शुश्रूषवे जनाय(१)प्र
नुवोचम् । पुनः पुनरुक्तवानस्मि । अत्र शुश्रूषवे, नोपदेशिषु महत्स्विति
चिकितुषे चेतनवते इत्युक्तं, किं वदसि ? उक्तवानस्मि-गां मावधिष्ट मा
हिंसीः । अत्र “न माङ्ग्योग” इत्यङ्गागमनिषेधः । गां किं भूतोम् ? अना-
गाम् अनपराधाम् । अदिति दितिः खण्डनं हिंसा सा यस्या नास्ति
सा अदितिः । किं च यतः सा वद्राणां माता वसूनां दुहिता मादित्यानां
स्वसा ममृतस्य देवानां भक्षस्य घृतादेः नाभिवर्त्तयत्तिस्थानं, तथा च
एतावतापि सर्वथा अहिंस्येति भावः । मम चार्हणीयस्य अमुष्य चार्ह-
णाकर्तुः पाप्मा पापं हतः । ओमिति स्वीकारे । अनुपस्मात् उत्सृजत गां,
मद्वचनात् मुञ्चतेत्यर्थः । प्रनुवोचमित्यत्र नुशब्द उत्सृजतेत्यत्रान्वेतीति
ह्यन्वत्सत्वादकारलोपः । तदनन्तरं तृणान्यत्तु मुक्ता सती तृणानि
खादतु । अत्राशंसा वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

(अथ वासःपरिध्यापनमन्त्राः)

जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनाम-
मिशस्तिपावा । शतं च जीव शरदः सुवर्णा
रथि च पुत्राननुसंख्ययस्त्वायुष्मतीदं
परिधत्स्व वासः ॥ १२ ॥

हे आयुष्मति ! कन्यके ! जरां गच्छ (मया सह) चिरजीविनी भवे-
त्यर्थः । वासः परिधत्स्व वस्त्रं परिधेहि । वस्त्रविमुक्ता मा कदाचिदपि
भवेत्यर्थः । आकृष्टीनां भव(२) आकृष्टी भव । प्रथमायां षष्ठी, आकृष्टी

(१) पदप्रतीकधारणं पुनः पुनरित्यादि व्याख्यानं पुनश्चानुशब्दमुपा दाय व्याख्यानमिति
विन्नं प्रतिपाति । वस्तुवस्तु-पूर्वमूलेयं गौरिति तानुपत्त्याय विदन्त्यं ब्रवीति-अहं प्रवोचन् ।
प्रवोचानि । नुविदके । इन्द्रसि-“भववहिताश्चे”ति (पा० १।४। ८२) प्रेतस्य व्यवहित
प्रयोगः । वर्त्तमाने लुक् (पा० ३।४। १६) “बहुलं इन्द्रस्यमाङ्ग्योनेऽपी” (पा० ६।४। ७५) १५८-
भावः । “अत्यतिवक्ती”ति (पा० ३।१। ५२) स्तेरसि “वच वच्” (पा० ७।४। २०) इत्युपागमः ।

(२) वस्तुवस्तु-आकृष्ट्यन्ते कानादिभिरित्याकृष्टयः कामाक्ष्यपूजितनक्तका अनुष्मत्स्तेषाम्भ्ये

मनोहरा । अभिशस्तिपावा । अभिशस्ति शयनं तत्र पावा पवित्रा भव ।
किञ्च शरदः वर्षाणां शतं जीव । किम्भूता ? सुवर्चाः शोभनदीतियुक्ता ।
किञ्च रयिं धनम् अनुसंव्ययस्व संवृणु धारयेत्यर्थः । न केवलं धनं, पुत्रा-
श्च धारय । अप्राप्याशंसैव वाक्यार्थः ॥ १२ ॥

याऽअकृन्तन्नवयन्याऽअतन्वत । याश्च देवीस्त-

न्तूनमितो ततन्थ तास्त्वा देवीर्जरसे संव्यय-

स्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः ॥ १३ ॥

हे आयुष्मति । या देवीर्देव्यस्तन्तून् अकृन्तन् कर्त्तितवत्यः । वाश्च
तन्तून् अवयन् ऊतवत्यः । याश्च अतन्वत विस्तारितवत्यः । याश्च ततन्थ
तेनुः विस्तारितवत्यः । अभितः सर्वतः ता देवीर्देव्यस्त्वा त्वां संव्ययस्व
संव्ययन्तु परिधापयन्तु, अर्थाद्वासः । तथा सति त्वं च इदं वासः परि-
धत्स्व । किमर्थं ? जरसे दीर्घायुष्ट्वाय । अवयन्निति “वेञ् तन्तुसन्तान”
इत्यस्य । देवीरिति प्रथमा बहुवचने रूपं, “वा ऋन्दसो”ति दीर्घत्वम् ।
ततन्थेति “तनु विस्तार”इत्यस्य लिटि । संव्ययस्वेति “तिङां तिङो
भवन्ती”ति प्रथमपुरुषबहुवचने मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ १३ ॥

परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टि-

रस्मि ॥ शतं च जीवामि शरदः पुरुची

रायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये ॥ १४ ॥

अहं परिधास्यै परिधानं करोमि । यशोधास्यै कीर्त्तिं धारयामि ।
हेतुहेतुमद्भावो बोद्धव्यः । अनेन परिधानेन यशो भविष्यतीत्यर्थः । किञ्च
अनेन परिधानेन शरदः वर्षस्य (१) शतं जीवामि । कथम्भूतः ? पुरुची ।
पुरुभिर्बहुभिः पुत्रघनादिभिरुचः समवायः । “उच्च समवाये” (दि० प०)
घञर्थे कः । सोऽस्यास्तोति, मत्वर्थे इनिः । रायस्पोषम् धनवृद्धिकरम् ।
एतावद्भिः प्रयोजनैः । अभिसंव्ययिष्ये अभि सर्वतोभावेन सन्धारयिष्या-
मीत्यर्थः । किं च दीर्घायु(२) त्वाय चिरञ्जीवित्वाय जरदष्टिः । वृद्धोऽस्मि
भवामि । “अनेने”ति शेषः, सम्प्रगव्ययिष्ये आवरणं करिष्यामीत्युपसं-
हारः । पुनः पुनरुद्धेद् आदरातिशयार्थः । रायस्पोषमिति “सुपां (३) सुपो
भवन्तीति” चतुर्थ्या द्वितीया । संव्ययिष्ये “व्येञ्संवरण” इत्यस्य रूपम् ॥

अभिशस्तिपावा अभिशस्तिरभिशपोऽपवादस्तस्या आत्मानं मात्र पातोत्यभिशस्तिपावा । रत्नार्थो-
द्घनिप् (पा० ३।२।७२) कर्त्तरि ॥ (१) शतं शरदः । शतवर्षाणीति व्याख्येयम् । (२) “आयु-
जीवितकालो नै”त्यमरे षकारान्तोऽप्ययमस्ति । (३) एतद्व्याख्यायमानमनादैयम् । द्वितीयान्ततया
व्याख्यातवाच्य । अत्र “षष्ठ्याःपति पुत्रे” (पा० ८।३।५३) त्पादिना सर्वं बोध्यम् ।

यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती ॥

यशो भगश्च माविदद्यशो मा प्रतिपद्यताम् ॥ १५ ॥

द्यावापृथिवी-द्यावापृथिव्यौ मा मां “छादयेताम्” इतिक्रियापदमध्या-
हर्तव्यम् । केन ? यशसा । किञ्च इन्द्रावृहस्पती यशसा माच्छादयेताम् ।
किं च यशः मा माम् अविदत् प्राप्नोतु(१) । न केवलं, यशो, भगश्च
सौभाग्यं च मा अविदत् । किं च यशः मा प्रतिपद्यताम् । ‘मत्तो माऽप
गच्छतु(२) ॥ १५ ॥

समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ ।

सम्मातरिश्वासन्धाता समुदेष्टी दधातु नौ ॥ १६ ॥

हे कन्यके ! विश्वेदेवा नौ आवयोः हृदयानि (३) हृदये समञ्जन्तु(४)
सं सस्यग्भूता अनुकूलः आपः पानीयानि च समञ्जन्तु । नौ हृदय इत्यनेन
चञ्चन्धः । पानीयेनोत्सर्गपूर्वकं दत्तं यत्तत्तव हृदयसम्मतं भवतु । तथा
सं सस्यग्भूतोऽनुकूलः मातरिश्वा वायुः आवयोः प्राणभूतः नौ (५) आवां
सन्दधातु संयोजयतु । तथा धाता प्रजापतिः नौ आवां सन्दधातु । तथा
उदेष्टी इच्छाकर्त्री देवता कामदेवः नौ आवां सन्दधातु । अत्र उदे(६)
ष्टीति “इष्टु इच्छायामि”त्यस्य उत्पूर्वस्य ट्वि छान्दसत्वादिट् न भवति ।
देवताभिप्रायेण ङीप् स्त्रीत्वविवक्षायां ॥ १६ ॥

अथ कन्यादाने प्रतिग्रहमन्त्रौ ।

कौऽदात्कस्माऽअदात्कामौऽदात्कामायादात् ।

कामौ दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ १७ ॥

कः अदात् दत्तवान् ? कस्मै अदात् ? इति अयं प्रश्नः । अत्रोत्तरं
कामः अदात् कामाय अदात् । यतः कामौ दाता कामः प्रतिग्रहीता ।
अतएव हे काम ! अभिलाष ! एतदुदेयं वस्तु कन्यादिकं ते तव । काम-
शब्देनेच्छामिधीयते यतः इच्छायामेव सत्यां दीयते प्रतिगृह्यते च । तथा
च तत्प्राधान्यप्रतिपादनाय दातृत्वप्रतिगृहीतृत्वं च कामस्यैवोक्तं तेन का-
मस्तुतिरत्र वाञ्छार्थः ॥ १७ ॥

द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु ॥ १८ ॥

व्यक्तार्थमेतत् । हे कन्यके ! तवायं पिता जाकाशमिव । वृक्षादिद्वारा

(१) “विदद् लाभे” लुङ् लोडर्थे । (२) प्रतिव्रतापार्थे । मयि सर्वदा तिष्ठवित्यर्थः ।

(३) ५ ह्रस्वं व्यत्ययेन । (४) गुणातिशयापादानेन संकुर्वन्तु (५) वस्तुतस्तु षष्ठ्या दिवचनमेव
सत् । हृदयेभ्यःकरणमनेनाभिप्रेयते । (६) वस्तुतस्तु उरत्र चार्थे, देष्टी परांशुपदेष्टी वाक्
चेत्यर्थः । अत्र दिशहिरोपसृष्टार्थे वर्तते । ततश्च । ङीप् । पलोपेनोपदेष्टीत्यप्यर्थमाहुः ।

कन्यास्तुतिमाह—हे कन्ये ! त्वां सोमः चन्द्रः प्रथमः प्रथमं (१) जन्मसमय एव विविदे लब्धवान् । उत्तरः द्वितीयः गन्धर्वस्त्वां विविदे लब्धवान् । तृतीयस्त्वाम् अग्निः पतिर्विविदे । तथा च प्रथमं सोमगन्धर्ववह्निभिः स्त्रियः भुक्ताः । अतएव “सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावकः सर्वभक्षि- (मेध्य)-त्वं तेन शुद्धा हि योषितः” इत्यभिप्रायः । तथा हे तव तुरीयः पतिर्मनुष्यजाः । (२) महमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽदददशये ॥

रयिं च पुत्राँश्चादादग्निर्मह्यमथोऽइमाम् ॥ २२ ॥

तत्किमेतेषामेव स्वत्वविषयः ? इत्याशङ्क्याह—सोमः इमां गन्धर्वायाददत् । गन्धर्व इमामशये अददत् । अग्निश्च अथाऽनन्तरमिमां मह्यमदात् दत्तवान्न केवलमिमां किं तु रयिं च धनमपि पुत्राँश्च पुत्रानपि मह्यमग्निरदादत्तवान् ॥ २२ ॥

सा नः पूषा शिवतमामैरय सानऽऊरु उशती

विहर ॥ यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषं यस्यामु-

कामा बहवो निविष्ट्यै ॥ २३ ॥

सा इत्थंभूता सर्वलोकसालिणी देवता (सूर्यः) इमां नोऽस्मान् प्रति मैरय मा ईरयतु (३) त्यजतु । किन्तु अनुरक्तां करोतु । किम्भूता ? पूषा वृद्धिकरी । शिवतमा कल्याणतमा । किं च हे वधु ! यस्याम् त्वयि उशन्तः कामयमानाः वयं शेषं (४) शिश्नम् इन्द्रियं प्रहराम क्षिपाम । सा त्वम् ऊरुद्वयं विहर विवृतं कुरु प्रसारय । त्वं किम्भूता ? नोऽस्मान् उशती इच्छन्ती “वश कान्तौ” इत्यस्य उशन्त इति उशती इति च । किंच यस्यामु यस्यामेव (५) कामाः बहवः अभिलषिता (६) निविष्ट्यै निवेशिताः (७) ॥ २३ ॥

सर्वप्रायश्चित्तमन्त्राः स्नानप्रकरणे लिखिताः ॥

(१) द्वितीयार्थे—प्रथमा । वस्तुतस्तु प्रथम इत्यस्य पतिरित्यनेन सम्बन्धप्रथममित्यधिकोऽर्थः । पतिः पालकः । स हि सर्वासामोषधीनामपिपतिः श्रूयते । स चास्यामन्नाद्योषधिरसदानेनार्थं संवर्धयति । उत्तरोद्वितीयः पतिः पालको गन्धर्वः । शुभवान्दानात् । अग्निश्च सर्वमेध्यत्वादिदानेन पतिः पालकः इत्यर्थः ॥ (२) अत्र “जनसनखनक्रमगमोविट्” (पा० ३।२।६९) इति जनेर्विटि “विह्वनोरनुनासिकस्याच्” (पा० ३।४।४१) इति नस्यास्त्वम् ॥ (३) अष्टादशे दर्शने विभक्त्यदर्शनञ्च ह्यान्दसम् । वस्तुतस्तु सा पूर्वोक्तसकलगुणविशिष्टा प्रसिद्धा वा पूषा देवता (सूर्यः) इमां वधू नोऽस्मान् प्रति पेरय ईरयतु प्रेरयतु अनुरक्तां करोतु । कथम्भूतामिमां ? शिवतमाम् कल्याणगुणविशिष्टाम् । इत्येवमर्थः । (४) “ये सान्तास्तेऽदन्ताः” इति न्यायाददन्तताऽत्र बोध्या । कोशे तु “मेढो मेहन-शेफ(प)सौ” । इत्युक्तम् । (५) वरत्रैवार्याऽन्ययम् । (६) धर्म-पुत्र-वन-मृत्वरूपाः । (७) पत-

अथ राष्ट्रभृतोमन्त्राः (१२)

ऋताषाड् ऋतधामाग्निर्गन्धर्वः ॥

स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ २४ ॥

योऽग्निर्गन्धर्वः गन्धर्वरूपः तस्मै अग्नये स्वाहा वाट् यत्स्वाहा कृतं सुहुतं तत् वाट् सुष्ठु वहत्वित्यर्थः । किम्भूतः ? ऋताषाट् सत्यसहकृतः (१) । पुनः किम्भूतः ? ऋतधामा-ऋतं सत्यं धाम स्थानं यस्य स ऋतधामा । किमर्थं स्वाहा कियत् इत्याह—इदं ब्रह्म (२) ज्ञानं, क्षत्रं वीर्यं च स नः पातु—रक्षतु इति ॥ २४ ॥

ऋताषाड् ऋतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौष-

धयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यं तं स्वाहा ॥ २५ ॥

योऽयमग्निर्गन्धर्वरूपस्तस्याग्नेः गन्धर्वस्य औषधयो व्रीह्यादयः अप्सरसः । गन्धर्वाणामप्सरसो भवन्ति । किम्भूताः ? मुदो नाम मुदनामान इत्यर्थः । ताभिः सर्वे मोदन्त इति मुदः । ताभ्यः स्वाहा सुहुतं भवतु । तथा च ता अप्सरसमाकं ज्ञानं वीर्यं च रक्षन्त्विति वाक्यार्थः ॥ २५ ॥

संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः ॥

स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ २६ ॥

सूर्यो गन्धर्वः संहितः दिवसं रात्रिं च सन्दधातीति संहितः । विश्वसामा सर्वसामवेदमयः । अन्यत् समानम् ॥ २६ ॥

संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरी-

चयोऽप्सरसोऽआयुवो नाम ताभ्यं तं स्वाहा ॥ २७ ॥

तस्य सूर्यस्य गन्धर्वस्य मरीचयो दृश्यः अप्सरसः आयुवो नाम ताभ्यः । आयुवोनाम आयुवो नाम्न्यः । आयुः उवन्ति योजयन्तीति आयुवः ! अन्यत्समानम् ॥ २७ ॥

सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ॥ स नऽइदं

ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ २८ ॥

यश्चन्द्रमा गन्धर्वरूपः सुषुम्णः सुषुम्णनामा सूर्यरश्मिश्च । अन्यत्समानम् ॥ २८ ॥

द्रव्याख्यानमनाकरम् । एतत्प्रयोजनवचनतयाभाष्यकृद्भिर्वाख्यातम् । किमर्थम् शेषं प्रहरामि ? निविष्ट्यै अग्निशोनाद्युपासनयाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा सायुज्यमुक्तये । अयमर्थः । निवेशोनामसुखम् । तदिह निरतिशयं मोक्षलक्षणावेदितव्यमिति ॥ (१) वस्तुतस्तु सत्यमेव सद्गते असत्ये कुपितो भवतीत्येवमर्थः सर्वत्र । (२) ब्रह्म ब्राह्मणजातिम् । ब्राह्मं क्षत्रोनाशात्त्रायत् इति क्षत्रियजातिम् । इत्यन्य

सुपुष्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व्वस्तस्य नक्षत्राण्य-

प्सरसो भेकुरयो नाम ताभ्यं स्वाहा ॥ २९ ॥

तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राण्यप्सरसः । किम्भूता ? भेकुरयो नाम (१) २९

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्व्वः ॥

स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ ३० ॥

यो वातो गन्धर्व्वः इषिरः गमनस्वभावः विश्वव्यचाः सर्वगतः ।
अपरं समानम् ॥ ३० ॥

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्व्वस्तस्यापोऽ

अप्सरसऽऊर्जो नाम ताभ्यं स्वाहा ॥ ३१ ॥

वातः गन्धर्व्वस्तस्याप्सरसः आपः जलानि । ऊर्जो नाम्न्यः ॥ ३१ ॥

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्व्वः ॥ स नऽइदं

ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ ३२ ॥

यो यज्ञो गन्धर्व्वः । किम्भूतः ? भुज्युः । भुनक्ति पालयति सर्वाणि भू-
तानि इति भुज्युः । सुपर्णः शोभनगतिरिति यावत् । अन्यत्समानम् ॥ ३२ ॥

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्व्वस्तस्य दक्षिणाऽ-

अप्सरसस्तावा नाम ताभ्यं स्वाहा ॥ ३३ ॥

यः यज्ञो गन्धर्व्वस्तस्याप्सरसो दक्षिणाः । किम्भूताः ? स्तावा नाम
दक्षिणायां दत्तायां यज्ञस्तोतव्यो भवतीत्यभिप्रायः । अपरं समानम् ॥ ३३ ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्व्वः ॥ स नऽ-

इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ ३४ ॥

यन्मतो गन्धर्व्वः प्रजापतिः प्रजानामीश्वरः विश्वकर्मा विश्वकर्मयुक्त-
स्तद्व्यापारेण विश्वस्य निर्माणात् ॥ ३४ ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्व्वस्तस्य

ऋक्सामान्यप्सरसऽपृष्टयो नाम ताभ्यं स्वाहा ॥ ३५ ॥

तस्य मनसो गन्धर्व्वस्याप्सरसः ऋक्सामानि । ऋचः सामानि
च पृष्टयो नाम अतिशयेच्छानाम । यासाम् आइष्टिः अतिशयेच्छा । तथा
च पुत्रादीच्छया यागादिमन्त्रप्रयुक्तपुत्रादिः सम्पद्यत इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

अथ जयासंज्ञकाश्चित्तिमित्यादित्रयोदश मन्त्राः । यथा—

ओंचित्तञ्च स्वाहा (१) ओंचित्तिश्च स्वाहा (२) ओं आकूतञ्च स्वाहा (३) ओं आकूतिश्च स्वाहा (४) ओं विज्ञातञ्च स्वाहा (५) ओं विज्ञातिश्च स्वाहा (६) ओं मनश्च स्वाहा (७) ओं शक्नोश्च स्वाहा (८) ओं दर्शश्च स्वाहा (९) ओं पौर्णमासश्च स्वाहा (१०) ओं बृहच्च स्वाहा (११) ओं रथन्तरञ्च स्वाहा (१२) इति ॥ ३६ ॥

तत्र शेषपठितप्रजापतिर्जयानिन्द्रायेत्यादिमन्त्रे मह्यं प्रजापतिर्जयं ददा-
त्विति आशंसा भविष्यति खैवात्रापि मन्त्रे चकारेण (१) समुच्चिता ।
चित्तं (२) ज्ञानं “मह्यं ददात्विति” शेषः । एवं सर्वत्र । चित्तिः परिच्छेदः ।
आकूतं चाभिमुख्यम् । आकूतिश्चात्मनो धर्मविशेषो येन मनसः प्रेरणं
क्रियते । विज्ञातं ज्ञानम् । विज्ञातिश्च विज्ञातार्थः । मनश्च प्रसिद्धम् । शक्नो-
श्च ऋक् प्रसिद्धा । दर्शश्च प्रसिद्धः । अमावस्या प्रसिद्धा । पौर्णमासं
प्रसिद्धम् । बृहदथन्तरं च सामविशेषः ॥ ३६ ॥

प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः

पृतनाजयेषु ॥ तस्मै विशः समनमन्त

सर्वाः सऽउग्रः स ऽइहव्यो बभूव स्वाहा (१३) ॥ ३७ ॥

प्रजापतिः परमेश्वरः । इन्द्राय जयान् जयकर्तृकान्मन्त्रान् प्रायच्छत्
दत्तवान् । किम्भूताय ? वृष्णे वृषनाम्ने अभिमतार्थवर्षकाय । प्रजापतिः
किम्भूतः ? पृतनाजयेषु असुरसेनाविजयाख्यकर्मसु उग्रः विपक्षतेजोऽ-
भिभावी । यतश्च प्रजापतिः उग्रो बभूव सर्वतेजोऽभिभावी बभूव । स इ-
ह स्वच प्रजापतिः इहव्यो इहव्यद्रव्यवाहो बभूव । एतावद्गुणविशिष्टः प्रजा-
पतिरतो जयं दत्तवान् इति । कथं दत्तवान् ? हि यतः कारणात् तस्मै
प्रजापतये सर्वा विशः प्रजाः समनमन्त सम्यक् प्रणामं कृतवत्यः । प्रजा-
पतिं स्तौति प्रजापतिर्मह्यं जयं ददात्विति तात्पर्यम् ॥ ३७ ॥

अथाभ्यातानाख्या अष्टादशमन्त्राः १८

अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन्

ब्रह्मण्यस्मिन् क्षेत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधया-

मस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहृत्याऽं स्वाहा ॥ ३८ ॥

(१) वस्तुतस्तु चकारोऽपेरर्थे । प्रजापतिर्जयानिन्द्राय जयान्प्रायच्छत्तथा चित्तादि अपि मङ्गलप्रयच्छत्
इति क्रिया विपरिणमयोत्तरत्र (१३) मन्त्रे सम्बन्धः । अत एवैषां जयामन्त्रत्वान्तापः । तथा च तैत्तिरीया
श्रुतिः “देवाभिराः संयत्ता आसन् स इन्द्रः प्रजापतिमुपाभावरस तस्मा एतादयान्प्रायच्छत्तानजुषोत्ततो
देवा अमुरानवर्जस्तत्रयानाजयात्वमिति, अत्र प्रजापतिर्जयानित्येकेनापि जयालिङ्गेन “द्वित्रिणो
यान्ति”ति न्यायेन त्रयोदशमन्त्रा जया इत्युच्यन्ते ॥ (२) वस्तुतस्तु-चित्तं ज्ञानाधारं इदं “चित्तन्तु वेगे

अग्निरिति । अग्निभूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रे वीर्ये, (१) अस्याम् आशिषि आशास्ये (२) अर्थे अस्यां पुरो धायाम् (३) अस्मिन् कर्मणि विवाहे अस्यां देवहूत्यां देवाह्वाने हूतिराह्वानं तस्यां स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः ॥ ३९ ॥

स मावत्वस्मिन्नित्यादि वाक्यानि स्वाहान्तानि वक्ष्यमाणेषु सप्तदशस्तु मन्त्रेषु योज्यानि । इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः । अन्यत्समानम् ॥ ३९ ॥

यमः पृथिव्या इत्यादि ॥ ४० ॥

वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिरित्यादि ॥ ४१ ॥

सूर्यो दिशोऽधिपतिरित्यादि ॥ ४२ ॥

चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिरित्यादि ॥ ४३ ॥

बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिरित्यादि ॥ ४४ ॥

मित्रः सत्यानामधिपतिरित्यादि ॥ ४५ ॥

वरुणोऽपामधिपतिरित्यादि ॥ ४६ ॥

समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिरित्यादि ॥ ४७ ॥

स्रोत्यानां नदीनाम् ॥ ४७ ॥

अन्नं साम्राज्यानामधिपतीत्यादि ॥ ४८ ॥

साम्राज्यानामैश्वर्याणाम् ॥ ४८ ॥

सोमोऽपोषधीनामधिपतिरित्यादि ॥ ४९ ॥

सविता प्रसवानामधिपतिरित्यादि ॥ ५० ॥

रुद्रः पशूनामधिपतिः ॥ ५१ ॥

त्वष्टा रूपाणामधिपतिः ॥ ५२ ॥

विष्णुः पर्वतानामधिपतिः ॥ ५३ ॥

मरुतो गणानामधिपतयः ॥ ५४ ॥

पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहाः ॥

इह मावन्त्वित्यादि (१८) ॥ ५५ ॥

हृदयम्” इत्यमरात् । चित्तिस्तत्रत्या चेतना । आकृतश्चाभिमतम् । आकृतिश्चाभिमानः । विज्ञातं शिल्पादिज्ञानम् । विज्ञातिरपरोक्षम् । (१) वस्तुतस्तु—ब्रह्मकर्मणि होमादौ । क्षत्रे—क्षत्रकर्मणि प्रजापालनादौ । इत्यर्थः । (२) पुत्रादिमुल्लूकामनायाम् । आह्वयैः सम्पादितेष्वशंसने वा । यथाहुः “आयुरारोग्यमैश्वर्ययशोविद्यावत्कुलम् । भगवच्चरणे भक्तिरित्यष्टौ सन्तुतेऽनिश्चम्” इति । (३) पुरो-

पितरः पितामहाः । परे प्रपितामहाः । अवरे प्रपितामहात्पूर्वे । त-
तास्तस्मादपि पूर्वे । ततामहास्ततोऽपि पूर्वे । एवं षट्पुरुषा उक्ताः ।
बहुवचनं गौरवार्थं ते मामस्मिंल्लोकेऽवन्तित्वत्यादि ॥ ५५ ॥

अथ वैवाहिका आज्यहोममन्त्राः ७

अग्निरैतु प्रथमो देवतानां^१ सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।

तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं^२ स्त्री पौत्रमघ्न रोदात्स्वाहा ॥ ५६ ॥

अग्निरासमन्तादैतु आगच्छतु । देवतानामिन्द्रादीनां प्रथमो मुख्यः ।
आगतः सन् सोऽग्निः अस्यै अस्याः कन्यायाः प्रजां पुत्रादिकां, मृत्युपा-
शात् मृत्युबन्धनात् मरणात् मुञ्चतु । तदयं राजा वरुणः अनुमन्यतां
स्वीकरोतु । कथं मोचयतु ? यथेयं स्त्री पौत्रमघ्नं पुत्रभवदुःखं प्राप्य न
रोदात् शोकं प्राप्य न रोदिष्यति । तथा च वरुणानुमतोऽग्निस्तथा मोच-
यतु यथा इयं स्त्री पुत्रविद्योगदुःखं नानुभविष्यतीति वाक्यार्थः । रोदा-
दिति 'रुदिर् अश्रुविमोचने' इत्यस्य लोटि रूपम् ॥ ५६ ॥

इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु

दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता

पौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियं^३ स्वाहा ॥ ५७ ॥

गार्हपत्योऽग्निः इमां त्रायतां रक्षतु । तथा अस्यै कन्यायै(१) प्रजां
पुत्रादिकां नयतु प्रापयतु । दीर्घमायुश्च नयतु । तथा सति इयम् अशून्यो
पस्था अवन्ध्या सफलप्रसवा नित्यं भर्तृयुक्ता वा भवतु । तथा जीवतां
दीर्घायुषां माताऽस्तु जीववत्सा भवतु इत्यर्थः । तथा पौत्रं पुत्रभवमानन्दं
सुखमभिविबुध्यतां (२) सर्वभावेनानुभवतु ॥ ५७ ॥

स्वस्तिनोऽअग्ने दिवआ पृथिव्या विवश्वानि धेह्य-

यथा यजत्र । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं

तदस्मात्तु द्रविणं धेहि चित्रं^४ स्वाहा ॥ ५८ ॥

हे यजत्र ! यजन्तं त्रायत इति यजत्र । अग्ने ! नोऽस्माकं स्वस्ति कल्या-
णानि धेहि धारय । अयथा-अयथाक्रमम् एकदैवेत्यर्थः । कल्याणानि कि-
म्भूतानि ? विश्वानि सकलानि । दिवि (३) पृथिव्यां च यानि कल्याणानि

त्रेस्थितायाङ्कृत्यकायाम् । "स्थात्पुनः पुरतोऽग्रतः" इत्यमरः । (१) षष्ठ्यर्थेऽत्र चतुर्थो पूर्ववद्वोद्धृत्या ।
(२) विशिष्टतया बुध्यतां निद्रासुखेच्छान्त्यक्त्वा जागरित्येत्यन्ये ॥ (३) दिव आ इति मन्त्रांशस्याय-
मर्थो न मनोरमः प्रतिभाति । किन्तु दिवो ध्रुलोकात्स्वर्गादा पृथिव्याः पृथिवीं यावत् । आङ्ग्राभि-
विषौ । यत् महि यो महिमा तत् तम् अस्मात्तु धेहि स्थापय इत्येवं, यतस्त्वं सर्वप्रत्यक्षदर्शी अता
नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि कर्माणि अयथा अन्यथाकृतानि स्वस्ति सम्पूर्णानि यथा स्युस्तथा धेहि-

तानि सर्वाणीत्यर्थः । किं च यत् अस्यां महि भव्यां दिवि स्वर्गे जातमु-
त्पन्नं प्रशस्तं श्लक्ष्णं द्रविणं धनं तद् अस्मासु धेहि । किम्भूतं ? चित्रं
नानाविधं गोहिरण्यादि ॥ ५८ ॥

सुगन्धु पन्थां प्रदिशन्नऽएहि ज्योतिष्मद्देह्यजरन्नऽआयुः ।

अपैतु मृत्युरमृतम् आगाद्वैवस्वतो नोऽअभयं कृणोतु स्वाहा ॥ ५९ ॥

हे अग्ने ! तः अस्माकं पन्थां पन्थानं (१) प्रदिशन् उपदिशन् एहि
आगच्छतु इत्यनुनये । पन्थानं किम्भूतं ? सुगं सुखेन गम्यत इति सुग-
न्तम् । किञ्च नोऽस्माकमायुर्जीवनम् धेहि देहि । कितत् ? अजरम् जरा-
रोगादिरहितम् (२) । पुनः किम्भूतम् ? ज्योतिष्मत्-प्रकाशकञ्च । ऊर्ज-
स्करमिति तदर्थः । किं च त्वय्यागते नोऽस्माकं मृत्युरपैतु अपगच्छतु
तथा अमृतं मोक्षः मे मम आगात् आगच्छतु (३) । तथा वैवस्वतः यमः
नोऽस्माकम् अभयं (४) कृणोतु करोतु । इति आशंसावाक्यार्थः ॥ ५९ ॥

परं मृत्योऽनु परेहि पन्थां यस्तेऽअन्यऽइतरो

देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि

मा नः प्रजाश्रं रीरिपोमोतव्रीरान्त्स्वाहा ॥ ६० ॥

हे मृत्यो ! परं पन्थाम् उत्कृष्टं पन्थानम् अनु लब्ध्वीकृत्य परेहि—
(५) अपगच्छ । ते तव यः हिंसातोऽन्योऽहिंसात्मक इत्यर्थः । तं
पन्थानं परेहि परावृत्त्य गच्छ । पन्थाः किम्भूतः ? देवयानात् इतरः
उत्कृष्टः । किं च ते तव एतदेव ब्रवीमि । ते किम्भूताय ? चक्षुष्मते स-
कलव्यवहारं दृष्टवते । शृण्वते सकलव्यवहारं श्रुतवते । किं ब्रवीमि ?
नोऽस्माकं प्रजां मा रीरिषः मा हिंसीः । उत-अपि च वीरान् पुत्रान्
मा रीरिषः मा हिंसीः । अनयाऽऽहुत्या तुष्टस्त्वं रक्षाङ्गुर्वित्यर्थः ।
रीरिष इति “रिष हिंसायामि”त्यस्य धातोः । लुङि प्रथमपुरुषै-
कवचने माङ्ग्योगादङागमो न भवति । वीरशब्देन पुत्रोऽभिधीयते इत्यत्र
“पुत्रो वै वीर” इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥ ६० ॥

अर्यमणं देवं कन्याऽआग्निमयक्षत ॥ स नोऽअर्यमा

अनुकूलानि कृत्वा स्थापय । इति ॥ (१) अचिरादिमार्गम् । (२) अजरमित्यग्निविशेषणं वा । आयुः
पुष्पन्निति तदर्थः । (३) लोडर्थे लुङ् । (४) त्वत्सम्बन्धेन पापाभावाद्ःखहेतुभयाभावं कृणोतु
करोतु । “कुर्विहिंसाकरणयोश्च” (भा० प०) लोट् । “चिन्विकृण्वोश्च” (पा० ३.१.८०)
इत्यकारान्तदेशो भातोरप्रत्ययश्च । अकारलोपेऽतस्य स्थानिवत्वाद्गुणाभावः । अत्रासन्धिः प्रकृतिभा-
वाद । (पा० ६.१.११५) बोध्यः ॥ एवमग्रेऽपि ॥ (५) यदा परा पराङ्मुखो भूत्वा परमन्यं पन्थां
पन्थानम् अन्विहि अनुगच्छ । तमेव दर्शयति य इत्यादिना ॥ इतरस्तुच्छः । “इतरस्त्वयनीचयोः”

देवः प्रेतो मुञ्चतु मां पतेः स्वाहा ॥ ६१ ॥

इयं कन्या अर्यमणं देवं सूर्यम् अयक्षत (१) पूजयति । किम्भूतं देवम् ? अग्निम् अग्निस्वरूपं, किमर्थं पूजयति ? स अर्यमा देवः इतः पितृकुलात् नोऽस्मान् प्रमुञ्चतु-प्रकर्षेण मोचयतु । पतेः पत्युः सकाशात् मा प्रमुञ्चतु नो प्रमोचयतु । मत्तः पतिवियोगः कदाचिदपि नो भवत्वित्यर्थः ॥ ६१ ॥

इयं नार्युपव्रूते लाजानावपन्तिका । आयुष्मा-

नस्तु मे पतिरेधन्तं ज्ञातयो मम स्वाहा ॥ ६२ ॥

इयं नारी उपसमीपे 'पत्यु'रिति शेषः । व्रूते व्रदति । किं कुर्वती ? अग्नौ लाजान् आवपन्तिका आवपन्ती प्रक्षिपन्ती । किं व्रूते ? मे-मम पतिरायुष्मानस्तु दीर्घायुश्नु । तथा मम ज्ञातयः पधन्तम् पधन्तां वृद्धियुक्ता भवन्त्विति । पधन्तमिति ह्यन्तस्त्वं ह्रस्व (२) त्वम् ॥ ६२ ॥

इमौ लाजानावपास्यशौ समृद्धिकरणं तव ।

मम तुभ्य च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियं स्वाहा ॥ ६३ ॥

हं पते ! अहमिमान् करस्थान् लाजानगनावपामि-प्रक्षिपामि किम्भूतान् लाजान् ? तव पत्युः समृद्धिकरणं समृद्धिकरान् (३) समृद्ध्यर्थमित्यर्थः । अपि च यत् इदं मम तुभ्य तव च संवननं दृढीकरणं (वशीकरणं) तत् अग्निः अनुमन्यताम्-अनुमोदितं करोतु इत्यर्थः । तुभ्येति पष्ठ्यर्थं चतुर्थी (पा० २।३।६२ वा०) 'सुपां सुलुगि' (पा० ७।१।३१) त्यादिना विभक्तिलोपः ॥ ६३ ॥

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या

जरदष्टिर्यथासः । भगोऽअर्यमा सविता पुरन्धि-

मह्यं त्वाऽदुर्गाहंपत्याय देवाः ॥ ६४ ॥

इत्यमरः । देवयानादचिरादिमागादन्यः पितृयानाख्यः । पुनरावृत्तिश्रुतेस्तुच्छत्वमस्य । (१) वस्तु तत्त्वपमयोऽऽपन्नतः । अयक्षतेति भूतकालिकवद्भवचनान्तक्रियापदश्रुतेः । किन्तु कन्यापठनोपमन्त्रवरः पठति तथैवान्यत्रापि सूत्रसम्भवेः । कन्या मर्त्यं (प्रथमं) देवं कमनीयमग्निमग्निरूपिणम् अर्यमणं सूर्यम् अयक्षत-अयजत् । पूजितवत्यो "योग्यवरलामाये"ति शेषः । स अर्यमा देवस्त्राग्निरिष्टो यत्रोऽतः नः अस्मान् इदानीं परिणीतां मां (कन्याम्) "अस्मदोदयोक्ष" (पा० १।२।५९) इति एकत्वेऽपि न इति बहुवचनम् । यद्वा अयक्षतेति पदवचनव्यत्ययेन वरस्यैवोक्तिरियं कन्यामग्निमित्यसन्निवृत्त्यर्थः । इयं कन्या अयक्षत-अयजत् पूर्वन्तेन तृष्टः सोऽर्यमा देवः पतेः पत्युर्महर्षिणो नो प्रमुञ्चतु न प्रमोचयतु अन्तर्भावित्यर्थः । "मानो नाः प्रतिपेधे" इति । (२) पत्युश्च इत्यायुषधूनपाठमनुव्रत्य । हरिहर-जयराम-गदाधरैस्तु दीर्घान्त पाठ एव भूतः ॥ (३) अत्रलिङ्गवचनव्य-

तव हस्तं गृभ्णानि गृह्णामि । किमर्थं ? लौभनैर्वायलौभान्याय । यथा
च मया पत्या सह जरदृष्टिः आत्त वृद्धाभवेत्यर्थः । हस्तग्रहणे कथं तवा-
धिकार इत्याकाङ्क्षायामाह-भग इत्यादि, त्वा त्वां देवाः मल्लम् अदुः दत्त-
वन्तः । ते के देवाः ? भगः अर्यमा सविता च । किम्भूतां त्वं ? पुरन्धिः
पुरन्धी गार्हस्थ्यधिकारिणी । किमर्थम् अदुः ? गार्हपत्याय गृह (१) स्वा-
मिनीत्वाय । गृभ्णामीत्यत्र “हग्रहोर्भश्चन्द्रस्यो”ति हकारस्य भकारः ॥६४॥

अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽबहम् ।

सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥ ६५ ॥

तावेहि विवहावहै सह रेतो दधावहै ॥ प्रजां

प्रजनयावहै पुत्रान् विन्धावहै बहून् ॥ ६६ ॥

ते सन्तु जरदृष्टयः संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्य-

मानौ ॥ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः

शतं गृणुयाम शरदः शतम् ॥ ६७ ॥

किम्भूतोऽहम् ? अमोऽहमस्मि । न वर्त्तते मा लक्ष्मीरस्येति अमः ।
तादृशोऽहं, त्वं च सा लक्ष्मीः । तथा च त्वया लक्ष्म्या विना शून्योऽहं
त्वं मम लक्ष्मीर्भवेति भावः (२) । सा त्वमस्यमोऽबहमिति पुनरभिधान-
मादरातिशयार्थम् । तथाऽहं साम अस्मि सामक्षोऽस्मि ऋक्त्वम्
ऋग्वेदस्त्वम् । अहं द्यौः स्वर्गः त्वं पृथिवी । तथा च उभावपि परस्पर-
रान्वययोग्यावित्यभिप्रायः । तथा च एहि अभिमुखी भव । तौ आवां विव-
हावहै विवाहं करवाव । तथा सति रेतः शुक्रं (३) सह संयुक्तौ भूत्वा दवावहै
धारयाव । (४) प्रजां सन्तति, प्रजनयावहै उत्पादयाव । बहून् पुत्रान् वि-
न्धावहै प्राप्नुवाव । ते च पुत्राः जरदृष्टयः सन्तु दीर्घायुषः भवन्तु । किं
च आवां शरदः शतं पश्येम, जीवेम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः शतम् ।
आवां किम्भूतौ ? संप्रियौ अन्योन्यानुक्तौ । रोचिष्णु दीप्तियुक्तौ ॥६७॥

आरोहेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव ॥

स्यय आर्षः (पा० ३।१।८५) बोध्यः । (१) गृहपतित्वाय । त्वया विना गृहपतित्वं नोपपत्स्यत
इति । यद्वा गार्हपत्योऽग्निस्तदर्थन्तस्तेष्वर्थै । अग्निपरिचरणायेति यावत् । (२) एतद्रथाख्यानं
न मनोरमम् । किन्तु अमोषिष्णुः । स हि सर्वत्रामति गच्छति जानाति वा सर्वं, यद्वा नमिनाति
हिनस्ति अपि तु पालयतीत्यमः । “भिबृहिसायाम्” (कथा० ७०) “अमृगतौ” (ऋ० ५०) पपा-
थच् । सा लक्ष्मीः । एवं सा गौरी अमः शिवः । स हि न कैश्चिन्मीयते दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्त-
विन्मात्रमूर्त्तयः ॥ इति स्मृत्या तथाभिहितः । “सा च लक्ष्मी दुषैः प्रोक्ता गौरी सा च स ईश्वरः”
इत्येकैकरी । (३) पुत्रदेहरूपम् । (४) पोषयाव ; “हुवाञ्धारणपोषणयोः” (जु० ७०) लोट् ।

अभितिष्ठ पृतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायतः ॥ ६८ ॥

हे कन्यके ! त्वय् इमम् अश्मानमारोह आक्राम । किमर्थम् ? अनेना-
रोहणेन त्वं स्थिरा भव । क इव ? अश्मेव । किं च पृतन्यतः त्वत्प्रति-
पन्नतया आत्मनः पृतनां सेनामिच्छतः पुरुषान् अभितिष्ठाऽऽक्रम । किं च
पृतनया सह आयत आगच्छतः तादृशानेव अवबाधस्व-खण्डय, पृतना-
यतः (१) इतिलोहितादिगणे पठितः, पृतन्यत इति च ॥ ६८ ॥

सरस्वति प्रेदमव सुभगे व्वाजिनीवति ॥ यां

त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः ॥ ६९ ॥

यस्यां भूतं समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् ॥

तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमैव्यशः ॥ ७० ॥

हे सरस्वति ! यां त्वा त्वां प्रगास्यामि प्रगायामि उत्कीर्त्तयामि सा
त्वमिदं विवाहकर्म प्र अव प्रकर्षेण पालय । सरस्वति ! किम्भूते ? सुभ-
गे ! कल्याणि । पुनः किम्भूते ? वाजिनीवति ! वाजिनी (२) घोटिका त-
द्वति । घोटिका यथा शीघ्रं गच्छति तथा त्वमपि कीर्तिरूपा शीघ्रं गच्छ-
तीति । केल्याकाङ्क्षायामाह-विश्वस्य अस्य सर्वस्य भूतस्य प्राणिजातस्या-
ग्रतः । कीदृशायां ? यस्यां सरस्वत्यां भूतं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकं
समभवत्सम्यक् अभवत् । तथा तस्यामिदं विश्वं जगत् । तां गाथां गाथा-
त्मिकां सरस्वतीमिदानीं गास्यामि गायामि । कीदृशी गाथा ? या गाथा

(१) पृतनाशब्द इति तात्पर्यम् । किन्त्वेवंसति पृतनया सहायत आगच्छत इति कथं व्याख्यातवानिति
चित्रं, पृतन्यत इति चेत्यशुद्धमेव । तत्रहि “कव्यध्वरपृतनस्यचिलोपः” (पा० ७।४।३९) इति ज्येष्-
ठ्यलोपे लटः शतरि रूपम् । पृतनां संग्रामम् (निघ० २।१७।१८) इच्छन्ति पृतन्यन्ति एव पृतन्यन्त-
स्तान्पृतन्यत इति जयरामगदाधरो ॥ अत्र लोहितादिस्वकल्पने अपृतनाः पृतनाभवन्तीत्यर्थः । लोहि-
तादित्वात्त्वयि (पा० ३।१।१३) “वाक्यधः” (पा० १।३।४) इति वा परस्मैपदमिति लटः शतरि
रूपस्योप्यम् । अत्र पृतनाभिः सेनाभिर्यतन्त इति पृतनायन्तस्तानिति जयरामगदाधरो ॥ “ध्वजिनी
वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः” इत्यमरः ॥ (२) एतद्व्याख्यानं हेयमेव । श्रुतौ प्रजायाम-
स्याग्रत इति पठ्यते व्याख्यायते च प्रगायाम्यस्याग्रत इति चित्रं प्रतिभाति । वस्तुतस्तु-हेसुभगे !
कल्याणि ! वाजिनीवति ! वाजाः पक्षाः सन्त्यस्या इति वाजिनी हंसी तद्वति तद्वाहने ! (ब्रह्मसह-
स्रमिणीत्वात्) “वाजो निःस्वनपक्षयोः” इति मेदिनी । सरस्वति ! वैखरोवाग्रूपे ! इदं विवाह-
कर्म वरवप्त्वात्मकमिधुनं वा प्राव प्रकर्षेण रक्ष । सर्वप्रकृतिरूपत्वात् । यां त्वा त्वाम् अस्य विश्व-
स्य सर्वस्य भूतस्य प्राणिजातस्य पृथिव्यादेर्वा प्रजायां प्रकृष्टां जनयिषीं “मन्त्रा आहुरि”ति
शेषः । किम्भूताम् ? अग्रतः प्रथमाम् । यद्वा अग्रे सृष्ट्यादौ मन्त्रा आहुरित्यर्थः । तदेव प्रपन्नयति
यस्यामिति । यस्यां प्रकृतिरूपायान्वयि इदं सर्वं विश्वं पृथिव्यादिभूतं प्राणिजातञ्च । जगत्-
अस्तंगच्छत् ॥ पुनः सृष्ट्यादौ यस्याः सकाशात् समभवत्-संभूतं तस्यास्ते सम्बन्धिनीं ताङ्गायां
गुणप्रभावस्तुतिप्रकाशिकाम् । अद्य अस्मिन्नहनि (समये) गास्यामि या भूता सती स्त्रीणां उत्तमं

स्त्रीणामुत्तमम् उत्कृष्टं यशः । एवं सरस्वतीं स्तुत्वा सा मामिह विवाह-
कर्मणि प्रमादकृताशुद्धमन्त्रपाठतः पालयत्विति ज्ञाशंसा वाक्यार्थः, प्र-
गायामीति गैशब्दे णिः । गास्यामीति वर्त्तमाने लृट् ॥ ६६ ॥ ७० ॥

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्याव्वहतु ना सह ॥ पुनः

पतिभ्यो जायां दाशे प्रजया सह ॥ ७१ ॥

हे अग्ने ! अग्रे प्रथमं सोमादिः (१) एतां कन्यां सूर्यां सूर्यवत्का (२)
न्तिशालिनीं तुभ्यं त्वदर्थं पर्यवहन् पर्यवहत् विवाहि (३) तवानित्यर्थः ।
एतां त्वया सह पुनर्ना मनुष्यो वहतु-विवाहयतु । पुनश्च (४) पतिभ्यः
मनुष्येभ्यः एतां जायां प्रजया सन्तत्या सह दाः देहीति । अयं वा-
क्यार्थः—हे अग्ने ! अतौ प्रथमं त्वया विवाहिता तवैव जाया इदानीं स-
न्तत्या सह एतां जायां मनुष्याय पत्ये मह्यमिति यावत्, देहीति । दा
इति लोटः सिप् ॥ ७१ ॥

एकमिषे विष्णुस्त्वा नयतु ॥ द्वे ऊर्ज्जे विष्णुस्त्वा

नयतु ॥ त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयतु ॥

चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयतु ॥

पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ॥

षड्ऋतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ॥ सखे सप्तपदा

भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयतु ॥ ७१ ॥

हे सखे ! पति । त्वाम् एकं पदं विष्णुर्नयतु प्रापयतु । किमर्थम् ?
इषे मन्नाय । ऊर्ज्जे वलाय । रायस्पोषाय धनपुष्ट्यै । मय एव मायः
सुखं तस्य भवः उत्पत्तिस्तस्यै । पश्वादिभ्यस्तत्सुखाय हे सखे ! इह
मित्रमिव सा त्वं सप्तपदा भूरादिसप्तलोकप्रख्याता भव । मामनुव्रता-
ऽनुवर्त्तिनी च भवेति वाक्यार्थः ॥ ७१ ॥

आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः . .

श्रेष्ठं (निष्कलङ्कं) यशः कीर्त्ति “न्ददाती”ति शेषः । (१) अत्र सोमोगन्धर्वाश्चेति व्याख्यातव्य-
मग्रे बहुवचनदर्शनात् । बहुवचनस्यैकवचनविपरिणामः प्रौढिवाद एव । (२) नवोद्भवकान्ति नवो-
ढामिति यावत् । “दैवक्या सूर्या साई प्रयाणे रथमारुहत्” इति श्रीमद्भागवतलोकव्याख्यायां
श्रीधरस्वामिभिस्तथान्याख्यातत्वात् । (३) आदरार्थं सोमगन्धर्वयोर्बहुवचनेन श्रुतौ निर्देश इदं
छान्दसो व्युत्पद्य उन्नीतः । (४) एषोऽयं कुतः उप्रेक्षित इति न प्रतीमः । वस्तुतस्तु—हे अग्ने !
अग्रे पूर्वं जननदिनादारभ्य सोमोगन्धर्वाश्च तुभ्यन्तवर्द्धमिमां कन्यां पर्यवहन् परिणीतवन्तः ।
साम्प्रतं च सूर्यान्नवोढाभिर्मां ना पुरुषो भवान्वहतु जायात्वेन प्रतिगृह्णातु ॥ पुनश्च पतिभ्यः सोमादि-
भ्यः सकाशात् जायां जायात्वेन परिगृहीताभिर्मां प्रजया सन्तत्या सह त्वं मह्यं दाः देहि अग्रे

शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥ ७२ ॥

या आपः शिवाः कल्याण्यः शिवतमाः अतिशयेन कल्याण्यः शान्ताः अनुपद्रवाः । अनुपद्रवकारिण्यः । शान्ततमा अतिशयेन शान्तास्ता आपः स्ते तव भेषजं रोगनाशनं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । कृण्वन्त्विति “कृविहिंसा-करणयोश्चै”त्यस्माद्धातोर्लोटि रूपम् ॥ ७२ ॥

आपो हिष्टेत्यादिव्याख्यातम् ॥

मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं

तेऽअस्तु ॥ मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजा-

पतिष्ठा नियुनक्तु मह्यम् ॥ ७३ ॥

हे कन्ये ! तव हृदयं मम (१) व्रते निश्चये दधामि अर्पयामि । म-
द्व्रतं कारयामोत्यर्थः । तथा सति तव चित्तं हृदयं मम चित्तमन्वस्तु ।
मम चित्तानुकूलं भवतु । तथा मम वाचं वाक्यम् एकमनाः एकचित्ता
सती जुषस्व सेवस्व । मदीयवचनकारिणी भवेत्यर्थः । तथा प्रजापति-
ब्रह्मा त्वा त्वां मह्यं मत्सेवायै नियुनक्तु नियोजयतु ॥ ७३ ॥

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दत्वायाथास्तं विपरेतन ॥ ७४ ॥

हे सख्यः ! विवाहदेवताः । इयं वधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गलयुक्ता ।
(२) इत्थं भूतामिमां समेत संगच्छत । इमां संगम्य दृष्ट्वा अस्यै सौभाग्यं
च दत्वाय अस्तं स्वस्थानं याथ यात गच्छत । (३) न विपरेत-नविमुख-
तया पराहत अपगच्छत । पुत्रादिमङ्गलमाशास्य पुनरागमनाय व्रजतेति
वाक्यार्थः । अत्र दत्वाय(४)इति “स्कोयोगि”ति यक् । विपरेतनेति “इण्-
गतौ” विपरापूर्वस्य मध्यमपुरुषैकवचने तनप् ॥ ७४ ॥

इह गावो निषीदन्तिवहाश्वाऽइहपूरुषाः ॥ इहो

सहस्रदक्षिणो यज्ञऽइह पूषा निषीदतु ॥ ७५ ॥

इह चर्मणि त्वम् उपविश । त्वया सह गावः । निषीदन्तु । इह अश्वाः ।
इह पुरुषाः परिजनमनुष्या उपविशन्तु । उश्वदोऽप्यर्थः । इह सहस्रद-
क्षिणः यज्ञोऽपि निषीदतु । तथा पूषा पुष्टिकारी आदित्यः निषीदतु । तथा-
चैतैः सह इह वलीवर्दचर्मणि उपविश । एतत्सहवासेन तव कल्याणम-
स्त्विति वाक्यार्थः ॥ ७५ ॥

सन्निवार्यः । (१) वेवेऽस्मच्छब्देन वक्तुरात्माऽभिप्रेयते । तेन वरो प्रवीति अहं मम आत्मनः व्रते-
शास्त्रविदितनियमादौ । इत्यर्थः ॥ (२) अत्र मत्वर्थे “जन्दसोवनिषौचे”ति ईप्रत्ययश्छान्दसः ॥
(३) अपरपथेन लोढर्थे लट् ॥ (४) एतदादिव्याख्यानमसङ्गतम् (पा० ३।१।७५) सूत्रविरो-

ध्रुवमसि ध्रुवं त्वां पश्यामि ध्रुवैधि पौष्पे मयि

मह्यं त्वादात् ॥ बृहस्पतिर्मया पत्या

प्रजावती सञ्जीव शरदः शतम् ॥ ७६ ॥

हे वधु ! त्वं ध्रुवमसि । ध्रुवनक्षत्रवत् अविनाशिनी भवसि । अतः त्वां त्वां ध्रुवं (१) पश्यामि दर्शयामि । किमर्थं ? त्वं मयि ध्रुवा शाश्वती सती पोष्यापोषणीया (२) एधि भव । इत्येतदर्थं, बृहस्पतिस्त्वात्वां मह्यम् अदान् दत्तवान् । तथा सति त्वं प्रजावती पुत्रादिसहिता मया पत्या सह शरदः शतं शतवर्षाणि जीव । त्वं मयि शाश्वती भवेत्येतदर्थं, पश्यामीत्यन्तर्भावितण्यर्थः । ध्रुवमिति स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते नपुंसकलिङ्गत्वं (३) छान्दसम् ७६ इति विवाहमन्त्रव्याख्यानम् ।

अथ चतुर्थीकर्ममन्त्रव्याख्यानम् ।

अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि

ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै

पतिगम्भी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ १ ॥

हे अग्ने ! प्रायश्चित्ते ! सकलदोषापहरणस्वरूप ! त्वं देवानामिन्द्रादीनां प्रायश्चित्तिरसि । दोषापहर्ता भवसि । अतः कारणादहं त्वाम् उपधावामि उपसर्पामि । (४) अहं किम्भूतः ? नाथकामः याज्ञा (५) कामः । याज्ञार्थमुपसर्पामि इत्यर्थः । का याज्ञा (६) ? अस्यै अस्याः कन्यकायाः या तनूः पतिवती यदङ्गं पतिर्हिंसकम् अस्यै-अस्वाः तां तनूं नाशय (७) अपाकुरु । तदलक्षणमपाकुर्वित्यर्थः । हे अग्ने ! यतस्त्वं देवानामपि दोषापहर्ता अतो मदुपसर्पितः सन् अस्यास्तदलक्षणं नाशयेत्यर्थः । अस्यै इति षष्ठ्यर्थं चतुर्था ॥ १ ॥

वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि

ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै

प्रजागम्भी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ २ ॥

धात् । (१) तारकाविशेषं, तवरूपमिति इलायुधः । एवं पश्यामि दर्शयामि । (२) मत्प्रजापोषणी वा ॥ (३) तद्रूपताध्वारोपे नपुंसकनिर्देश एव युक्त इतीदञ्चिन्त्यन् । (४) शरणागतो भवामि । आश्रयामि (आराधयामि) । (५) प्रार्थयमानः । आशीः काम ऐश्वर्यकामोवेतिपरे । “नाथनाथ-याज्ञोपतापैश्वर्याशीःषु” (स्वा० प०) ततोभावेष्वा । नाथननायस्तत्कामयत इत्यर्थे “कर्मण्यणु” (पा० ३।२।१) ॥ (६) याज्ञाप्रयोजनमाहेत्यर्थः ॥ (७) अत्र “सविशेषणेहि विधिनिषेधौ सति विशेष्येऽन्वयवाधे विशेषणमुपसङ्गकामतः” इतिन्यायेन शिखानाथे शिखोनष्ट इतिवत्तदोषस्यै-

हे वायो ! अस्याः या प्रजाघ्नी सन्तानविरोधिनी (१) तनूः, अन्य-
त्समानम् ॥ २ ॥

सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै
पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ ३ ॥

हे सूर्य ! अस्याः या पशुघ्नी गवादिनाशिनी तनूः । अन्यत्समानम् ॥ ३ ॥

चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै
गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ ४ ॥

हे चन्द्र ! अस्याः या गृहघ्नी गार्हस्थ्यविरोधिनी तनूरन्यत्पूर्ववत् ॥ ४ ॥

गन्धर्वप्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै
यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ ५ ॥

हे गन्धर्व ! गोः किरणस्य धारक ! सूर्य ! त्वया प्रकाशकारिताया
अस्याः यशोघ्नी यशोनाशिनी तनूरन्यत्पूर्ववत् ॥ ५ ॥

या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी
यशोघ्नी निन्दिता तनूर्जार्घ्नी ततऽएनां
करोमि सा जीर्य त्वं मया सह ॥ ६ ॥

हे कन्यके ! या तव निन्दिता दोषावहा तनूः ताम् एनां तनूं ततस्ते
नानेनाभिपेक्षनेन (सार्वविभक्तिकस्तसिः) जारघ्नीं जारउपपत्तिः । तद्-
घातिनीं (१) करोमि । सा का ? निन्दिता तनुः । या पतिघ्नी प्रजाघ्नी
पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी । एतच्च व्याकृतसेव । अनेन चाभिपेक्षकर्मणा ।
सा त्वं मया सह जीर्य जरां प्राप्नुहि दीर्घायुर्भवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्राणैस्ते प्राणान्तसन्दधामि ॥ ७ ॥

हे कन्यके ! तव प्राणान्प्राणैरस्मदीयैः सन्दधामि संयोजयामि ॥ ७ ॥

अस्थिभिरस्थीनि (१) माणंसैर्माणसानि त्वचा त्वचम् ॥ ८ ॥

अनेन स्थालीपाकप्राशनेन कर्मणा मया सह तव एकप्राणत्वैकास्थि-
त्वैकमांसत्वैककर्मत्वानि करोमीति वाक्यार्थः ॥ ८ ॥

इति चतुर्थीकर्ममन्त्रव्याख्या ॥ * ॥

अथ गर्भाधानमन्त्रन्यास्या(१) ।

यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ॥

वेदाहं तन्मां तद् विद्यात् पश्येम शरदः शतं

जीवेम शरदः शतवर्षं शृणुयाम शरदः शतम् ॥ १० ॥

हे सुसीमे ! शोभता सीमा भवयव (२) चन्धिर्यस्याः सा सुसीमा । हे शोभनावयवसन्धे ! अहं ते तव हृदयं वेद जानामि । किम्भूतं हृदयं ? दिवि आकाशे चन्द्रमसि च श्रितं स्थितम् (३) । प्रथमतो हि स्त्रीणां चन्द्रः स्वामीति नियमः । “पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निमि-
रि”ति । अवस्तदाहितान्ते वित्तमित्यभिप्रायः । इदानीं तद् हृदयं मां वि-
द्यात् पतियेन जानातु । किञ्च पश्येम शरदः शतम्, आत्रां शतं वर्षाणि
पश्यावः । एवं जीवेम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः शतम् । इयन्तं समयं
चन्द्रस्तवपतिरासीत् देवता ! तव हृदयं तस्मिन्नाश्रितम् । इदानीमहं तव
पतिरिति तव हृदयं जानातु । आवामविकलेन्द्रियो शतं वर्षाणि जीवाव
इत्याशंसा वाक्यार्थः । पश्येम जीवेम शृणुयाम इति “तिङां तिङो भव-
न्ती”ति उत्तमपुरुषद्विवचने बहुवचनम् ॥ १ ॥

इयमोषधी त्रायनाणा सहमाना सरस्वती ।

अस्याऽअहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रमत् ॥ २ ॥

इयं बृहती ओषधी व्याधिनाशकरी । किम्भूता ? त्रायमाणा रक्षा-
करी । पुनः किम्भूता ? सहमाना उत्पन्नदोषमर्पणकरी । पुनः किम्भूता ?
सरस्वती वाक् प्रसादहेतुः । अस्या बृहत्याः कण्टकारिकायाः पुत्रः नाम
जग्रमत् प्रकाशत्वं गृह्णातु । किम्भूतं नाम ? पितुरिव पितृ सदृशमित्यर्थः ।
मत्र पूर्वार्द्धेन बृहतीस्तुतिः । उत्तरार्द्धेन अस्याः पुत्रः प्रकाशत्वं तमवताम्
इत्याशंसा वाक्यार्थः । जग्रमदिति “ग्रहउवादाना” इत्यस्मादातो—
“हं ग्रहोर्मच्छन्दसी”ति हकारस्य मकारः ॥ २ ॥ इति गर्भाधानम् ॥

अथ पुंसवनम् ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्ने भूतस्य जातः

पतिरेकऽवासीत् । स दाधार पृथिवीं द्यानुतेनां

कर्म देवाय हुविषा विधेम ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भः हिरण्यगर्भाख्यः पुत्रः समवर्त्तत समभवत् । मग्ने

(१) अथ प्रयत्निकः—“गृहानामन्त्रं” “मन्त्रवेदि” “विदेनूक्तम्” इत्यादिप्रयोगेना उच्यते सप्रकारं
दायम् । (२) दृष्टिं ज्ञेयमप्ये पश्यति । सीमा इति वाच्यम् । ईदृशेनानेनिति ॥ (३)

प्रथमं, यो हिरण्यगर्भो जातो जातमात्रो भूतस्य प्राणिजातस्य एकोऽ-
द्वितीयः पतिरासीत् स्वामी बभूवेत्यर्थः । एवम्भूतः स पृथिवीं दाधार
धृतवान् । न केवलं पृथिवीम् उत इमां धाम् अन्तरिक्षम् । एवम्भूताय
कस्मै काय प्रजापतये देवाय (१) हविषा हविर्विधेम दध्मः । अत्र स दधार
इति प्राप्ते आकारश्छान्दसः । काय इति प्राप्ते समावादेशश्छान्दसः ।
हविषेति द्वितीयास्थाने तृतीया (२) । अयं वाक्यार्थः । यो हिरण्यगर्भ-
एक एव प्राणिजातस्य प्रभुः पृथिवीमन्तरिक्षञ्च धारयति तस्मै प्रजापति-
मूर्त्तये हविरपि दीयते इति प्रजापतेः स्तुतिः ॥ ३ ॥

अद्भ्य इति व्याख्यातम् ।

सुपर्णोसि गरुक्मन्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं
चक्षुर्वृहद्रथन्तरे पक्षौ । स्तोमं ऽआत्मा छन्दां
स्यङ्गानि यजूंषि नाम । साम ते तनूर्वामदे-
व्ययज्ञायज्ञियं पुच्छन्धिष्ण्यां शफाः ।

सुपर्णोसि गरुक्मान् दिवं गच्छस्वः पत ॥ ४ ॥

सुपर्णः शोभनपर्णः शोभनपक्षः, गरुक्मान् दूरगत्यादिगुणयोगेन
प्रशस्तपक्षवान् त्रिवृत् (३) स्तोमः ते तव शिरो मस्तकं, गायत्रं साम ते
चक्षुः, वृहद्रथन्तरे सामनी ते पक्षौ, स्तोमः स्तोमाख्यः पञ्चविंशतिः सा-
मानि ते आत्मा स्वरूपं, छन्दांसि अनुष्टुप्वादीनि ते अङ्गानि, यजूंषि यजु-
र्वेदः ते नाम संज्ञा । साम ते तनूः शरीरं, कतमं ? वामदेव्यं, यज्ञायज्ञियं
साम ते पुच्छं लाङ्गूलं, धिष्ण्या अग्नेराश्रयाः ते शफाः नखाः, यत-
स्त्वं सुपर्णोऽसि गरुक्मांश्च । अतः दिवम् आकाशं गच्छ याहि । स्वः
स्वर्गलोकं पत याहि । अयं वाक्यार्थः । तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं सुपर्-
णत्वादिगरुडधर्ममारोग्य देवमयस्त्वमिति अग्निः स्तूयते । पुंसवने अ-
ग्निजलयोः कार्यकारणाभेदाश्रयणेनाग्निस्तुत्या जलमेव स्तुतं गर्भं वीर्य-
वत्तरं करोति ॥ ४ ॥ इति पुंसवनम् ।

अथ सोमन्तोन्नयनम् ।

अयाश्वाग्नेऽस्यनमिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमयाऽअसि ।

अया नो यज्ञं वह्नास्ययानो धेहि भेषजम् ॥ ५ ॥

मनुस्रध्वेऽविष्ठितत्वं श्रूयते “मनुस्रध्वमसि लीयते” इति । (१) अत्र संज्ञाभूतस्यापि स
नामत्वमार्थमेव । रूपसाम्यात् । (२) वस्तुतस्तवयमार्थिकोऽर्थः । वेदे हि विधतिः परिचक्षणमैव
(निघं ३।५।२) पठितः । हविषा कारणभूतेन परिचरेमेति शाब्दिकोऽर्थः । (३) “गयत्पक्षच्छदाः

हे अग्ने ! त्वं अयाश्च असि । प्राणिनां शुभावहोविधिरप्यसि । (१)
अपरमनभिश्चिस्तपाश्च असि । अविद्यमाना अभिज्ञास्तिर्याच्चा यस्य पुरुष-
स्य सोऽनभिश्चिस्तस्तमपि पालि रक्षसि इति अनभिश्चिस्तपाश्च त्वम् ।
अयमर्थः । यस्त्वां रक्षणार्थं न याचते तस्यापि त्वं साहात्स्याद्रक्षकोभव-
सीति । तदित्यम्भूतस्त्वम् अयाः आगच्छ आगत्य च नोऽस्माकं यज्ञं वह
यद्भविरेतद्बुधुतं तद्देवान् प्रापय । किञ्च त्वं सत्यमित् सत्यमेव अया
असि छाता असि । यत्संस्तारात् निस्तारोपायं जानासीत्यर्थः । अतः
कारणादपि त्वम् अयाः आगच्छ । आगत्य च नोऽस्माकं भेषजं धेहि
अस्माकं निस्तारोपायमौषधं परिकल्पय । यद्यपि शुभावह—वाचो
अयश्शब्दोऽकारान्तरनथापि च्छान्दसः सकारान्तः । सत्यमिति इत्-
शब्दोऽयमव्ययमवधारणार्थः । अयानो यज्ञं वहस्ययानो धेहि भेषजमि-
त्यत्र अया अया इति क्रियापदद्वयमत्यन्तार्थिकत्वद्योतनार्थम् । अत्रा-
याइति ह्यणगतावित्यस्मान्निङ् मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् “इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्वि”ति इकारलोपः । धातोर्गुणः “लेटोऽडाटावि”त्याडागमः ।
आङ्पूर्वः । तस्याकारेण एकारादेशे सति वर्णव्यत्ययाद् ह्रस्वत्वम् , अया
इति । सर्वे गत्यर्था इति कृत्वा एति जानातीति अतुन्प्रत्ययेन वा रूपम् ॥५॥

भूर्विनयामि ॥ १ ॥

भूर्लोकं विनयामि पृथक्करोमि ॥ १ ॥

भुवर्विनयामि ॥ २ ॥

भुवर्लोकमन्तरिक्षं विनयामि पृथक्करोमि ॥ २ ॥

स्वर्विनयामि ॥ ३ ॥

स्वर्लोकं पृथक्करोमि, पुंलवने हिरण्यगर्भादिद्वयमन्त्रेण नस्यं दत्त्वा
त्रैलोक्यपतिः त्रैलोक्योद्धारकः पुरुषोत्तमो गर्भे जाहितः । एतावता ग-
र्भिणीगर्भे त्रैलोक्यमपि वर्त्तते । तथा सति भूरादिलोकत्रयमसंकीर्णमेव
त्रिभिः मन्त्रः केशानां पृथक्करणं क्रियते सीमन्तोन्नयने पृथक्कृतैः केशैर्वर्णै-
व धनात्ययेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

अयमूर्जावतो वृक्षऽऊर्जाव फलिनी भव ॥ ४ ॥

हे गर्भिणि ! अयं वृक्षः । ऊर्जावतः ऊर्जो वलं तद्वान् (२) एतद्योगात् ।

पुंसी” त्यमरात् प्रशंसायामत्रमतुप् । (१) “अयः शुभावहोविधिर”त्यमरः । वस्तुवस्तु नया-
तीत्ययाः । अतुन् (३४१८८) सर्वत्र बाह्याभ्यन्तरेऽवस्थितः । (२) “शरादीनान्वे” (पा०
६।१।१०) तिदीर्घः । परमयमूर्जान् । इत्येव भवितुमर्हति । तथा चाध्याहार्यं मनसि अप्रमित्यने-
नैवासुसंहितोमन्त्रद्रष्टृर्विणा । तदित्यमस्योर्जावतो वृक्षस्योर्जो फलशखेव त्वमपि फलिनी बहूपत्या

ऊर्जीव (१) फलिनी । यथाऊर्जी फलयुक्ता तथा त्वमपि फलिनी पुत्रिणी भव । अत्र प्रथमपदेन उदुम्बरस्तुतिः, द्वितीयपदेन गर्भिण्याः पुत्रिणीत्वमाशास्यते । ऊर्जीव (२) इति “सुपां सुपो भवन्ती”ति विभक्तिव्यत्ययेन प्रथमैकवचनस्थाने द्वितीयावहुवचनम् ॥ ४ ॥

वीणागाधिभ्यां वाद्यमागीयमाने यजमानः स्वयमेताङ्गाथां गायति—

सोमऽएव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः ।

अविमुक्तचक्रऽआसीरँस्तीरे तुभ्यमसौ ॥ १ ॥

हे असौ ! अमुकनदि ! तुभ्यं तव तीरे इमाः प्रजाः आसीरन् (३) तिष्ठन्ति । किम्भूताः प्रजाः ? मानुषी मानुष्यः (४) । पुनः किम्भूताः ? अविमुक्तचक्राः (५) अविमुक्तम् अत्यक्तं चक्रं मण्डलं याभिस्ता अविमुक्तचक्राः । न अस्माकं प्रजानां सोमः राजा, राजा यथा रक्षकः पोष्टा च एवं नोऽस्माकं सोमश्चन्द्रो रक्षकः पोष्टा च भवत्वित्याशंसावाक्यार्थः । मानुषीरिति “सुपां सुलुगि”ति प्रथमावहुवचने द्वितीयावहुवचनम्, तुभ्यमिति पृथगर्थे चतुर्थी, असाधिति सम्बोधनान्तं तत्रस्थितनदीनामोपलक्षणम् ॥ १ ॥ इति सोमन्तोन्नयनमन्त्राः ॥

अथ सोष्यन्तीर्कर्ममन्त्राः ।

एजंतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह ।

यथाऽयँव्वायुरेजति यथा समुद्रऽएजति ॥

एवायं दशमास्योऽअसँज्जरायुणा सह ॥ २ ॥

दशमास्यः (६) दशमासकालावच्छिन्नोऽयं पूर्णप्रसवकालीन इति यावत् । गर्भः प्रसिद्धार्थः । एजंतु कम्पतां, (७) न केवलं गर्भः जरायुणा सह जरायुर्गर्भवेष्टनम् । अवर इति यस्य प्रसिद्धिः । यथा वायुरेजति कम्पते । यथा समुद्र एजति कम्पते । एवमयं गर्भः दशमास्यः सम्पूर्णकालीनः

भव भूमि मनुप् । (१) अत्र ऊर्जं शब्दं उदुम्बरस्यफले शाखायाश्च वृत्तं ते “छन्दसीवनिपीधे”तिमत्वर्थे ईप्रत्ययः ॥ (पा० ५।२।१२२) उदुम्बरफलशाखेवेतितदर्थः । (२) एतद्व्याख्यानम् पार्थक्यमिवामाति । किन्तु—ऊर्जावत इति प्रतीकमुपादाय व्याख्यानमेतत्संभवदप्यत्रद्वितीयापदमधिकं, नुमभावश्चापं इति च न्यूनमिति प्रतिभाति । (३) लट्थे लङ् वस्तुतस्तु लुङ्थे । स्थिता इति तदर्थः । (४) यजुर्वेदभगवद्गीताभ्यां दे गङ्गादिनदि ‘तुभ्यं तव सोमरूपायास्तीरे आसीरन् त्वामाहित्य स्थिताः । किम्भूते तारे ? अविमुक्तचक्रे मनुद्धितशाखे । अनेन सप्तम्यन्तपाठः सुष्ठुयोध्यः ॥ (५) एतद्व्याख्यानमनादेयम् । श्रुती—अविमुक्तचक्र इति सप्तमीश्रुतेः । अविमुक्तजलावर्त्त इति तदर्थः । “चक्रः कोके प्रमान् कीर्त्तव्ये सैन्यथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकराजयोः । जलावर्त्तं ऽपि” इति मेदिन्यभिधानात् ॥ (६) दशमाससम्भूतः । “द्विगोयत्” (पा० ५।२।१२) इति भूतार्थे यत् । (७)

जरायुणा सह अस्रत् अधःपाती भवतु । अत्र अस्रदिति “संसुध्वंसु-
अधःपतने” अस्माद्धातोराशंसायां लिङ् । प्रथमपुरुषैकवचनं “छन्द-
स्यपि दृश्यत” इत्यङागमः । आगमशासनस्यानित्यत्वाद् यासुङागमो
न भवति । “किदाशिषी”ति लिङः कित्वा “दनिदिता”मिति सूत्रेणानुना-
सिकलोपः “स्कोः संयोगाद्योरन्ते चे”ति सकारलोपः ॥ २ ॥

इति सोष्यन्तीकर्ममन्त्राः ॥

अवैतु पृश्निं शैवलं० शुने जराय्वत्तवे

नैव मांसेन पीवरि न कस्मिंश्चनायतनम्

वजरायु पद्यताम् ॥ १ ॥

हेसोष्यन्ति ! तव जरायु गर्भाशयः । नपुंसकत्वमार्षम् । “गर्भाशयो ज-
रायुः स्याद्वि”त्यमरः । अवैतु अत्र अवाचीनमधः एतु-आयातु । पतत्वित्य-
र्थः । किमिव पृश्निः शैवलम् । एतयोरुपादानन्दृष्टान्तार्थम् । एतेनैतदुक्तं
भवति यथा पृश्निः (१)पङ्क्तिः शैवलं प्रसिद्धमेवमनेन कविदपि असं-
लग्नं जलोपरि स्थितं सद्वज्रभावादिप्रेरणेनाप्ययं गच्छति तथा जरायु
सुखेनापगच्छतु । कथं कारणं ? (२)शुने अत्तवे । शुनोभक्षणाय (३)यथा
भवतीत्यर्थः । किम्भूतं जरायु ? मांसेन पीवरि (४)पुष्टम् । किं च जरायु
कस्मिंश्चन आयतने कुत्राप्यवयवे न अवपद्यतां अजस्रं विलग्नं न भवतु ।
किम्भूतं आयतनं ? महत् उदरे असंलग्नं जरायु सुखेन पतत्वितिवाक्या-
र्थः, अत्र शुने इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, अत्तवे “यदभक्षणे” इत्यतः तुम-
र्थेऽसेन”त्यादिना सूत्रेण तवेङ् प्रत्यये कृते रूपम्, पीवरीतिलिङ्गव्य-
त्ययेन स्त्रीत्वम् ॥ १ ॥

इत्यवरावपतनकर्ममन्त्रव्याख्या ।

अथ जातकर्ममन्त्रव्याख्या ।

(तत्र मेघाजननमन्त्राः)

ॐ भूस्त्वयि दधामि ॥ १ ॥

भूलोकम् त्वयि दधामि स्थापयामि ॥ २ ॥

स्वस्थानाच्छयवताम् । (१) वस्तुवस्तु पृश्निशब्दोऽत्र नपुंसकस्य श्रुतः । अग्निवर्णमिति
तदर्थः । घृणि पृष्णी” (३० ४।२२) त्यादिना निपातितम् । पुनश्च शैवलम् । पिच्छिलम् ।
जातोपचितं वेवितदर्थः । (२) किमर्थमिति तदर्थः । (३) तुमर्थेऽत्रतवेन् । (५।० ३।४।९) ।
(४) वस्तुवस्तु-हेपीवरि । गर्भधारणेन पुष्टात्रि ? । तज्जरायु मांसेन आयतंसम्बद्धम् । विरक्तं वा
कस्मिंश्चन गर्भोपवातकनिमित्ते सत्यपि अत्र अधः न पद्यतां नपद्यतु-न-विपद्यतामिति यावत् । इत्यर्थः ॥

ॐ भुवस्त्वयि दधामि ॥ २ ॥

भुवर्लोकम् अन्तरिक्षं त्वयि दधामि अर्पयामि ॥ २ ॥

ॐ स्वस्त्वयि दधामि ॥ ३ ॥

स्वर्लोकं त्वयि दधामि ॥ ३ ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि ॥ ४ ॥

भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि । पतञ्जोक्तप्रयोगप्लक्षितमेतद्विश्रितं सर्वं प्रमेय-
जातस्त्वयि दधामि निदधामीति सर्वत्रैव समानम् । त्रैलोक्यगतप्रमेय-
जातधारणेन तत्र मेधा भवत्विति वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

(अथागुप्यक्षरगमन्त्राः)

अग्निरागुप्यन्तस्वनरूपतीमिरागुप्यन्तेन त्वाऽऽगुपाऽऽगुप्य-
न्तं करोमि, सोमऽआगुप्यन्तस्त्रौषधीमिरागुप्यन्तेन त्वाऽऽगुपाऽऽ-
गुप्यन्तं करोमि, ब्रह्मागुप्यन्तद्वाह्यणैरागुप्यन्तेन त्वाऽऽगुपाऽऽगुप्यन्तं
करोमि, देवाऽआगुप्यन्तस्तेऽमृतैरागुप्यन्तस्तेन त्वाऽऽगुपाऽऽगुप्य-
न्तं करोमि, ऋषयऽआगुप्यन्तस्ते ब्रतैरागुप्यन्तस्तेन त्वाऽऽगुपाऽऽ-
गुप्यन्तं करोमि, पितरऽआगुप्यन्तस्ते स्वधामिरागुप्यन्तस्तेन त्वाऽऽ-
गुपाऽऽगुप्यन्तं करोमि, यज्ञऽआगुप्यन्तस्व दक्षिणागिरागुप्यन्तेन
त्वाऽऽगुपाऽऽगुप्यन्तं करोमि, समुद्रऽआगुप्यन्तस्व अचवन्तामिरागु-
प्यन्तेन त्वाऽऽगुपाऽऽगुप्यन्तं करोमि ॥ १ ॥

हे कुमार ! योऽयमग्निरागुप्यन्तं चिरस्थायी । स वनरूपतिमिर्बृहद्वै-
श्वनभूतैस्त जग्नेराश्रयत्वमुपगतेर्वाऽऽगुप्यन्तं तेनाग्निसंवन्धिना आगुपा
त्वा त्वाम् आगुप्यन्तं करोति । सोमश्चन्द्रः ओषधीमिर्वाह्यादिभिरमा-
वास्यायादृज्जाणश्चन्द्रमा ओषधीषु प्रविष्टो भवति । ततः शुक्लपक्षे ताभि-
राध्याच्यमानः क्रमेण वृद्धिमाप्तादयन् आगुप्यन्तं भवति । ब्राह्मणैः प्रसि-
द्धैः । ब्राह्मणैर्हि शिष्योपाध्यायक्रमेण ध्यायमाणो वेद आगुप्यन्तं भवति ।
देवा अमृतैरिति च प्रसिद्धार्थः, देवानां हि अमृतं प्राण्यामरत्वम्, ऋ-
षयो मरीच्यादयः, ब्रतैश्चान्द्रायणप्रभृतिभिः । ऋषीणां हि तपसैव
दीर्घायुध्वं, पितरः अग्निष्वात्तादयः स्वधामिः पितृणामन्तैः, यज्ञैः सृजि-
त्तामिरिति च प्रसिद्धार्थः, समुद्रः प्रसिद्धः । अचवन्ताभिर्नदीभिः, अपरञ्च
सर्वं समानमेव, वनस्पतीमिरिति “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घत्वम् ?
त्रयागुप्यमिति ध्यान्वयात् ।

अथ दीर्घायुष्य(१)करणमन्त्राः—

दिवस्परि प्रथमजज्ञे अग्निस्मद्वितीयं
परि जातवेदां । तृतीयमप्सु नृमणाऽ
अजस्मिन्धानऽएनं जरते स्वाधी ॥ १ ॥

अग्निर्दिवस्परि आकाशमधिकृत्य प्रथम जज्ञे जातवान् । जातवेदाः
अग्निरेव अस्मत्परि अस्मत्सरणं पुरुषरूपं विष्णुमधिकृत्य द्वितीयं जज्ञे ।
अप्सु जलेषु तृतीयं जज्ञे । नृमणाः नृषु मनुष्येषु (पालनाय) मनो यस्येति
नृमणाः प्रजापतिः । एवम् अग्निम् इन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् अजस्मं
पुनः२ जरते जरयति । किम्भूतः प्रजापतिः ? स्वाधीः तु शोभनं आहिता
धीर्बुद्धिर्यस्य स स्वाधीः स्वायत्तचित्तः प्रजापतिः जरापर्यन्तं परि-
चरतीत्यर्थः ॥ १ ॥

विद्वा तेऽअग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्वा ते
धाम विभृता पुरुत्रा । विद्वा ते नाम परमं
गुहा यद्विद्वा तमुत्सं यतऽआजगन्थं ॥ २ ॥

हे अग्ने ! ते तव त्रेधा त्रिप्रकारं त्रयाणि त्रिसङ्ख्याकानि आदि-
त्याग्निवडवानलरूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि च विद्वा-विद्वाः जानीमः ।
किं च ते धाम धामानि स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपाणि
विद्वाः । किम्भूतानि ? विभृतानि विशेषेण हृतानि । धाम धामानि
आधारभूतानि अपि । किम्भूतानि ? पुरुत्रा पुरुत्राणि पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु
त्रायन्ते इति पुरुत्रा तानि पुरुत्राणि जगद्रक्षाका-काणि इत्यर्थः । इति च
ते नाम विद्वाः । किम्भूतं ? परममुत्तमं, न केवलमुत्तममपि तु यद् गुहा
गुहायामवस्थितं गुह्यमिति । अपि च यतः सकाशात् आजगन्थवै द्युतरूपेण
आगतोऽसि तमुत्सं उत्स्यन्दनं जलरूपं स्थानं तत्स्वरसंश्रयजनकं वयं वि-
द्वाः । अत्र विद्वा इति आकारशब्दान्दसः । “द्वयचोऽतस्तिङ्” इति सूत्रेण ।
धाम इति बहुवचने एकवचनं, विभृतानि पुरुत्राणि इत्यत्र निलोपशब्दा-
न्दसः । गुहा इति सप्तम्यां प्रथमा, आजगन्थेति “गस्तृगतावि”त्यस्मा-
द्धातोः लिङ्मध्यमपुरुषैकवचने । अदुपदेशत्वात् (२) इदं निषेधः । हे
अग्ने ! तव रूपं स्थानं नाम उत्तमप्रकारेण वयं जानीम इति वाक्यार्थः ॥ २ ॥

(१) अत्र पारस्कर सूत्रम् “स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिजि वात्संप्रेणैनमभिमृशेत्” ।
(१।१।१६) तत्र “दिवस्परीत्यस्योत्तमाभृचं परिग्निति” (१।१।१६) इति सूत्रेण दिवस्परीत्या-
दिद्वादशसु एकादशैव ऋचः पठनीयाः । (२) “ऋतोभारद्वाजस्ये” (पा. ७।२।६३) तिनियमात् ।

समुद्रे त्वा नृमणाऽअप्स्वन्तर्नृचक्षाऽईधे
 दिवो अन्नऽऊधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्थि-
 वा१०समपासुपस्थे महिषाऽअवर्द्धन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ! त्वा त्वां नृमणाः (१) प्रजापतिः ईधे दीपयाञ्चकार ।
 किम्भूतन्त्वां ? समुद्रे अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये वाडवाग्निरूपेण विद्युद्रू-
 पेण चावस्थितं, नृमणाः किम्भूतः ? नृचक्षाः नृषु मनुष्येषु (२) चक्षुरस्येति
 नृचक्षाः । किम्भूतन्त्वां ? दिवः स्वर्गस्य ऊधन् ऊधसि (३) अप्सु जल-
 स्थानीये स्थाने आदित्ये स्थितम् । आदित्यो हि पृथिवीगतं रसं रश्मि-
 भिरादाय पुनर्वर्षासु त्यजति पतावता । अत्र स्वर्गप्रदेशे आदित्यस्तिष्ठति
 तत्स्थानं स्वर्गस्य ऊध इव ऊधःशब्देनाभिहितम् । एवं तृतीये रजसि
 रज्जनात्मके तेजोमण्डले भूमिराकाशं स्वर्गं इति गणनाक्रमेण तृतीयः स्व-
 र्गो भवति । तृतीये लोके स्वर्गे अपाम् उपस्थे उत्सङ्गे च तस्थिवांसं स्थितं
 त्वां महिषाः महान्तः (निघं-३।३।८) 'महेष्टिषच्' (ङ० १।६८) प्राण
 वायवः अवर्द्धयन् वर्द्धयाञ्चकुः । अत्र ऊधन् इति उधःशब्दात्सप्तम्येक-
 वचनं तस्य "सुपां सुलुनि" ति लुक् "व्यत्ययो बहुल"—मिति सकारस्य
 नकारः । महिषाः "प्राणा वै महिषा" इति श्रुतिः प्रमाणम् । समुद्रे वाड-
 वाग्नितया, स्वर्गे आदित्यरूपेण स्थितं त्वामग्निं वायवो वर्द्धयन्त्विति
 अग्निस्तुतिर्वाक्यार्थः ॥ ३ ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा
 रेरेहद्वारिख्यं समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो द्विहीमि-
 ष्छोऽअख्यदारोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ४ ॥

अग्निः अक्रन्दत्, क्रन्दति । शब्दं (४) करोति । किं च क्षामा क्षमां
 पृथिवीं (५) रेरेहत् लेलिहत् पुनः पुनर्लेदि आस्वादयतीत्यर्थः । (६) रत्न-
 योरेकत्वस्मरणात् लकारस्य स्थाने रेफः पठ्यते । किं कुर्वन् ? वीर्य
 श्रोषधीः (निघं० ४।३।६) समञ्जन् (७) आप्नुवन् । अपि च इहः सन्धु-

(१) नृषु मनुष्येषु रक्षितव्यमिति मनोयस्यसः । "अस्वसन्तस्ये (पा० ६।४।१४) तिदीर्घः । (२)
 वस्तुतस्तु—नृन् चष्टे पश्यतीत्येवमनुव्रततया व्याख्येयम् । (३) अत्र दिवः अन्तरिक्षस्य ऊधन्
 ऊधसि उत्सङ्गे (मध्ये) विद्युद्रूपेणेति व्याख्येयम् । तथाचप्रथमोभूलोकः । द्वितीयोऽन्तरिक्षलोक
 आकाशः । तृतीयः स्वर्गलोक इति गणनाक्रमाभिधानात् । तत्रापि समुद्रे वाडवाग्निरूपेण द्वितीय
 आकाशेविद्युद्रूपेण तृतीये स्वर्गे आदित्यरूपेणेति केचिदाचक्षते । (४) लङ्घ्येल्ङ् (पा० ३।४।६)
 विस्फूर्जतीत्यर्थः । (५) क्षमेति पृथिवीनाम् (निघं० १।१।६) ततोऽमोष्ठुकू. (पा० ७।१।३९)
 छान्दसो दीर्घः । (पा० ६।३।१३७) । (६) "लिह आस्वादने" (अ० प०) यङ्लुगन्ताच्चतृ-
 प्रत्ययः । "नाभ्यस्ताञ्छतुरि" (पा० १।१।७८) ति तुमोऽभावः । (७) स्वकीयज्वालासमूहेने-

क्षितः (१) सन् व्यख्यत् विख्यापयति (२) । किम्भूतः ? सद्यो जज्ञानः तात्कालिकः (३) जायमानः । हिशब्दहशब्दौ पादपूरणार्थौ । किं च रोदसी द्यावाभूमी अन्तर्मध्ये द्यावाभूम्यो (४) र्मध्ये इत्यर्थः । “द्यावाभूमी च रोदसी” इत्यमरः । भानुना रश्मिना (५) आभाति । कइव स्तनयन् ? द्यौरिव, अत्र मञ्जाः क्रोशन्तीति घत् द्यौः शब्देन मेघठच्यते । एवमुक्तं भवति यथा मेघः स्तनयन् शब्दं कुर्वन् पृथिवीं विन्दूदकेन लिहति ओष-
धोर्व्याप्नोति भानुना विद्युद्रूपेण प्रकाशयति एवमग्निरिति, पर्जन्यवत् स्त-
नयतेऽग्निरत्र ॥ ४ ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां

प्रापणं सोमगोपां । वसुंसुनुः सहसोऽ

अप्सु राजा विभात्यग्रऽउपसामिधानः ॥ ५ ॥

वसुरग्नि (६) विभाति प्रकाशते । उषसामग्रे प्रथमं प्रत्यूषसमये इधा-
नः (७) दीप्यमानः । प्रत्यूषसमये हि अग्नोनां प्रादुर्करणं क्रियते । पुनः
किम्भूतः अग्निः ? श्रीणां लक्ष्मीणामुदारः (८) आधाता । रयीणां धनानां
(निघं० २।१०।८) धरुणः धारयिता । मनीषाणां मनोऽभिलषितानां प्रा-
पणः प्रापयिता । “धनमिच्छेद्दुताशनादि” त्यभिप्रायमेतत् । सोमगोपाः
सोमं चन्द्रं गोपायति, रक्षति । “शुपूरक्षणे” इत्यस्मात् सोमोपपदात्
“सर्वधातुभ्योऽसुन्” इत्यसुन् प्रत्ययः, सहसः बलस्य (निघं० २।१।१७)
सुनुः पुत्रः । बलवता समेध्यमानश्चेदुत्पद्यते, अप्सु जलेषु अवस्थितो
राजा वरुणरूपः (९) । सर्वमेव श्रीणामुदारः इत्यादिवसुरित्यस्य विशेष-
णम् ॥ ५ ॥

ध्रिर्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भऽआरोदंसीऽ

अपृणज्जायमानं । द्यौडुं चिदद्रिमभिनत्

परायन् जना यदग्नियंजन्त पञ्च ॥ ६ ॥

त्यर्थः । (१) दीप्तः सन् । (२) व्यख्यत्-इदं सर्वं विख्यापयति । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र ख्यातिः ।
लठर्थे लुक् । (पा० ३।४।६) अङि (पा० ३।१।५३) आतः लोपे (पा० ६।४।६४) अडागमः ।
व्यवहितोपसर्गप्रयोगश्चान्दसः । (पा० १।४।८३) । ईमिति निपातः पादपूरणः (निघं० १।६) ।
(३) लठर्थे लिट् । (४) षष्ठ्या लुक् (पा० ७।१।३८) । (५) किरणेन । “भानुः करोमरीचिः
स्त्री-पुंसयोरि”त्यमरः । आभाति समन्तात्प्रकाशते । (६) सर्वस्य निवासहेतुः । “वसेरुः” (उ० १।१०)
अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र वसुधातुः । तथाच मेदिनी “वसुधादेवभेदाग्नि-मायोक्त्र वक्-राजसु” इति ॥
(७) “जि इन्धी दीप्ती” (२० आ०) लटः शानच् । चान्दसत्वाल्लोपः । (८) गवाश्वादिस-
म्पदान् । उदारः अत्यर्थन्दाता । “उदारोदात्तमहतोः” इत्यमरः । (९) यद्वा-अप्सु वृष्टिरूपासु राजा

यत् यम् अग्निम् । अमोलुक् (पा० ७।१।३०) पञ्च जनाः । चत्वारो
 बाह्यणादयः निपादादयः सङ्कीर्णजातिश्चेति पञ्च (१) जना मनुष्याः । अय-
 जन्त पूजितवन्तः । खरोऽग्निर्विश्वस्य सर्वप्राणिजातस्य केतुः अग्न्यात्म-
 ना प्रज्ञातभूत इत्यर्थः । भुवनस्य भुवनवर्चिनो भूतजातस्य गर्भः अन्त-
 र्वर्त्तो प्राणादिवायु (२) रूपेण । आहति उपसर्गोऽपृणादित्यनेन सम्बध्यते ।
 यः अग्निः रोदटी आपृणात् द्यावाभूमी (३) पूरितवानित्यर्थः । (आदि-
 त्यरूपतया) जायमानउत्पद्यमानस्सर्वात्मना प्रकटी भवन् । किं च यः अग्नि-
 (४) पर्वतम् (निघं० १।२।१०) अभिनत् विदारितवान् । किम्भूतं ? वीडुं
 वीडुशब्दोद्द्वार्थः (निघं० २।६।१५) (५) चित् शब्दोऽप्यर्थे दृढमपीत्यर्थः ।
 किं कुर्वन् ? इन्द्ररूपेण परायन् परापरतोगच्छन् । पतेनाग्निरेव इन्द्रइत्यु-
 क्तमवति ॥ केतुरिति “क्षितक्षाने” इत्यस्माद्धातोर्गौणादिक उपत्ययः ॥ ६ ॥

उशिक् पाचकोऽअरतिः । तुमेधा मर्त्य-
 च्चश्चिरमृतो निधायि ॥ इयत्ति धूममन्त्रम् ।

मरिभ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा द्यामिर्नक्षन् ॥ ७ ॥

अग्निर्मर्त्येषु निधायि निहितः (६) । किम्भूतः ? उशिक् कान्तः (निघं०
 २।१।६।१२) मनोहरः । पाचकः पवित्रताकारो । अरतिः अलम्पतिः । पय्या-
 तमतिरित्यर्थः । तुमेधाः साधुप्रजः । अमृतः अमरणधर्मा य एवं भूतो-
 ऽग्निः स धूमं धूममण्डलं उदियति ऊर्द्धं गम (७) यति । उदिति व्यवहि-
 तमत्र सम्बध्यते । किम्भूतं धूमम् ? अरूपम् अपरूपं रूपयदित्यर्थः । किं
 कुर्वन् अग्निः ? भरिभ्रत् जगद्धारयन् । अपि च शोचिषा रश्मिना द्याम्
 आकाशम् इनक्षन् व्याप्तु (८) वन् । किम्भूतेन शोचिषा ? शुक्रेण शुक्ल-
 र्णेन । अत्र उशिक् इति वशकान्तावित्यस्माद्धातोर्गौणादिक एक प्रत्ययः ।
 अरतिः अलं मतिरित्यस्य “इयत्ययोवहुलमिति” वचनात् । अत्र तु मका-
 रयोर्लोपः रत्नयोरैक्यस्मरणात् । मरिभ्रदिति “इभृञ् धारणे” इत्यस्य
 “दाघर्तो”त्यादिप्रुषेण निपातनाद्रूपम् ॥ ७ ॥

विषुद्रूपेण राजमानः । (१) तथा च निदत्तम् “पञ्चजनाश्चत्वारोवर्णाः निपादः पञ्चमहर्षीपमन्यवः”
 (१।८) इति । चत्वारो महर्षिभ्यो यजमानश्चेति पञ्चजना इति केचित् । (२) स दिप्राणभावेन गर्भ-
 वदन्तरवस्थितः । (३) पूरयति । लक्ष्यैल्लि (पा० १।४।६) ति परे । “द्यावाभूमी च रोदटी” इत्य-
 मः ॥ (४) अदारपितृव्यमपीत्यर्थः । अयिनन्-मिनत्तीति परे । (५) यद्यपि निघण्टावर्थे वतार्थे नपुं-
 सकः पठितस्तथापि गुणवचनतया ततोऽप्यर्थे मनुष्योलुकि (पा० १।५।१९ वा०) नदति वर्ततेऽतएव
 पुश्चिद्वत्तया निर्देशः । कीटयतिः स्तम्भनकर्मानैरुक्तः (५।६) तत्र उक्तम् । (६) देवैर्मितिशेषः ।
 अत्र “वहुलैश्चन्द्रस्यमाद्योगेऽपि (पा० ६।५।७) इत्यट्भावः । (७) “इभृञ् धारणे” इत्यस्य
 वृमर्ण्माऽनुवर्द्धमिति” इति श्रुतेः । या इति विधेयप्राधान्यान्त्रोक्तिनिर्देशः । (८) इनक्षदित्या-
 मिकर्मा नैरुक्तवान् । तत्रो लटः शतति रूपम् ।

दृशानो रुक्मऽउर्व्या व्यद्यौर्मुर्षमायुः
श्रिये रुचान् ॥ अश्रिरमृतोऽभमवद्वयो-
भिर्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेतां ॥ ८ ॥

अश्रिर्व्यद्यौत् विद्योतते । कया ? उर्व्या महत्या दीप्त्या इत्यर्थः । कि-
म्भूतः ? दृशानः प्रत्यक्षतो दृश्यमानः रुक्मः रोचनरूपवानित्यर्थः । न केवलं
विद्योतते किं तु यस्य अग्नेः आयुः जीवनं दुर्मर्षं दुःखेन मृष्यते खण्ड-
यितुं शक्यते इति यावत् । सोऽश्रिरमृतोऽमरणधर्माऽभवत् भूतः । किं
कुर्वन् ? रुचानः “रुचदीप्तावभिप्रीतौच” (श्वा० आ०) द्वर्षयन् । किम-
र्थः ? श्रिये लक्ष्म्यै लक्ष्मीं दातुमिच्छन्नित्यर्थः । किं च यदेनम् अपरोक्षनि-
र्द्देशे । आदित्यं द्यौः आकाशम् अजनयत् जनितवती । किम्भूतः ? सुरे-
ताः शोभनं रेतो यस्य सः । शोभनत्वं च रेतसः एतद्देवत्वेन विश्वस्य
द्योतनकारी आदित्यो जनितः । कैरजनयत् ? वयोभिः अन्नैः पशुपुरोडा-
शप्रभृतिभिः । पशवादयो हि अग्नौ हुता आदित्योदयभावं भजन्त इत्ये-
भिप्रायः । दृशान इति दृश धातोः कर्मणि लिट् : शानच् “छन्द-
स्युभयथे”ति । शानच् आर्धधातुकत्वात्मुक् न भवति । व्यद्यौदिति द्युत्-
धातोर्विपूर्वात् लिङ्गर्थे लेटि, (पा० ३।४।६) शपो लुकि (पा० ३।४।७३)
इकारलोपे (पा० ३।४।१००) उपधावृद्धिः पदव्यत्ययश्चार्थः ॥ ८ ॥

यस्ते ऽअद्य कृणवद् भद्रशोचेऽपुपन्देव
घृतवन्तमग्ने ॥ प्रतन्नय प्रतरं घृत्योऽ
अच्छाभि सुस्रं देवभक्तं यविष्ठ ॥ ९ ॥

हे भद्रशोचे ! कल्याणरश्मे ! देव ! देवनादियुक्त ! अग्ने ! यो यजमानः
ते तव अद्य इदानीम् अपूर्णं पुरोडाशवत् कृणवत् करोति (१) । किम्भूतं ?
घृतवन्तं घृतेनोपस्तीर्णाभिधारितं, तं यजमानं वस्यः वासोचितं (२) स्थानं
प्रणय प्रणयसि प्रापयसि । सिलोपः (३) छान्दसः । किम्भूतं वस्यः ? प्रतरं
प्रकर्षेण तीर्यते गम्यते प्रतरं, प्रकर्षार्थश्च अग्निप्रसादेन प्राप्यः । तमपि
किम्भूतं ? अच्छं निर्मलं निष्पापमित्यर्थः । किं च हे यविष्ठ ! युवतम !
तं यजमानं सुम्नं सुखं (निघं ३।६।१६) आस्तुप अभिनय सर्वतः सु-

(१) “कृविर्दिसाकरणयोः ।” (श्वा० प०) ततो लेटि रूपम् । (२) अत्र “वसनिवासे”
(श्वा० प०) इत्यतोबाहुलकात् कर्मणि वृत् । अतिशयेन वस्तु वसीयः । “तुश्छन्दसि”
(पा० ५।३।५९) इतीयसुनि “तुरिष्ठेमेयस्तु” (पा० ६।४।१५४) इति वृत्तो लोपे छान्दसे
च ईलोपे (पा० ३।१।५५) वस्य इति भवति ॥ (३) वस्तुतस्तु प्रार्थनायां लोट् ।

लाभिमुखं प्रापयेत्यर्थः । किं भूतं सुखं ? देवभक्तं देवैः सेवितम् । तथा च
हे भग्नो ! यजमानः तव पुरोडाशङ्करोति तं यजमानं देवोपभोग्यं सुखा-
भिमुखं कृत्वा अपूपप्रसादं प्राप्य सुखं स्वर्गं प्रापयेति प्रार्थना वाक्यार्थः ।
छण्वदिति "हुक्ञ् करणे" स्वादिः, (१) "स्वादिभ्यः श्रुः" "इतश्च लोपः"
परस्मैपदेष्विति लिपिहकारलोपे "लेटोऽडाटा" वित्यडागमः उकारस्य
गुणः, अवादेशः, । वस्य इति वसधातोः "अमावस्यदस्यतरस्या" मिति
व्यवस्थितविभाषया केवलस्यापि धातोर्ग्यतारूपं, विभक्तिव्यत्ययेन
द्वितीयैकवचने प्रथमैकवचनम् । अनुस्वार(२) लोपश्छान्दसः ॥ ६ ॥

या तस्मै सौभ्रवसेष्वन्न उक्थऽउक्थऽआ-

भज शस्यमाने ॥ प्रियः सूर्यः प्रियो ऽअमा-

भवात्युज्जातेन मिनदुदुज्जनित्वैः ॥ १० ॥

हे भग्नो ! तं यजमानम् आभज आसेवस्व । तस्य सन्निहितो भव ।
त्वयि सन्निहिते किं स्यादित्यपेक्षायासाह—यस्य यजमानस्य उक्थे उक्थे
स्तोत्रे स्तोत्रे शस्यमाने (३) सौभ्रवसेषु सुष्ठु (साधु) भवणीयेषु यद्भक्त-
त्वं ह्यसौ यजमानः सूर्यः सूर्यस्य (४) प्रियः भवाति भवतु । अमा-
भ्यः प्रियः भवाति भवतु । तैत्प्रार्थनायाम् । न केवलमेतावदेव अपि तु
जातेन उत्पजेन पुत्रेण उदभिनत् उद्भिनत्तु । जनित्वैः जनयितव्यैः जनि-
ष्यमाणैश्च पौत्रादिभिः सह उत्—अभिनत् । उद्भिनत्तु—(५) धर्मार्थका-
मां, तस्य पुत्रादयोऽपि धर्मकामयुक्ता भवन्तीत्यभिप्रायः । अत्र सूर्य
इति "सुपां सुपो भवन्ती"ति षष्ठ्येकवचने सप्तम्येकवचनम्, अमा
इति षष्ठ्येकवचने सुष्ठुगादिवाक्येन विभक्तिलोपः । वर्णव्यत्ययेन इकार-
ः स्यात्कारः, उदभिनदिति "भिदिर्बिदारणे" तैत्—"इतश्च"—इतीकार-
लोपः । "लेटोऽडाटा" वित्यडागमः । जनित्वैरिति "जनोप्रादुर्भावः"
एत्यस्मात् "कृत्यार्थे तवैकैकैक्यत्वन"—इति त्वन्प्रत्ययः । तृतीयावधु-
वचनम् ॥ १० ॥

त्वामग्रे यजमानाऽअनुधून्विश्रवा वसु

दधिरे वार्याणि ॥ त्वया सह द्रविणमिच्छमाना

व्रजं गोमन्तमुशितो विवर्तुः ॥ ११ ॥

(१) वस्तुतस्त्वेतदशुद्धम् । "हुक्ञ् हिसायामि" इत्यस्यैवात्र पाठाद । किन्तव्यन्तनादिस्तोनुदुर्लभ
इति यथोक्तपूर्वकविभागेति बोध्यम् ॥ (२) अञ्छमिस्तत्रेतिभावः । एतदप्यशुद्धम् । अञ्छे-
स्यान्तमित्यर्थेऽप्ययमिति शाकपूषिमतम् । (निर्व० ४।२।७८) । (३) सर्वैर्भविमिः सभ्यैश्च
प्रशस्यमाने । (४) विभक्तिव्यत्ययभारः । (पा० ३।१।८५) (५) वदभेद—मुदयं प्राप्नोतु ।

हे अग्ने ! यजमानाः त्वां सेवमानाः अनुधून् अनुदिवसान् प्रत्यह-
मिति यावत् । विश्वा विश्वानि गोमूहिरण्यवस्त्रादीनि वसु वसूनि
धनानि दधिदुग्धादीनि । विभक्तेर्लुक् (पा० ७।१।३६) दधिरे धार्यन्ति ।
लङर्थे लिट् । किम्भूतानि ? वाय्याणि वरणीयानि प्रार्थनीयानि । किं च
त्वया सह त्वया युक्ताः समग्रं द्रविणं यज्ञफलं मोक्षरूपम् रक्ष्यमानाः
(१) कामयमानाः । अजं सुकृतिनो अजन्त्यनेनेति अजस्तं देवयानमार्गं
विवसुः विभिदुः । रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः । किम्भूतं अजम् ?
गोमन्तं रश्मिमन्तमादित्यमित्यर्थः (२) । किम्भूता यजमानाः ? उंशिजः मेधा-
विनः ज्ञानिनः । (निघ० ३।१।१६) । तेनैतदुक्तमभवति त्वां सेवमाना
यजमानाः यदा धनादिकमिच्छन्ति तदा ज्ञानिनो-भूता ज्ञानकर्मसमुच्च-
येनादित्यद्वारा मोक्षं प्राप्नुवन्तीति ॥ १२ ॥

पूर्वो ब्रूया(३)त् प्राणेति, व्यानेति दक्षिणो,ऽपाने-

त्यपर, उददानेत्युत्तरः, समानेति

पञ्चमऽवपरिष्ठादवेक्षमाणो ब्रूयात् ॥ १ ॥

अथ ते पञ्च ब्राह्मणाः कुमारस्यानुप्राणनं कुर्वन्ति एभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः ।
प्राण-व्यान-अपान-उदान-समान-एतानि पञ्च संस्वोद्यनानि पदानि ।
मनेन संस्वोद्यनेन प्राणाः पञ्च धायवः आस्यभूता अस्मिन् संस्वोद्यने
स्थिरतो भवेयुस्त्यभिप्रायः ॥ १ ॥

(अथ कुमारजन्मभूम्यभिमन्त्रणमन्त्रः) ।

वेद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ॥

वेदाहं तन्मां तद्विधात् पश्येम शरदः शतं

जीवेम शरदः शतं ० शृणुयाम शरदः शतम् ॥ १ ॥

हे भूमे ! महं ते तव हृदयं वेद जानामि । किम्भूतं ? चन्द्रमसि श्रितं
सम्बद्धं, कुत्र ? दिवि आकाशे । तन्मां विधात् मामपि तज्-जानोया-
दित्यर्थः, पश्येम शरदः शतमिति षष्ठाकार्यं, व्याख्यातं च गर्भाधाने ॥ १ ॥

(अथ कुमाराभिमन्त्रणमन्त्रः) ।

अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भव ॥

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ १ ॥

(१) पदस्यस्य आर्षः । (२) गानो रश्मयोऽस्य सन्तीतिगोमाम् । रश्मिमण्डलमप्यगमित्यर्थः ।
(३) अत्र प्रा० गृ० घृ० "प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादभिमनुप्राणिते" ति ॥
(१।१।१६) ततः परतन्मिदं सूत्रम् ॥ अत्र "स्वर्षं वा कुर्यादनुपरिष्ठाप्तमविषमानेधु" । १।१।१७

हे कुमार ! इति सख्योधनमध्याहाय्यं, त्वम् अहमा(१) भव प्रस्तरमिव
दृढाङ्गो भव । परशुः कुठार इव विरोधिनां छेदको भव । किञ्च हिरण्यम्
(२) अस्तुतं यथा सुवर्णम् (३) अस्तुतम् अक्षरं, तथा त्वमपि भव ।
किञ्च त्वं मम आत्माऽसि । किम्भूतः ? पुत्रनामा मदीयात्मना सह तव
पुत्रत्वमिति विशेषः । अपरञ्च सर्वं मया सह तव तुल्यमेवेत्यभिप्रायः ।
किञ्च शतं शरदः शतवर्षाणि जीवेति वाक्यार्थः स्फुट एव ॥ १ ॥

अथ स्तन्यदानमन्त्रौ ।

हृमर्ध० स्तनमूर्जस्वन्तन्धयापां प्रपीनमग्ने
सरिरस्य मध्ये ॥ उत्संज्जुपस्व मधुमन्तम-
व्वन्तसमुद्रियर्ध० सदनमा विशस्व ॥ १ ॥

हे अग्ने ! अग्निवत्तेजस्विङ्कुमार ! त्वम् इमम् अपरोक्षं स्तनं, धय
पिव “धेदूपाने” । किम्भूतम् ? ऊर्जस्वन्तं रसवन्तम् । प्राणहेतुभूतम् ।
अपाम् अपशब्देन दुग्ध(४)मुच्यते सादृश्यात् । तृतीयार्थे षष्ठी अग्निः ।
प्रपीनं प्रपूरितं कुतश्चयाकाङ्क्षायां सरिरस्य लोकस्य । (५) मध्ये
वर्त्तमानस्त्वम् । कथम्भूतं स्तनं ? उत्सं पयःसवन्तं(६) । पुनः किम्भूतं ?
मधुमन्तम् मधुरं, हे अव्वन् ! (७) सर्वदेहगतं । समुद्रियं-समुद्रस-
म्बन्धि । सदनम् गृहम् शरीरम् “आत्मा वै समुद्र” इति श्रुतेः ।
आविशस्व प्रविश चिरञ्जीवेति तदर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति । यथा
समुद्रस्थो (८) बाढवाग्निः सर्वमेव जरयति तथा भवानपि यथा-
प्राप्तमर्थं जरयतु ॥ १ ॥

यस्ते स्तनं शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा
व्वसुव्विद्यः सुदत्रं ॥ येन व्विश्वा पुण्यासि
व्वार्य्याणि सरस्वति तमिह धातवैऽकरं ॥ २ ॥

हे सरस्वति ! तं स्तनमिहास्मिन्स्थाने धातवे, धातुं पातुं “धेद
पाने” । तुमर्थे तवे प्रत्ययः, पानार्थम् अकः कुरु । अस्मै पानाय प्रयच्छे-
त्यर्थः । करोतेर्लोङ्घ्ये लाङ् शपि लुप्ते गुणः(९) । तं कं ? यस्ते तव स्तनः

इति । (१) मणिरिव दृढः प्रियश्च । (२) हिरण्यवत्तेजोयुक्तः स्फुरणोपश्च । (३) अन-
भिभूतमच्युतस्वरूपमित्यर्थः । (४) तस्यापूप्रकृतित्वात् पय इत्येव शब्दगम्यत्वाच्च । (५)
“इदमेव वै लोकाः सरिरम्” (श्र० ब्रा० २।५।२।३४) इति श्रुतेः । (६) प्रवहन्तम् । “उत्सः
प्रसवणं वारिप्रवाह” । इयमरे वारीति पयोऽयमपि कञ्चीकरोतीति श्रुतेरभिसन्धिः । “पयः क्षीरं
पयोऽन्धुचे”त्यमरोक्तेः । (७) इयत्ति सर्वतो गच्छतीत्यर्वा तत्सम्बोधने । चलनशील । (८)
अयमर्थः कुतस्तस्य इति स एव वेदः । (९) “इत्युक्त्याभ्याम्” (पा० ६।१।६८) इति सिलोपेडा,
गमे रेफस्य विसर्गः ।

शशयः । शेते इति शशयः । अचप्रत्यये द्वित्वम् पूर्वस्यात्वं च छान्दसम् । सुतइवास्ते । अन्यैरनुपभुक्तत्वात् “यस्ते स्तनो निहितो गुहायामि”ति श्रुतेः । यश्च स्तनो मयोभूः मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयोभूः । यश्च रत्नधाः-रत्नानि दधाति रत्नधाः । रमणीयानां धनानां धारयिता वा । यश्च वसुवित् वसु वनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित् । यश्च सुदन्नः सुष्ठु ददातीति सुदन्नः (१) सुदाता । धनवानन्यो दातुं सुखेन न शक्नोति त्वत्स्तनस्तु धनवान् सुदाता चेति अन्येभ्य आधिक्यम् । किञ्च येन स्तनेन विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि प्रार्थनीयानि वस्तूनि त्वं पुष्यसि पुष्णासि क्षरसीत्यर्थः । तं स्तनमेतत्पानाय प्रयच्छे-त्यर्थः ॥ २ ॥

अथ शिरःस्थाने जलपूणपात्रनिधान(२)मन्त्रः ।

आपो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ ॥

एवमस्याऽसूतिकायाऽसपुत्रिकायां जाग्रथ ॥ १ ॥

हे आपः ! यूयं देवेषु जाग्रथ । देवानां रक्षायां निद्रां मुञ्चथ(३) । यथा यूयं देवेषु जाग्रथ एवं तथा अस्यां सूतिकायां जाग्रथ । किं भूतायां ? सपुत्रिकायां पुत्रसहितायाम् । हे आपः ! यूयं देवेषु जाग्रथेति अपां स्व-स्य प्रसूतकृत्ये अस्याः सपुत्राया रक्षार्थं जाग्रथेति प्रार्थना वाक्यार्थः ॥ १ ॥

अथ सूतिकागृहस्य द्वारदेशे होम(४)मन्त्रः ।

शण्डामर्काऽउपवीरः शौण्डिकेयऽउलूखलः ॥

मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा ॥ १ ॥

शण्डा(५) शण्डाऽभिधानो बालग्रहः । इत आहुतेर्नश्यतात् नष्टो (६) भवतु । एवं मर्कादयश्च्यवनान्ताः सप्तबालग्रहाः । नश्यतात् इति क्रियापदम् अष्टाभिः सह प्रत्येकं सम्बध्यते । मनया माहुत्या शण्डादयो-ऽष्टौ बालग्रहा नश्यन्त्विति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

आलिखन्ननिमिषः किंवदन्तऽउपश्रुति-

हैर्यक्षः कुम्भी शत्रुः पात्रपाणिर्नुमणिर्हन्त्री

(१) बाहुलकात् धृन् ह्रस्वश्च । (२) पतञ्ज प्रागुत्थानाद्भवति । (३) तत्साधनत्वेन तिष्ठथ । (४) द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्सन्धिबेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्वपान-ग्नावावपति शण्डामर्का इति प्रतिमन्त्रम् (पा० गृ० सू० १।२।३।४) । (५) शृणाति दिनस्तीति शण्डा, मारयतीति मर्का । एतौ पृषोदरादी । उपधाते वीरः समर्थः । विज्जुश्चल इत्यर्थः । शौण्डिकेय आश्रितपालकः । उलूखलोऽप्रतीकार्यः । मलिम्लुचोऽतिमलिनाशयः । द्रोणासो दीर्घनासः । व्यावय-त्यङ्गानीति च्यवनः । (६) मरुताऽऽवपनोपद्रुतो भीतश्च इतोऽस्मारस्यानाश्रयतु भयगच्छतु ॥

मुञ्जः सर्षपाखण्डच्यवनो नश्यतादितः स्वाहा ॥ २ ॥

आलिखन्नित्यादि ये एकादश बालग्रहाः । अत्रापि नश्यतादिति क्रियापदं प्रत्येकमेकादशभिरेव सम्प्रध्यते । ते चैकादशैव ॥ २ ॥

अथ बालग्रहशान्तिमन्त्राः । (१) :

कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः ॥ चेष्टेच्छु-

नक सृज नमस्तेऽवस्तु सीसरो लपेतापहर

तत्सत्यम् ॥ यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव

वाऽवृणीथाः ॥ चेष्टेच्छुनक सृज नमस्तेऽ

वस्तु सीसरो लपेतापहर तत्सत्यम् ॥ १ ॥

कूर्कुरादीनि त्रीणि नामानि । बालं कुमारं बध्नातीति बालबन्धनः । कुमारग्रहः । बालबन्धन इति त्रिभिरेव कूर्कुरादिभिः सह प्रत्येकं सम्प्रध्यते । चेत् चेदिति वीप्सादर्शनात् । तेन कूर्कुरश्चेद्बालबन्धनः । एतेषां मध्ये यदि कश्चिद्बालबन्धोऽस्ति तदा हे शुनक ! ते तव नमोऽस्तु । त्वं सृज विस्सृज कुमारान्यजेत्यर्थः । हे शुनक ! इति कूर्कुरादीनां त्रयाणामेव सार्धारणमेकं सम्बोधनपदं, (२) किं च सीसरः तेषां पिता लपेत् वदेत् । किं वदेत् ? अपहर अपगतकौटिल्यो भव । कूर्कुरादीनामेकैकबालग्रहमध्ये यदि तद्वर्गोऽस्ति तदर्थे मदीयनमस्कारेण पूजितः पितुः सीसरस्य वचसा एनं कुमारन्त्यजत्विति प्रार्थना वाक्यार्थः । तत्सत्यं यत्ते देवा इत्यादेरवमर्थः । हे शुनक ! यत्ते देवा ग्रहादयो वरप्रार्थितमर्थम् अदुः दत्तवन्तः । स पूर्वोक्तरूपः त्वं कुमारं बालमेव घरं अवृणीथाः वृत्तवानसि । ततश्चेदिति वीप्सायाम् । अत्रापि देवैर्जरदानं त्वया च वरत्वेन कुमारस्य वरप्रार्थनम् इत्युभयेन तत् सत्यम् इत्यस्य सम्बन्धो विवक्षितः । यद्यपि तदुभयं सत्यं तथापि ते नमोऽस्तु त्यजेति । यद्यपि त्वया देवेभ्यः कुमारो भक्ष्यत्वेन प्रार्थितः तैश्च दत्तः तथापि मम नमस्कारेण तुष्टः पितृवाक्येनैव न त्यजेति प्रार्थना वाक्यार्थः ॥ १ ॥

यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्याम(य)शबलौ

भ्रातरौ ॥ चेष्टेच्छुनक सृज नमस्तेऽवस्तु

सीसरो लपेतापहरेति ॥ २ ॥

(१) अत्र पा० गू० सूत्रम् । “यदि कुमार उपद्रवेत् बालेन प्रक्षाल्योत्तरीयेण वा पिता भक्षमायाप भवति कूर्कुररूपादि (१५५।१६) अत्र कुमारपदेन तद्वर्गात्को बालग्रह उच्यते इति भाष्यस्वरतः ।

(२) अत्र कूर्कुरः कर्कशः । स च भीषणः । सुकूर्कुरश्चातिभीषणः । सीसरः अक्षसारकः । अत्र लपेतापहरेति च सम्बोधनपदं अयमस्मात् ।

हे शुनक । यस्ते तव सख्यमा शुनी माता, सीसरः पिता, श्याम-शबलौ भ्रातरौ । ततश्चे (१) सत्यम् अत्रापि वीक्ष्यायां प्रयोजनं तदेवं तथाऽपि नमोऽस्तु सीसरोलपैतापहरेति पूर्ववदेव । तव माता, सख्यमा सीसरः पिता भ्रातरौ श्याम(ब)शबलौ । एतत्सत्यमेव । तथापि मम नमस्कारेण तमेनं कुमारं त्यजेति वाक्यार्थः । वृक्षं अपनयने इत्यस्य घातोऽपपूर्व-स्य लोटि रूपम् ॥ २ ॥

न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति ।

यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसि ॥ ३ ॥

(अथ कुमाराभिमर्शनमन्त्रः)

यत्र कुमारे वयं वदामः । किं वदाम—इत्याकाङ्क्षायाः पूर्वोक्तम-न्त्रमिति बोद्धव्यम् । यत्र चाभिमृशामसि मभि सर्वतोभावेन यस्माद्ग-स्पर्शनं कुर्मः । (२) स कुमारः न नामयति अङ्गनमनघकरोति । कुञ्ज-भङ्गुरादिकं, न करोतीत्यर्थः । न रुदति रोदनपीडायुक्तो न भवति । न हृष्यति हर्षयुक्तो न भवति (३) । न ग्लायति न दुःखितो भवतीत्यर्थः ॥३॥

इति बालग्रहोपद्रवशान्तिः ।

नामकर्मणि वैदिकमन्त्रैरनुष्ठानं पारस्करेण नोपदर्शितम् अतोऽ-स्माभिरपि तदीयव्याख्यानं न कृतमिति समाप्तं जातकर्म ॥ ॥

अथान्नप्राशनम् ।

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः

पशवो वदन्ति ॥ सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना

धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहा ॥ १ ॥

देवा-ब्रह्मादयः (४) यां वाचं वाणीमजनयन्त उत्पादितवन्तः । कि-म्भूताः ? देवीं कान्त्यादिगुणवतीं (५); तां वाचं विश्वरूपाः नानारूपाः ऋषिमुनिब्राह्मणादयः ॥ पशवः मनुष्यादिरूपाः (६) वदन्ति सा वाक् धेनुर्भूत्वा अस्मानुपैतु उपगच्छतु । उप इति व्यवहितेन एत्वित्यनेन स-म्बध्यते । हेतुगर्भविशेषणमाह-धेनुः किं भूता ? नोऽस्माकम् ऊर्जं सा-मर्थ्यं दुहाना प्रयन्ती । ऊर्जं किं भूतं ? मन्द्रेषं मन्द्रो गम्भीरः । अव्यक्त इति यावत् तस्य-इषं गमकं ज्ञापकम् इति यावत् । अव्यक्तः परोक्षोऽ-

(१) अत्र किङ्कुर्वन् ? चेन्नेव कुङ्कुर्वन् इति सर्वेभ्योऽङ्गुलः प्राहुः ॥ (२) अत्र "इदन्तोमसि" (पा ७।१।४६) इति मसरसांगमः । "युश आमर्शते" (तु० ५०) अभिमर्शनं स्पर्शः । (३) हर्षं नाभिनयतीत्यर्थः । (४) प्राणोदिवायव इति अयं रामः । (५) धृति-स्ती वैख्याक्याम् । (६) "पशुरेव स देवानाम्" इति श्रुतेः । स मनुष्यादिसंज्ञः । अतएव

प्यर्थो येनावगम्यते तत्सामर्थ्यमस्माकं पूरयन्तीत्यर्थः । पुनः किं भूता ?
सुष्टुता सुष्टु स्तुता(१) ॥ १ ॥

वाजो नोऽअद्य प्रसुवाति दानं वाजो देवाँ
ऋतुभिः कल्पयाति ॥ वाजो हि मा सर्ववीर-
ज्जान विश्वाऽआशा वाजपतिर्जयेयम् ॥ २ ॥

वाजो अन्नम् (निघ० २।७।१) अन्नाधिष्ठात्री देवता । नोऽस्माकम्
अद्यास्मिन्नन्नप्राशनसमये दानं होमरूपं(२) प्रसुवाति प्रसुवतु-मभ्यनुजा-
नातु । प्रपूर्वः सुवतिरभ्यनुज्ञाने वर्त्तते इत्युक्त्वटः । किं च वाजः देवानिन्द्रा-
दीनृतुभिः समयविशेषैः कल्पयाति कल्पयतु योजयतु । अस्मिन् कर्मणि
हुतेनाज्ञेन देवाश्चिरकालं वर्त्तन्तामित्यर्थः । हि यतः वाजः मा मां सर्व-
वीरं सर्वकार्येषु वीरं क्षमं जजान कृतवान् । अतः कारणात् । वाजप-
तिरन्नस्य ईश्वरोऽहं सर्वाः आशा जयेम । प्रसुवाति कल्पयाति इति पद-
द्वयं लोट्थे लट्प्रत्यये रूपम् ॥ २ ॥

प्राणेनान्नमशीय स्वाहा ॥ ३ ॥

प्राणेन प्राणवायुना अन्नमदनीयम् अशीय भुञ्जे ॥ ३ ॥

अपानेन गन्धानशीय स्वाहा ॥ ४ ॥

अपानेन अपानवायुना गन्धानशीय भुञ्जे ॥ ४ ॥

चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा ॥ ५ ॥

चक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेण रूपाणि शुक्रादीनि अशीय भुञ्जे ॥ ५ ॥

श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा ॥ ६ ॥

श्रोत्रेण कर्णेन्द्रियेण यशः कीर्त्तिम् अशीय अन्नगन्धरूपयशसाम् अश-
ननुपभोगमनुभवामीत्याशंसा वाक्यार्थः । अत्र चाशीयेत्युत्तमपुरुषप्रयो-
गात् कर्त्तृगोचरा आशंसा यद्यपि प्रतीयते तथाऽपि कुमारविचगोचरैव
बोद्धव्या । तथा च श्रुतिः “यां वै काञ्चन यज्ञसमृद्धिम् ऋत्विज आशासते
यजमानस्यैव से”ति ॥ ६ ॥

इति अन्नप्राशनमन्त्रव्याख्या ॥ * ॥

शिवः पशुपतिरुच्यते स हि मनुष्याणाञ्जगदुपदाद्यामिपतिः ॥ (१) वस्तुतस्तु—सा वाक् नोऽ-
स्मानुपैतु सन्निहिताऽस्तु) किंभूता ? मन्त्रा इषंकरी “मदीदृषे” । सुष्टुता शोभनैर्मन्त्रैस्तद्दृष्टमिवा
स्तुता । अत्र दृष्टान्तः धेनुः “वत्सानिवे”ति शेषः । इषमिष्यमाणरक्षमिति गदाधरः । कर्त्तव्यं
अन्नादिच (निघ० २।७।१५) दुहाना—अर्पयन्तीत्यर्थः ॥ (२) प्राणाग्निहोत्रार्थमन्नमुपा-
दीयत इति तस्य प्राणादिभ्यः पञ्चम्यो आभ्यन्तरवायुभ्यो दानं होम एव पर्यवस्यति ॥

अथ चूडाकरणमन्त्रव्याख्या ।

उष्णेन वायुऽउदकेनेहृदिते केशान्वप ॥ १ ॥

हे वायो ! वायुसम्बोधनेनात्र कार्ये कारणोपचारात् शीतलं जलमेव सम्बोधितं, हे शीतलजल ! हे अदिते ! अखण्डितशील ! त्वम् उष्णेन उदकेन सह इहि आगच्छ सङ्गतिं कुरु । सङ्गत्या च केशान्वप च्छिन्धि । केशच्छेदनार्थम् उष्णजलशीतलजलयोः सङ्गतिरस्त्विति वाक्यार्थः । अदिते इति “दोऽवखण्डने” इत्यस्माद्धातोर्नञ्पूर्वात् क्तिन् ॥ १ ॥

सवित्रा प्रसूता दैव्या ऽआप ऽउन्दन्तु ते

तनुम् । दीर्घायुत्वाय वर्चसे ॥ २ ॥

आपः जलानि ते तव कुमारस्य तनुर्नष्टेद्वावयवम् उन्दन्तु क्लेदयन्तु । “उन्दी क्लेदने” लोट् । आपः किम्भूताः ? सवित्रा आदित्येन प्रसूताः जनिताः । पुनः किम्भूताः ? दैव्या दिवि आकाशे उत्पन्नाः । किमर्थमुन्दन्तु ? दीर्घायुत्वाय चिरजीवित्वाय, वर्चसे तेजसे ॥ २ ॥

ओषधे त्रायस्व स्वधिते मेनर्ठे० हिर्ठे० सीर् ॥ ३ ॥

हे ओषधे । कुशतरुण । त्वम् कुमारं त्रायस्व—रक्ष । हे स्वधिते । क्षुर ! एनं कुमारं मा हिंसिः मा नाशय । कुशैः कृतरक्षणेन कुमारं कोऽपि मा हिनस्तु इति वाक्यार्थः ॥ ३ ॥

शिवो नामाऽसि स्वधितिस्ते पिता

नमस्तेऽअस्तु मा मां हिर्ठे० सीर् ॥ ४ ॥

हे क्षुर ! शिवो नामासि । नाम नाम्ना “सुपां सुलुगि”ति भाडो लुक् । शिवः कल्याणमसि, शिव इति तव नामेत्यर्थः । किं च स्वधितिः वज्रं ते तव पिता जनकः, वज्रात्तवोत्पत्तिरित्यर्थः । एवम्भूताय तुभ्यं नमोऽस्तु । स त्वं मा मां मा हिंसिः मा विनाशय । स्तुतिपूर्विका याज्ञा वाक्यार्थः । अत्रापि पूर्ववत्कुमारावषयिण्येवाशंसा बोद्धव्या ॥ ४ ॥

निर्वर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय

रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ॥ ५ ॥

अहं क्षुरं निर्वर्त्तयामि संयोजयामि, निपूर्वो वर्त्ततिः संयोगे । संलग्ने वर्त्तते इति कर्कभाष्यम् । क्षुरस्य कर्मत्वं प्रकरणात् । किमर्थं क्षुरस्य योजनमित्याह—आयुषे जीवनाय, तथा अन्नाद्याय अन्नं च यत् आद्यं चेति अन्नाद्यं तदर्थं, तथा प्रजननाय प्रजननं प्रसवशक्तिः तदर्थं, तथा रायस्पोषाय रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थे, तथा सुप्रजास्त्वाय

शोभनसन्ततिमन्त्रार्थं, तथा सुवीर्योय इच्छुष्टवीर्यवत्त्वार्थं च, जनेन धृक्कर्मणा कुमारस्याशादीति भवन्वित्याशंसा वाक्यार्थः । सुप्रजास्त्रायेति आकारश्छान्दसः (१) । “वर्णोगमोवर्णविपर्ययश्चे (२)”ति न्यायात् ॥ ५ ॥

येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राक्षो वरुणस्य

चिद्धान् ॥ तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं

जरदृष्टिं यथाऽस्तत् ॥ ६ ॥

हे ब्रह्माणः ! ब्राह्मणाः (३) । सविता सर्वस्य प्रसविता आदित्यः येन तेजोमयेन क्षुरेण सोमस्य राक्षः चन्द्रस्य (४) अवपत् (राजसूयदीक्षायां) सुषिद्धतवान्, अर्थात् कैगान् । न केवलं सोमस्य किन्तु वरुणस्य च । किम्भूतः आदित्यः ? चिद्धान् वेदवित् । तेन क्षुरेण अस्य कुमारस्य इदं शिरस्तथा वपत् सुगडयत् यथा इदं चूडाकरणं कुमारस्य आयुष्यम् आयुषं द्वितम् (५) अवपत् स्यात् भूयात् । अस्मेर्लेटि रूपम् । अयं च कुमारः जरदृष्टिः जरत् वाहकमश्नुते व्याप्नोतीति जरदृष्टिर्भूयान्, वाहकपर्यन्तमस्यायुष्येशा स्यादित्यर्थः । आदित्येन सोमवरुणयोर्येन क्षुरेण चूडाकर्म कृतं तेन हे ब्रह्माणः यूयमस्य कुरुतेति स्तुत्वा तच्चा (६) स्यायुषं द्वितं भूयादित्याशंसा वाक्यार्थः । ब्रह्माण इति प्रथमावहुवचने रूपम् । जरदृष्टिगिति अश्दृष्टिर्गमेश ॥ ६ ॥

अ्यायुषं जमदग्ने तं कश्यपस्य अ्यायुषम् ॥

यद्देवेषु अ्यायुषं तन्तोऽथस्तु अ्यायुषम् ॥ ७ ॥

श्रीणि आर्यं पि समाहृतानि अ्यायुषम् । आयुःशब्दश्चात्रस्यावचनो-
चात्पयौवनवाहकमवस्थात्रयम् अ्यायुषमित्यर्थः । तथाच कश्यपस्य ऋषेः
यत् अ्यायुषं, जमदग्नेः यत् अ्यायुषं, देवानां यत् अ्यायुषं तत् अ्यायुषं नः
अस्माकमस्तु ॥ ७ ॥

येन भूरिश्चरा दिवं ल्योक् च पश्चादि-

सूर्यम् ॥ तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे

(१) सुप्रजा इत्यनुजन्तो बहुव्रीहिः । नवो भावे चप्रत्यये सुप्रजस्त्विति प्राप्नोति ॥ (२) “द्वीचारौ वर्णविचारनाशौ । वातीप्सवर्णान्निग्रयेन योरास्त्रदुष्यते पद्मविषं निरुक्तम् ॥” इति शेषः ॥ (३) ब्रह्म नखे नपोवेदे न ह्ययोः हुंसि वेवसि । अग्निब्रह्मोत्पत्तिदोषिद्रे” इति मेदिनी ॥ (४) “सोमोऽस्माकं ब्राह्मणारो राजे”—ति क्षुरेः । (५) तस्मै द्वितमित्यर्थं यप्रत्ययः । (६) नक्षत्रं वपनस्य कुमारस्यायुषं द्वितं स्यादित्यर्थः ।

जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये ॥ ८ ॥

येन ब्रह्मणा वेदमन्त्रेण तपसा वाऽभिमन्त्रितेन साधनभूतेन भूरिश्रन्द्र-
मा दिवं ज्योक्व स्वर्गे सङ्गतोऽभवत् । चन्द्रमाः किम्भूतः ? चराः चरः
भ्रमणशोलः । सौर्जस् व्यत्ययेन । पञ्चा(१) पञ्चात्स एव चन्द्रमा अधिसूर्य
सूर्ये ज्योक् सङ्गतोऽभवत् । तेन ते तव (शिरः) वषामि त्वां क्षौरयामि ।
कस्मै फलायेत्याकाङ्क्षायामाह-जीवातवे जीवनौषधार्थं (२)जीवनोपनयना-
र्थमित्यर्थः । जीवनाय चिरकालजीवनार्थं, सुश्लोक्याय(३) सु शोभनं
श्लोक्यं यशस्त्वदीयशोलाभार्थम्, स्वस्तये कल्याणार्थम् ॥ ८ ॥

यत् क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्वा

वाऽवपति केशांश्छिधि शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीः ॥ ९ ॥

हे क्षुर ! तदधिष्ठातृदेव ! यत्क्षुरेण येन क्षुरेण एतस्य कुमारस्य के-
शान् वप्त्वा मुरडयित्वा आवपति आनडुहे गोमयपिण्डे क्षिपति । क्षौरं
समाप्य पुनः क्षुरं वारज्यं(४) आमयति । ततस्तेन पुनः क्षुरेणाप्यस्य
केशांश्छिन्धि । केशान् छेदय, मा अस्य शिरः अस्य शिरश्छेदनं मा कुरु ।
माऽस्यायुः प्रमोषीः अस्य आयुःखण्डनं मा कुरु । क्षुरेण किम्भूतेन ?
शिरः मज्जयता शोधयता निष्कलमषं कुर्वता । पुनः किम्भूतेन ? सुपे-
शसा (५)शोभमानेन । आवपति इति मध्यमपुरुषैकवचने “तिङां तिङो
भवन्ती”ति प्रथमपुरुषैकवचनम्, प्रमोषीरिति “मुष्स्तेये” लुङ्मध्यमपु-
रुषैकवचनम् । मज्जयतेति, “द्रुमस्जोऽशुद्धौ” शत्रन्ताचृतीषैकवचनम्,
वप्त्वा वेति वा शब्दः समुच्चयार्थः ॥ ९ ॥

इति चूडाकरणमन्त्रव्याख्यानम् ॥

(अथोपनयनम् ।)

येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतम् ॥ तेन त्वा

परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय वलाय वर्चसे ॥ १ ॥

बृहस्पतिर्देवानामाचार्यः । येन विधानेनेन्द्राय इदं वासः वस्त्रं
पर्यदधात् परिधापितवान् । वासः किम्भूतम् ? अमृतम् अहृतम्(६),
तेन विधानेन त्वा त्वां वासः परिदधामि परिधापयामि । किमर्थम् ? आ-

(१) “पञ्चपञ्चा च छन्दसि” (पा० १।३।३३) इति निपातितोऽयम् । (२)

“जीवानुजीवनौषधम्” इत्यमरः । (३) शोभनयशोलब्धये । अत्र “तदहर्हती”

(पा० १।१।२) ति यत् । “पथे यशसि च श्लोकः” इत्यमरः ॥ (४) एषोऽर्थधार्येन

वास्तवेनोपक्षिप्तोऽनेन । (५) शोभनम्पेशोरूपं (निघ्नं ३।७) यस्य तेनेत्यच्चार्यः ॥

(६) “ईषद्भौतं नव श्वेतं सदश यज्ञ धारितम् । अहतं तं विजानीयात्सर्वकर्मसु

युषे जीवनाय । दीर्घायुत्वाय (१) चिरजीवित्वाय । बलाय सामर्थ्याय ।
वर्षसे तेजसे । पर्यदधात्परिदधामि इतिद्वयमपि अन्तर्भावितणिजर्धम् ॥

इयं दुर्लक्षस्परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती

म ऽआगात् ॥ प्राणापानाभ्यां बलमादधाना

स्वस्ता देवी सुभगा मेखलेयम् ॥ २ ॥

इयं मेखला आगात्-आगतवती । किं कुर्वाणा ? मे मम दुर्लक्षम्
अघाप्ययमनुपवीतीति दुर्वचनम् (२) परिबाधमाना सर्वतोभावेन अपसा-
रयन्ती छण्डयन्ती । अत एव देवी-स्तवादिविषया । पुनः किम्भूता ?
वर्णं द्विजातित्वं पवित्रम् उत्कृष्टं पुनती धावयन्ती । ईदृशोयं मेखला स्वस्ता
स्वस्त्यवद्गतिनीवन्नित्यमभ्युदयिनी अस्तु । किम्भूता ? प्राणापानाभ्यां
बलं सामर्थ्यम् आदधाना अर्पयन्ती । पुनः किम्भूता ? सुभगा अकर्कशा,
सुखस्पर्शेति यावत् ॥ २ ॥

यक्षोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजम्पुरस्तात् ॥

आयुष्यमग्न्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यक्षोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ ३ ॥

हे मातुवक ! यक्षोपवीतं प्रतिमुञ्च धारय । प्रतिपूर्वा मुञ्चतिधारणे
वर्त्तते । यक्षोपवीतं किम्भूतम् ? आयुष्यम् आयुर्वृद्धिकरम् । अग्न्यं श्रेष्ठं शुभ्रं
श्वेतं निर्मलं, परमं पवित्रम् अतिशयेन पवित्रम्, पुनः किम्भूतम् ? पुर-
स्तात्पूर्व प्रजापतं ब्रह्मणः सहजं सहजातं, प्रजापतिना सह एकसमये
जातमित्यर्थः । एतत्परिधानेन बलमस्तु तेजश्चास्तु इति ॥ ३ ॥

यो मे दण्डः परापतद्वैहायसो ऽधिभूस्याम् ॥

तमहं पुनरादद ऽआयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय ॥ ४ ॥

मे मम यो दण्डः अधिभूस्यां भूमेरुपरि परापतत्-पतितः । तं दण्ड-
म् अहं पुनराददे गृह्णामि । किम्भूतः ? वैहायसः विहाया आकाशं तत्र
भवः । एतावता प्राक्तनजन्मन्यपि अहं द्विज आसम् अस्मिन्नपि जन्मनि
दण्डं गृह्णामीति वाक्यार्थः । किमर्थं दण्डं गृह्णामि ? आयुषे जीवनार्थं,
ब्रह्मणे वेदाय, ब्रह्मवर्चसाय-तेजःप्राप्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

पावनम्” इति कर्मप्रदीपः ॥ (१) आयुषब्दः उच्यते । छीवे । उकारान्तः पुंलिङ्ग-
द्वयमरविभेदे महेश्वरः । तथाचामरः “आयुर्जीवितकालोने”ति ॥ जयरामभाष्ये ऽप्येव
मेव ॥ (२) वस्तुतस्तु-दुर्लक्षं दुष्टं भाषितमसत्याप्रियादिकम् । उपलक्ष्यमेतद्-
कामचार-कामवाद-काममहादिकम् (तज्जमप्रायस्यम्) ॥ तथाच ध्रुवते “प्रागुप-
यनात्कामचार कामवाद काममहा” इति । अत्र भवन्तीति शेषः ।

इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यः श्रीअमुकशर्मन् ॥ ५ ॥

हे माणवक ! त्वम् इन्द्रस्य परमेश्वरस्य(१) ब्रह्मचारी भवसि । तवा-
ग्निराचार्यः । सर्वेषामेव द्विजातीनां सामान्येनाग्नेर्गुरुत्वात् ।
“गुरुरग्निद्विजातीना”मिति श्रुतेः । इदानीं तु तवोपनयनकर्तृत्वेनाह-
माचार्यः ॥ ५ ॥

प्रजापतये त्वा परिददामि, देवाय त्वा सवित्रे

परिददामि, अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि,

द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि, विश्वेभ्यस्त्वा

देवेभ्यः परिददामि, सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्यै ॥ ६ ॥

हे माणवक ! त्वा त्वां प्रजापतये ब्रह्मणे परिददामि समर्पयामि । एवं
सवित्रे सूर्याय । किम्भूताय ? देवाय दानादिगुणयुक्ताय, मद्भ्यः जलेभ्यः,
ओषधीभ्यः व्रीह्यादिभ्यः, द्यावापृथिवीभ्याम् आकाशभूमिभ्यां, विश्वेभ्यो
देवेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः, भूतेभ्यः राज्ञसादिभ्यः परिददामीति
सर्वत्रान्वेति । किमर्थम् ? अरिष्ट्यै रिष्टिरापत्तदुपशमनाय, रिष्टिरिति
“रिष्विहंसाया”मित्यस्माद् धातेः क्तिनि रूपं, न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै ॥६॥

अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु, यथा त्वमग्ने

सुश्रवः सुश्रवा ऽअसि, एवं माँसुश्रवः सौश्रवसं

कुरु ॥ यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपाऽअसि,

एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम् ॥ ७ ॥

हे अग्ने ! सुश्रवः ! सुष्ठु श्रवः कीर्त्तिः श्रवणेन्द्रियं वा यस्य स सुश्रवाः
तत्संबोधने । तादृशं मां सुश्रवसं सुयशसं शोभनकर्णेन्द्रियं वा कुरु । वेदा-
भ्ययनार्थं मामविकलेन्द्रियं (सफलेन्द्रियं) कुर्वित्यर्थः । एवं हे अग्ने !
यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा असि । सुश्रवसि अक्षरादौ सुश्रवाः शोभनक-
र्णोऽसि । एवं तथा मा मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु, सुश्रवसि यशसि सौश्र-
वसं शोभनश्रवणजनितज्ञानशालिनं कुरु । तथा हे अग्ने ! त्वं यथा देवा-
नां यज्ञस्य निधिपा असि । देवानामिन्द्रादीनां यज्ञस्य यज्ञसम्बन्धेन
निधिपा निधिरक्षकोऽसि भाण्डागारिको भवसि । एवमहं मनुष्याणां
वेदस्य निधिपो भूयासं, वेदस्य भाण्डागारिको भवेयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे ॥

यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यसऽएवमहमायुषा
 मेधया वर्धसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्धसेन
 समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसा-
 न्यनिराकरिण्युशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्व्यन्नादो
 भूयासः॥ स्वाहा ॥ ८ ॥

हे देवाः ! अहम् अग्नये समिधमाहार्षम् आहृतवानस्मि । कस्मै ?
 जातवेदसे-सर्वकर्मसन्नित्तैतन्मयस्वभावफलदातृत्वेन जातं जातं वेत्ति,
 जातेषु जातेषु विद्यते, जातान् जाताभ्विन्ते इति जातवेदास्तस्मै । यद्वा
 जात उत्पन्नः वेदः वेदोक्तकर्मफलं यस्मात्स जातवेदास्तस्मै (१) । पुनः
 किम्भूताय ? बृहते जाज्वल्यमानाय । हे अग्ने ! यथा त्वं समिधा
 मया त्वदर्थं समाहृतया अनया समिधा समिध्यसे सुप्रकाशो भवसि
 (ज्वलसि) । एवमहम् आयुषा जीवनेन मेधया बुध्या वर्धसा तेजसा
 प्रजया सन्तत्या पशुभिर्गवादिभिर्ब्रह्मवर्धसेन ब्रह्मतेजसा समिन्धे
 सुप्रकाशो भवानि । किं च ममाचार्यो जीवपुत्रः (२) “भवत्विति
 शेषः । अहं च मेधावी अनिराकरिण्युः अस्मिन् । अग्नीनाधाय याग-
 स्यान्निराकरणकारी अनिराकरिण्युः, नित्यं यागकारी भवानीत्यर्थः । किं
 च अहम् आयुष्मान्, यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्वी वेदाध्ययनवीर्यवान्
 अन्नादः भूयासं, कदाचिदपि ममान्नविच्छेदो मा भवत्वित्यर्थः । अनया
 कामनया अग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ८ ॥

तनुपाऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दाऽअग्नेऽस्या-

युग्मे देहि वचर्चोदाऽअग्नेऽसि वचर्चो मे देहि ॥

अग्ने यन्मे तन्वाऽऊनन्तन्मऽऽआपृण ॥ ९ ॥

हे अग्ने ! त्वं तनूः शरीरं तस्याः पाता रक्षकः असि भवसि । अतो
 मे तन्वं-तनू शरीरं पाहि रक्ष । आयुर्दा अग्नेऽस्यायुग्मे देहि । हे अग्ने !
 त्वम् आयुर्दा आयुःप्रदोऽसि । अतः आयुग्मे देहि । वचर्चोदा अग्नेऽसि
 वचर्चो मे देहि । वर्धस्तेजः । अग्ने ! यन्मे तन्वा ऊनं तन्मऽआपृण । हे
 अग्ने ! तन्वा शरीरस्य मे यत् ऊनं न्यूनं तन्मे आपृण आपूरय, तन्वमिति
 तनुशब्दस्य द्वितीयैकवचने इयङ्उवङ्प्रकरणे “तन्वादीनाञ्छन्दस्युप-
 सङ्ख्यान”मिति यणादेशः ॥ ९ ॥

(१) वस्तुतस्तु जातः वेदः धनं (निघं २। १०।४) यस्मात्तस्मै धनदाय ।
 (२) दीर्घायुपुत्रवान् ।

मेधां मे देवः सविता आदधातु, मेधां मे

देवी सरस्वती आदधातु, मेधां मेऽअश्विनौ

देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजौ ॥ १० ॥

अश्विनौ अश्विनीकुमारौ देवौ मे मम मेधाम् धारणावतीं बुद्धिम्
माधत्तां कुरुताम् । किम्भूतौ ? पुष्करस्त्रजौ पुष्करं कमलं तन्मयी स्त्रक्
माला ययोस्तौ पुष्करस्त्रजौ पद्ममालिनौ । एताः सर्वाः सवित्रादिदेव-
त्याः प्रार्थना अग्नादेव बोद्धव्याः ॥ १० ॥

अङ्गानि च मऽआप्यायन्तां, वाक्चमऽआप्या-

यतां, प्राणश्च मऽआप्यायतां, चक्षुश्च मऽआप्यायतां,

श्रोत्रञ्चमऽआप्यायतां यशो वलं च मऽआप्यायताम् ॥ ११ ॥

मे ममाङ्गानि शरीरावयवाः आप्यायन्तां स्फीतानि(१) भवन्तु ।
न केवलं मेधादिकं किं तु एतदपि भवत्विति वाक्यार्थः । वाक् च मऽआ-
प्यायतामित्यादि निगदव्याख्यातम् ॥ ११ ॥

येऽऽस्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्यउपगोह्यो मयूषो

मनोहास्वलो विरजस्तनूदुषु(२)रिन्द्रियहा ता-

न्विजहामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामि ॥ १ ॥

ये अग्नयः अस्तु जलेष्वन्तर्मध्ये प्रविष्टाः कारणत्वेनावस्थितास्तानहं
विजहामि(३) । ते के ? गोह्यः उपगोह्यः मयूषादयोऽष्टौ यावन्ते दोषा-
वहत्वेन प्रतोयस्ते । अत एतान् विहाय इह जले योऽग्निः रोचनः रोचन-
नामा कह्याणनामां तं गृह्णामि । स्नानार्थे जले गोह्यादीनग्नीन् दोषावहान्
त्यक्त्वा कह्याणप्रकाशकाग्निसहितं जलं गृह्णामीति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

तेन मामभिषिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय ॥ २ ॥

तेन(४) जलेनाहं मामात्मानमभिषिञ्चामि । किमर्थम् ? श्रियै-लक्ष्मी-
लाभाय । यशसे-यशोलाभाय । ब्रह्मणे वेदज्ञानलाभाय । ब्रह्मवर्चसाय(५)
ब्रह्मतेजोलाभाय ॥ २ ॥

येन श्रियमकण्डुतां येनावमृशतां सुसुराम् ॥ येना-

क्षावभ्यषिञ्चतां यद्वा तदश्विना यशः ॥ ३ ॥

(१) विबुद्धानि प्राणवन्ति वा । अभ्यातञ्जनं प्राणनं वाऽऽप्यायनमिति भाष्य-
कृतः । धातुपाठे तु “ओप्यायीषुद्धौ” इति । छोट्प्रार्थनायाम् । (२) हुषिरित्यपि पाठा
व्यक्तिः । (३) अमेध्यत्वादशुसावहत्वाच्च एताभ्योऽद्भ्यः पृथक्करोमि (त्यजामि) ॥
(४) रोचनाभिष्टितेन मङ्गलेन । (५) अत्राक्षमासान्तः ।

तेनेति पूर्वमन्त्रस्थमनुवर्त्तते । तेन केन ? हे अश्विना(१) अश्विनौ ? युवां येन जलेन श्रियमकृणुतां लक्ष्मीं शोभां कृतवन्तौ(२) । तथा येन सुरां सुराजनितदोषम् अवमृशतां मार्जितवन्तौ(३) । तथा येनाक्षौ अक्षिणी उपमन्योः(४) अभ्यपिञ्चतां अभिपिक्तवन्तौ तथा यज्जलं वां युवयोर्यशः यशोहेतुरभूत्तदनेनाभिपेक्षेण “ममाप्यस्तु” इत्यध्याहार्यम् ॥ ३ ॥

उदुत्तममिति स्नानप्रकरणे व्याख्यातम्—

उद्यन् भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावमि-

रस्थाद्दशसनिरसि दशसर्नि मा कुर्वाविदन्मा

गमयोद्यन् भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा

यावभिरस्थात् शतसनिरसि शतसर्नि मा

कुर्वाविदन्मा गमयोद्यन् भ्राजभृष्णुरिन्द्रो

मरुद्भिरस्थात्सायं यावभिरस्थात् सहस्रसनि-

रसि सहस्रसर्नि मा कुर्वाविदन्मा गमय ॥ ४ ॥

इन्द्रः आदित्यः उद्यन् उद्यं कुर्वन् अस्थात् स्थितोऽभवत् । किं स्मृतः ? भ्राजभृष्णुः भ्राजं रश्मिं विभर्तीति भ्राजभृष्णुः । प्रातः प्रत्यूषे मरुद्भिर्देवैः सह अस्थात् स्थितोऽभवत् । किं स्मृतैर्देवैः ? यावभिर्यावद्भिर्यावन्तां देवास्तैः सह स्थितोऽभवदित्यर्थः । ततः हे आविदन् समन्तात् सर्वान् जानन् आदित्य ! त्वं दशसनिरसि बहुधनोऽसि, अतो मा मां दशसनिस्बहुधनं कुरु । किं च मा मां ब्रह्मचर्यादुत्तीर्णमागमय जानीहि । द्वितीयवृत्तीययोर्द्दिवा यावमिः सायं यावभिरिति शतसनिः सहस्रसनि-रसि इत्येतावन्मात्रं विशेषः । तत्रादिवा सायमिति प्रसिद्धार्थं शतसहस्रशब्दौ बहुत्ववाचिनावेवान्यत्सर्वं समानम् । एवम् आदित्यं स्तुत्वा हे आदित्य ! मां बहुधनं कुरु, ब्रह्मचर्यादुत्तीर्णं मां जानीहीति याज्वाकाक्यार्थः । सत्र यावद्भिरित्यत्र “वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चे”ति दकारलोपशब्दान्दसः,(५) आगमय इति कुर्वाविदन्नित्यत्र स्थितेन व्यवहितेन भाडा सम्बन्धः ॥ ४ ॥

(१) औहो ङादेशः । (२) श्रियस्तोयतः (समुद्रात्) उत्पत्तेः । (३) वस्तुतः सुराम् अमृतम् (निर्व० १।१२) अवमृशतां प्राप्तवन्तौ । अदभावश्चाभ्युदसः । (पा० ६।१।५०) । (४) अयमृषेः शिष्योऽन्वो जातोऽश्विम्यामभिपिच्याक्षिणी सहो कृता । अक्षशब्दोऽभिपर्यायः । इन्द्रियवचनत्वात् ।

(५) वस्तुतस्तु दूयतेर्वाणिपि यावभिरित्येव । “आतोमनिन्वनिर्द्वनिपरचे”ति (पा० सूत्रम्) यावभिर्गमनशीलैर्ब्रह्म्यादिसप्तकणैर्द्वादशभिर्द्वादशमासेषु । तथा च

अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागमत् ॥

स मे मुखं प्रमाद्व्यते यशसा च भगेन च ॥ ५ ॥

हे वनस्पते ! (१) व्यूहध्वं प्रसिद्धो भव । यं वनस्पतिम् अर्थात्
त्वां सोमः चन्द्रमा आगमत् आगतवान् । किम्भूतः ? सोमः वनस्प-
तीनां राजा प्रभुः । स वनस्पतिर्भवान् इति यावत् । मम मुखं प्रमाद्व्यते
शोधयिष्यति । केन ? यशसा कीर्त्या, भगेन सौभाग्येन च । किम्भू ?
अन्नाद्याय अन्नं च तत् आद्यं चेति अन्नाद्यं तस्मै, अन्न व्यूहध्वमिति
“ऊहवितर्के” विपूर्वः प्रसिद्धार्थे “तिङां तिङो भवन्ति” इत्येकवचनम्,
प्रमाद्व्यते इति “मृजुशुद्धौ” इति लुटि रूपम् ॥ ५ ॥

प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पय ॥ ६ ॥

सो अनुलेपनसुगन्धद्रव्याधिष्ठातृदेवते । प्राणापानौ मित्रावरुणदेव-
ताकौ मे मम तर्पय । अन्यत् व्यक्तार्थमेतत् ॥ ६ ॥

पितरः शुन्धध्वम् ॥ ७ ॥

हे पितरः ! यूयं शुन्धध्वं शोधयत “मामि”ति शेषः ॥ ७ ॥

सुचक्षा ऽअहमक्षीभ्यां भूयासर्ठं सुवर्चा

मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम् ॥ ८ ॥

अहम् अक्षीभ्यां नेत्राभ्यां सुचक्षाः शोभनदृष्टिः भूयासं, मुखेन सुवर्चाः
शोभनदीप्तिः । सुश्रुत् कर्णाभ्यां, सुश्रुत्-शोभनश्रावी ॥ ८ ॥

परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि ॥

शतं च जीवामि शरदः पुरुषो रायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये ॥ ९ ॥

अहं परिधास्यै परिधानं करिष्यामि । यशोधास्यै कीर्तिं धारयि-
ष्यामि । हेतुहेतुमद्भावो बोद्धव्यः । अनेन परिधानेन यशो भविष्यतीत्य-
र्थः । किं च अनेन परिधानेन शरदः वर्षस्य (वर्षाणां) शतं जीवामि ।
पुरुषोः बहुतेजाः सन् रायस्पोषं धनसमृद्धिं संव्ययिष्ये आधरणं करि-
ष्यामीत्यर्थः । रायस्पोषमिति ‘सुपां सुपो भवन्तीति’ चतुर्थ्यर्थे द्वितीया,
संव्ययिष्य इति “व्येज्जसंवरणे” इत्यस्य रूपम् ॥ ९ ॥

श्रीमद्भागवते—“मध्वादिषु द्वादशसु भगवान् कालरूपधृक् । लोकतन्त्राय चरति पृथक्-
द्वादशभिर्गणैरिति । (स्क० ११ अ०) ते त्रिविधाः कालभेदेन प्रातर्यावानः । दिवा-
यावानः । सायंयावानश्चेति ॥ (१) वस्तुतस्तु हे दन्ताः ! यूयमन्नाद्यायान्नादनाय
व्यूहध्वम् एकपङ्क्तिनिष्ठा भवत । अयं सोमो राजा वनस्पतिप्रभुः दन्तकाष्ठरूपेण त्वामा-
गमत् आगतः । स एव मुखं प्रमाद्व्यते शोधयिष्यति । इत्येवमर्थः ।

स्थिरप्रज्ञा विद्वांसः उन्नयन्ति उत्कर्षयन्ति । धीराः किम्भूताः ? कवयः कीर्तिवक्ताः(१) । पुनः किम्भूताः ? स्वाध्यः सु शोभनम् आहिता धी-
र्येषां ते स्वाध्यः । पुनः किम्भूताः ? मनसा हृदयेन देययन्तः
स्तुवन्तः(२) ॥ १३ ॥

अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयात् ॥ १४ ॥

हे कर्णकुण्डल ! त्वम् अलङ्करणमसि प्रसाधनं भवसि इति ते तव
स्वभावः । अतः भूयः उत्तरोत्तरम् अलङ्करणं मम कर्णभूषणम् भूयात्
भवतु ॥ १४ ॥

वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दाऽसि चक्षुर्मै देहि ॥ १५ ॥

हे मञ्जन ! त्वं वृत्रस्य वृत्रनाम्नः शक्तिशालिनोऽहुरस्य कनीनकः
कनीनिका अक्षितारका असि भवसि । अत एव चक्षुर्दा असि चक्षुर्वा-
यको भवसि । तस्मान्ममपि चक्षुर्देहि । तथा च यतः कारणाद्वृत्रस्या-
क्षितारकोऽप्यत्रमञ्जनं त्वमसि अतोऽन्येषां चक्षुर्दाता असि अतस्तत्राञ्जनेन
मम चक्षुः प्रकाशो भवत्विति याञ्जा वाक्यार्थः ॥ १५ ॥

रोचिष्णुरसि ॥ १६ ॥

हे दर्पण ! त्वं रोचिष्णुरसि प्रकाशनशीलोऽसि । अतो मामपि
प्रकाशयेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्देहि

तेजसो यशसो मामन्तर्देहि ॥ १७ ॥

हे छत्र ! त्वं बृहस्पतेर्देवाचार्यस्य छदिः अपवारण(३)मसि भवसि ।
अतः मां पाप्मनः पापात् अन्तर्देहि आवृतं कुरु, यथा मम पापसम्बन्धो
न भवेत् तथा कुर्वित्यर्थः । न केवलं पापात् किं तु तेजसः आदित्यता-
पादिरूपात् मामन्तर्देहि किमर्थं ? यशसे यशोऽर्थः, तथा च हे छत्र ! यत-
स्त्वं बृहस्पतेरपि पापसन्तापादिवारकोऽतस्ततोऽपि यशस्विनं मां
कुर्वित्याशंसा वाक्यार्थः । यशस इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ १७ ॥

प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातम् ॥ १८ ॥

हे उपानहो ! काष्ठपादुके ! युवां प्रतिष्ठे स्थः । उपक्रान्तगतिक्रियायाः
अत्यागः प्रतिष्ठा । तन्निमित्तत्वात् युवामेव प्रतिष्ठे स्थः भवथः । अतश्च
मा मां पातं रक्षतम् । कुतः ? विश्वतः सर्वतः सर्वस्माद्गतिविरोधिनः
कण्टकादेः । यतो युवां प्रतिष्ठानिमित्ते अतस्त्वत्प्रसादात् मम कुत्रापि

(१) कान्तदर्शना इति दुर्गाचार्याः । (२) दीप्यतिस्तुत्यर्थोऽपि ।

(३) “छदपवारणे” (श्रु० प०) “इमूस्वर्वातुभ्याः” इतीन्द्रप्रत्ययः ।

गतिप्रतिबन्धो माऽस्त्विति वाक्यार्थः ॥ १८ ॥

विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिणाहि सर्वतः ॥ १९ ॥

हे वैणवदण्ड ! मा मां परिणाहि सर्वतो भावेन रक्ष । कुतः ? नाष्ट्राभ्यः नाशकारिणीभ्यः, विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः राक्षससर्पशृङ्गादिभ्य इत्यर्थः । सर्वतः सर्वात्र दिक्षु इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीशत्रुघ्नकृतमन्त्रार्थदीपिकायामुपनयनमन्त्रव्याख्यानम् ॥ * ॥

अथ प्रतिष्ठामन्त्रौ ।

पूतं ते देव सवितर्यृजं प्राहुर्वृहस्पतये ब्रह्मणे ॥

तेन यक्षमव तेन यक्षपतिं तेन मामव ॥ १ ॥

हे सवितर्देव ! दानादिगुणयुक्त ! एतम् यक्षं ते त्वदीयं प्राहुः (मन्त्रज्ञा वदन्ति) किं च बृहस्पतये बृहस्पतिनिमित्तं, किम्भूताय बृहस्पतये ? ब्रह्मणे देवानां सर्वकर्माधिपत्रे । मानुषोऽपि तदधिष्ठित एव कर्मणि ब्रह्मा भवति । तेन हेतुना हे सवितः ! यक्षं अव रक्ष, तेन यक्षपतिं यजमानम् अव, तेन माम् ऋत्विजम् अव । तथा च त्वदीयोऽयं यक्ष इति यक्षसाधनं सर्वं रक्षेति वाक्यार्थः । अयं मन्त्रः कुत्रचिदेव प्रसिद्धः ॥ १ ॥

मनो जुतिर्जुपतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यक्षमिमं

तनोत्वरिष्ट्यैक्ष्मिं सविमं दधातु ॥

विश्वेदेवाऽऽह मादयन्तामो प्रतिष्ठ ॥ २ ॥

मनः आज्यस्य (१) रं जुपतां सेवतां, मनः किंभूतं ? जूतिः (२) अतीतानागतवर्त्तमानेषु गन्तु । किं च बृहस्पतिः सुराचार्यः इमं यक्षं तनोतु विस्तारयतु । स एव इमं यक्षम् अरिष्टं हिंसारहितं कृत्वा सन्दधातु । “रिपहिंसायां” कर्मणि कः । न रिष्टमरिष्टं (३) । किं च विश्वेदेवाः विश्वेदेवाः सर्वे देवाः इह यक्षे मादयन्तां हर्षं (४) कुर्वन्तु, स्वार्थिको णिच् । ओमिति अवतेर्व्याप्नोतेर्वा ओ । यथा च (५) रक्षित्वाऽ-

(१) आज्यस्येति कर्मणि पठ्यति महीधरः । (२) “जुगतौ” “जुतियूति” इत्यादिनां क्लिप्तान्तो निपातः । स्त्रीत्वं छान्दसमन्त्र । अतीतानागतवर्त्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि, मनः । जवते शीघ्रं गच्छतीति । (३) इडासम्पणेन हि मध्ये यज्ञो विच्छिद्यते । (४) मद्वृत्तौ (बु०) वृष्यन्तामिति महीधरः । मनसश्चन्द्रमसि लयः श्रूयते “मनश्चन्द्रमसि लीयते” इति ॥ (५) वस्तुतस्तु—ओमित्यङ्गीकारे तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु । समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः ।

नोति वा । इह प्रतिष्ठाप्रकरणे तिष्ठेत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ बर्हिर्होममन्त्रः ।

देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुर्मित ॥

मनसस्पतऽहमं देव यज्ञं स्वाहा वातेऽधा ॥ १ ॥

अस्याः पूर्वाद्धैन देवता विसृजति—हे देवाः ! गातुविदो यज्ञविदः । गातुरिति यज्ञनाम प्राचीनं, (१) गातुं यज्ञं वित्त्वा अस्मदीयोऽयं यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा नो यज्ञमप्रति इत आगच्छत । तथा च यज्ञपरम्परासु विच्छिन्ना मम न भवत यूयमित्यर्थः । एवं देवान् विसृज्य इदानीं चन्द्र-मसमाह—हे मनसस्पते चन्द्रमः ! देव ! इमं यज्ञं वाते वायौ अधाः धारय, वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते । तथा च श्रुतिः “वायुदेवाग्निस्तस्याद्य देवाध्वर्युकर्म करोत्यथैतमेवाप्येती”ति ॥ १ ॥

अथ स्वस्त्ययनमन्त्राः ।

स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवां स्वस्ति नः पुषा

विश्ववेदां ॥ स्वस्ति नः स्ताक्ष्योऽरिष्टनेमिं

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १ ॥

इन्द्रः नः स्वस्ति कल्याणं दधातु, पूषाऽपि । किंभूतः इन्द्रः ? वृद्ध-श्रवाः बहुधनः । श्रवःशब्दो धनवचनः कीर्तिवचनो वा । महद्यशा वा । वृद्धश्रवी वा । यूयं किंभूताः ? विश्ववेदाः सर्वधनाः सर्वयज्ञा वा । ताक्ष्यो गरुडः नः स्वस्ति दधातु । ताक्ष्यः किंभूतः ? अरिष्टनेमिः अनुपहंसि-तास्त्रः अनुपहतचक्राधारः । बृहस्पतिश्च नः स्वस्ति दधातु ॥ १ ॥

पृषदश्वा मरुतं पृथिनमातरं शुभं यावानो

विदथेषु जग्मयं ॥ अग्निजिह्वा मनवत् सूर-

चक्षसो विश्वे नो देवाऽअवसाऽऽगमन्निह ॥ २ ॥

इत्थम्भूताः मरुतो देवाः अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेनाहूताः सन्तः इह यज्ञे नः अस्मान् आगमन्—आगच्छन्तु (२) । किंभूताः मरुतः ? पृषदश्वाः पृषतो हरिता अश्वाः येषां ते । पुनः किंभूताः ? शुभं यावानः शुभं कर्तुं जनान् ये यान्ति ते शुभं यावानः । यातेर्वनिप् । पुनः किंभूताः ? विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः गमनशीलाः । ये अग्निजिह्वा हुतभो-कारश्चतुर्दश मनवस्ते च इहागमन् । ये च सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः विश्वेदेवास्ते च इहागमन् ॥ २ ॥

गतिप्रतिषन्धो माऽस्मिन्निति वाक्यार्थः ॥ १८ ॥

विष्वाभ्यो मा नाभ्याभ्यस्यगिणादि सर्वतः ॥ १९ ॥

हे वैश्वदेव ! मा मां पणिपादि सर्वतो भावेन रक्ष । कुतः ? नाभ्याभ्यः नागकागिणीभ्यः, त्रिभ्याभ्यः सर्वाभ्यः राक्षसस्यपशुकृपादिरय इत्यर्थः । सर्वतः सर्वाङ्गं दिक्षु इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति आगवृत्रहणमन्त्रार्थदीपिकायामुपपन्नमन्त्रव्याख्यानम् ॥ * ॥

अथ प्रतिष्ठासूत्रौ ।

पुनर् ते देव सवितर्युजं ब्राह्मर्युहस्यतये ब्रह्मणे ॥

तेन युज्यमव तेन युज्यतीति तेन मामव ॥ १ ॥

हे सवितर्देव ! वानादिगुरुर्युक्त । पतम् यजं ते न्वदीयं ब्राह्मः (मन्त्रज्ञा उदन्ति) किं च बृहस्पतये बृहस्पतितितिमितं, किम्भूताय बृहस्पतये ? बृहणे देवानां सर्वकर्माविशेषे । मातृषोऽपि तद्विश्रित एव कर्मणि ब्रह्मा भवति । तेन हेतुना हे सवितः । यजं अत्र रक्ष, तेन यज्यतीति यजमानम् अत्र, तेन माम अत्विजम् अत्र । तथा च न्वदीयोऽयं यज इति यजन्नायनं न्वर्च रक्षति वाक्यार्थः । अयं मन्त्रः कुत्रचिदेव प्रतिष्ठः ॥ १ ॥

मनो जुतिर्जुषतामार्जस्य बृहस्पतिर्यजमिमं

ननोत्वरिष्टम्यदभिमिमं देवानु ॥

विश्वेदेवास्तद्देव मादयन्तामो प्रतिष्ठ ॥ २ ॥

मनः आर्जस्य (१) रजं जुषतां स्वेवतां, मनः किम्भूतं ? जूतिः (२) अनीतानागतवर्त्तमानेषु गतम् । किं च बृहस्पतिः सुराचार्यः इमं यजं नतोनु विन्दतामनु । अ एव इमं यज्यम् अरिष्टं हिंसाहितं कृत्वा सन्वधानु । “रिषिद्विषायां” कर्मणि कः । न रिष्टमरिष्टं (३) । किं च विश्वेदेवास्तः विश्वेदेवाः सर्वे देवाः इह यजे मादयन्तां इष्टं (४) कुर्वन्तु, स्वायिको णिच । आमिति अवनेत्यमोदेवां ओ । यथा च (५) रक्षित्वाऽ-

(१) आर्जस्येति कर्मणि षष्ठीति दर्शयतः । (२) “जुषती” “जुतिर्युति” इत्यादिना कृष्टन्तो निपातः । अनीतं आन्दलम् । अनीतानागतवर्त्तमानकालगतवर्त्तमानं गतमनीतं हि, मनः । जूते शीर्षं यज्यतीति । (३) इदामप्येव हि मध्ये यजेति रिष्टमिति । (४) मद्वती (इ०) दृष्टन्तामिति दर्शयतः । मन्त्रकन्दमपि लणः श्रुते “मन्त्रकन्दमपि लीकते” इति ॥ (५) वस्तुनस्तु—श्रीसिद्धीकृते तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयोग इति । समिद्धाधानकाले यजमानस्याभिषेकं प्रयागमवसाने सविता देवीऽग्नी इत्येव प्रयागे देवयोनिष्ये ।

नोति वा । इह प्रतिष्ठाप्रकरणे तिष्ठेत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ वहिर्होममन्त्रः ।

देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमिति ॥

मनसस्पतऽइमं देव यज्ञं स्वाहा वातेऽधा ॥ १ ॥

अस्याः पूर्वार्द्धेन देवता विसृजति—हे देवाः ! गातुविदो यज्ञविदः । गातुरिति यज्ञनाम प्राचीनं, (१) गातुं यज्ञं वित्त्वा अस्मदीयोऽयं यज्ञः । वृत्त इति ज्ञात्वा नो यज्ञमप्रति इत आगच्छत । तथा च यज्ञपरम्परासु वेच्छिन्ना मम न भवत यूयमित्यर्थः । एवं देवान् विसृज्य इदानीं चन्द्र-
समाह—हे मनसस्पते चन्द्रमः ! देव ! इमं यज्ञं वाते वायौ अधा-
शरय, वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते । तथा च श्रुतिः “वायुरेवाग्निस्तस्याद्य
देवाध्वर्युकर्म करोत्यथैतमेवाप्येती”ति ॥ १ ॥

अथ स्वस्त्ययनमन्त्राः ।

स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवां स्वस्ति नः पुषा

विदववेदां ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिं

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १ ॥

इन्द्रः नः स्वस्ति कल्याणं दधातु, पुषाऽपि । किंभूतः इन्द्रः ? वृद्ध-
श्रवाः बहुधनः । श्रवःशब्दो धनवचनः कीर्तिवचनो वा । महद्यशा वा ।
वृद्धश्रीर्वा वा । यूयं किंभूताः ? विश्ववेदाः सर्वधनाः सर्वयज्ञा वा । तार्क्ष्यो
गण्डः नः स्वस्ति दधातु । तार्क्ष्यः किंभूतः ? अरिष्टनेमिः अनुपहंसि-
तास्त्रः अनुपहतचक्राधारः । बृहस्पतिश्च नः स्वस्ति दधातु ॥ १ ॥

पृषदश्वा मरुतं पृथिनमातरं शुभं यावानो

विदथेषु जग्मयं ॥ अग्निजिह्वा मनवं सूर-

चक्षसो विश्वे नो देवाऽअवसाऽऽगमन्निह ॥ २ ॥

इत्थम्भूताः मरुतो देवाः अवसा अग्नेन हविर्लक्षणेनाहूताः सन्तः
इह यज्ञे नः अस्मान् आगमन्—आगच्छन्तु (२) । किंभूताः मरुतः ?
पृषदश्वाः पृषतो हरिता श्रवाः येषां ते । पुनः किंभूताः ? शुभं-
यावानः शुभं कर्तुं जनान् ये यान्ति ते शुभंयावानः । यातेर्वनिप् । पुनः
किंभूताः ? विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः गमनशीलाः । ये अग्निजिह्वा हुतमो-
क्षारश्चतुर्दश मनवस्ते च इहागमन् । ये च सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः
विश्वेदेवास्ते च इहागमन् ॥ २ ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-

माक्षमिर्यजत्रां ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ँसस्तनू-

भिर्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ ३ ॥

हे देवाः । ऋणैभिः कर्णभ्यां (१) भद्रम् अनुकूलं वयं शृणुयाम । अक्ष (२) शिरक्षिभ्यां भद्रं पश्येम । देवाः किंभूताः ? यजत्राः यजन्तं प्रायन्त इति (३) । किं च स्थिरैरङ्गैर्हृदैः शरीरावयवैः तुष्टुवाग्ँसस्तुवन्तो वयम् अर्थाद्भवन्तम् । देवहितं देवैर्निहितं स्थापितं, यद्वा देवानां हितं देवपरिचरणयोग्यं यदायुर्जायितं शतवर्षान्तमित्यर्थः । तत्तनूभिः शरीरैर्भार्यापुत्रादिभिः सह वा व्यशेमहि व्याश्रुवोमहि (४) ॥ ३ ॥

शतमिन्तु शरदोऽभन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा

जरसं तनूनाम् ॥ पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति

मा नो मध्या रीरिपतायुर्गन्तो ॥ ४ ॥

हे देवाः । शरदः शतमित् वर्षशतमपि अर्थात् आयुः भन्ति—
श्रन्तिके स्वल्पकालमेवेत्यभिप्रायः । यत् एवमतो ब्रमः । नः अस्माकम्
आयुर्मध्या मध्ये शतवर्षाभ्यन्तरे मा रीरिपत मा हिंसिष्ट, किं च गन्तोः
गन्तु (६) “मा भवत्वि”त्यध्याहार्यम् । आकालिक एव मा गच्छत्वित्यर्थः । यत्रा यत्र । शरदां शतत्रयोऽस्माकं तनूनां जरसं जरां चक्रा कृत-
वन्तः जरानिमित्तां शक्तिमपि कृतवन्तः । अर्थात् भवन्त एव । किं च
यत्र शरदः शते नः पुत्राः पितरो भवन्ति । पुत्राः अग्नयस्ते यजमानज-
निता भवन्ति हितकारिणश्च भवन्ति । अथ वा पुत्रा एव पितृणामौर्ध्व-
दैहिकं कुर्वाणाः पितरो भवन्ति । पोषकत्वात् पितर इव भवन्ति । तथा
च यस्यामवस्थायामेवमक्षमता भवति सा मध्येव माऽस्त्वित्यभिप्रायः ।
तदुक्तं “सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युर्मनुष्यस्य विचक्षणस्य ॥
वर्षासु सिक्ताश्च चर्मदण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति” इति ॥ ४ ॥

(१) एतच्चानेकव्यत्यभिप्रायेण । अत्र “बहुलं छन्दसि” (पा० ७।१।१०) इति
मिस पेक्षभावेन एवम् (पा० ७।३।११०) । (२) अत्र “बहुलं छन्दसि” (पा० ७।१।
४६) इति ह्यत्रात्राप्यक्षिप्तवदस्यानङ् ॥ (३) यजमानपालकाः ॥ (४) लल-
टिड् । (५) व्याप्नुयाम, “अयु व्याप्नो” (स्वा० ६) लिट् । बाहुलकात् (पा० ३।
१।८५) विकरणव्यत्ययः । (६) गमनशीलम् । एतदायुर्विशेषणतयैवोवदमहीधरा-
दिभिर्न्यास्याय “सञ्चिन्त्य” इति श्लोकेन व्याख्यातमस्योपसंहृतम् । अनेन स्वध्याया-
व्याख्यातमित्यकाण्डताण्डवम् ॥ अत्र यत्रा इति “निपातस्यचे” (पा० ६।३।१३६) ति
दीर्घः । चक्रा इति तु “द्वयचोऽस्तस्तिङ्” (पा० ६।३।१३५) इति दीर्घेण दीर्घम् ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता

स पिता स पुत्रः ॥ विश्वेदेवाऽअदितिः

पञ्चजनाऽअदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ ५ ॥

द्यौः स्वर्गः अदितिः अस्तु । न विद्यते दितिः खण्डनं यस्याः सा मदितिः, अविघ्नकारिणी भवत्वित्यर्थः । एवं सर्वप्रान्वयः । पञ्चजनाः (१) कुबेरः । किं बहुना जातमुत्पन्नप्राणिजातं, जन्तुं जनिष्यमाणं सर्वमदितिरेव । यद्वाऽदितिर्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदितौनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥५॥

अपोऽअन्वाचारिणः रसेन समसृक्ष्महि ॥

पयस्वानग्नऽआगमं तं मासः संजव्वर्चसा

प्रजया च धनेन च ॥ ६ ॥

हे अग्ने ! यत् याः अपः कर्म अहम् अद्य अन्वाचारिणम् अनुचरितवानस्मि, अवभृथादावित्यर्थः । यज्ञतरय रसेन वयं समसृक्ष्महि संसृष्टाः स्म । यच्च पयस्वान् पययुक्तः सन् मन्त्राहमागमम् आगतवानस्मि । अतस्त्वं मा मां वर्चसा तेजसा संसृज संयुक्तं कुरु । प्रजया पुत्रादिना धनेन च संसृज ॥ ६ ॥

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी

शान्तिरापः शान्तिरोपधयः शान्तिः ॥

व्वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म

शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः

सा मा शान्तिरेधि ॥ ७ ॥

द्यौरित्यादिषु सर्वत्र विभक्तिव्यत्ययः । तथा च या दिवि शान्तिः या अन्तरिक्षे शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एधि भवतु ॥ ७ ॥

इति शत्रुघ्नविरचितायां मन्त्रार्थदीपिकायां दशकर्मपरिच्छेदः ॥ * ॥

अथ नवग्रहमन्त्राख्यानम् ।

तत्र आकृष्णेनेति (२) देवपूजायामुक्तः ।

इमं देवाऽअसपक्वत्नं सुवच्चं महते क्षत्राय

(१) मन्त्रमूलस्य मृग्यम् । निषादपञ्चमाक्षध्वारो वर्णा इति निरुक्तम् ॥ (३११७) मनुष्या इति साध्यवृत्तः । (२) सूर्यमन्त्रः ॥ एवमग्रेकमश्वत्थादीनामन्त्राज्ञेयः ॥

महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्ये-
न्द्रियाय ॥ इममुष्य पुत्रमुष्यै पुत्रमस्यै
विश ऽएष ऽवोऽमी राजा सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानाम् राजा ॥ १ ॥

हे देवाः ! इमं राजानम् असप्तनं शत्रुरहितम् सुवध्वं जनयत ।
महते क्षत्राय (रक्षणाय) । महते ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठत्वाय । महते जानरा-
ज्याय जनसम्बन्धिराज्याय (१) । इन्द्रस्य इन्द्रियाय (२) इन्द्रियाय वीर्याय
सुवध्वमिति सर्वत्रान्वेति । इमं कम् ? अमुष्य पुत्रम् अर्थात् अस्य यज-
मानस्य पितुः (३) । अमुष्यै (४) अर्थात् अमुष्याश्च यजमानमातुः पुत्रम्
इमं यजमानमित्यर्थः । असप्तनत्वादिकरणे हेतुमाह-वः शुष्माकं विशः
जनपदजातेः एष राजा अस्तु । अस्माकं ब्राह्मणानाम् पुनः अमी
असौ (५) सोमो राजा । यद्वा हे कुरवः ! वः शुष्माकमेव कौरव्यो राजा-
ऽस्तु ॥ तस्माद्भवदर्थं प्रार्थना क्रियते न तु स्वार्थमित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या

ऽअयम् ॥ अपां रेतांसि जिन्वति ॥ २ ॥

अग्निः स्तूयते-योऽयमग्निः दिवः मूर्द्धा आदित्यात्मना द्युलोकस्य
मूर्धा भवति । अयमेव ककुत् महान् “ककुद” इति महन्नामसु पठि-
तम् । अन्तर्लोपे कृते एतद्रूपम् । अयमेव महानात्मा जगत इत्यर्थः । अय-
मेवाग्निः पृथिव्याः पतिः ईश्वरः । तापपाकप्रकाशादिभिः सर्वाः प्रजाः
अनुगृह्णातीत्यभिप्रायः, किं चायमेव अपां रेतांसि जिन्वति । रेतः कारण-
मुच्यते, या एता अपाः द्युलोकात्पतन्ति तासाम् अपां कारणानि जिन्व-
ति, जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । पुष्पातीत्यर्थः । आहुतिपरिणामेन सो वृष्टि-
जनयति इति दर्शितम् । यद्वा अयमिति कुज उच्यते कुजोऽपि दिवा-
मूर्द्धेत्यर्थः । तेन कुजप्रकाशकत्वमस्य सम्भवति ॥ २ ॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापूतै

संस्तृजेथामयं च ॥ अस्मिन्सधस्थेऽध्युत्तर-

स्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ३ ॥

- (१) जनानामिदं जानं जानञ्च तद्राज्यञ्चेति कर्मधारयः । जनाधिपत्यायेत्यर्थः ।
(२) आत्मज्ञानसामर्थ्यायेतिमहीधरः ॥ (३) पितृभृतस्य पुत्रमित्यर्थः ॥ (४) प-
ृथये चतुर्थी (पा० २।३।६२) ॥ (५) वचनव्यत्ययः । (पा० ३।१।८५) वल्लीरूपवन्दो वा ॥

हे मग्ने ! उद्बुध्यस्व उद्बुद्धो भव । सुप्रकाशो भव । एतं यजमानं प्रति जागृहि, त्वं जागरणशीलश्च भव । ततश्चेष्टापूर्ते संसृजेथाम् । अर्थात् यजमानेन सह । अयं च अयं यजमानोऽपि इष्टापूर्त्ताभ्यां संसृष्टो भव । त्विति शेषः, । इष्टं यागादि, पूर्तं तडागादि । यद्वा अयं बुधः तथा च अयं बुधोऽप्युद्बुद्धो भवन्नित्यर्थः । तेन बुधप्रकाशकतास्य मन्त्रस्य भवति । ततः अस्मिन् सधस्थे सहस्थाने देवैः समानस्थाने आदित्यलोके । विश्वे- देवा यजमानश्च सीदत सीदतु तथा च यजमानस्य विश्वेदेवैः समानलो- कता प्रार्थयते । आदित्यलोके किंभूते ? अध्युत्तरस्मिन् सर्वोक्तष्टे ॥ ३ ॥

बृहस्पतेऽमति यदयोऽमर्हात् द्युमद्विभाति
क्रतुमजनेषु ॥ यद्दीदयच्छवसः ऋतप्रजातु तद-
स्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते ! हे ऋतप्रजात- ! ऋतात् सत्यात् प्रजापतेः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य इति ऋतप्रजातः । तत्सर्व्वोघने रूपम् । अस्मासु द्रविणं धनं धेहि आधेहि धारय । यजमानेषु स्थापय देहीत्यर्थः । द्रविणं किंभूतं चित्रं नानाविधम् । तत्किं यत् धनम् अति अतिशयेन । अर्थः ईश्वरः (१) अर्थात् पूजयेत् । यच्च द्युमत् द्युतिमत् विभाति शोभ- ते । यत् जनेषु क्रतुमत् यज्ञवत् अभीष्टजनकत्वेन विभाति । यच्च शवसः शवसा चलेन दीदयत् दीप्यते (२) यस्य रक्षितारो भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

अन्नात्परिप्लुतो रसम्रह्मणा व्यपिवत् क्षत्रं

पयोऽसोमं प्रजापतिः ॥ ऋतेन सत्यामिन्द्रियं

विपानर्तं शुक्रमन्थसु इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ५ ॥

प्रजापतिः प्रथमशरीरी । अन्नात् अन्नस्य हविलक्षणस्य रसं परि- प्लुतः । स्वघायाश्च रसं ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन व्यपिवत् विविच्य पीत- वान् । पयः सोमं च व्यपिवत् वशीचकार । क्षत्रं च व्यपिवत् । अन्न- पानं वशीकरणम् । सर्वमेतत् सत्यम् । अनेन च ऋतेन तत्सत्यं सजातं यत्सोमम् इन्द्रियं वीर्यं सजातं किंभूतं वीर्यं सजातं ? यत्सोमम् इन्द्रि- यं वीर्यं सजातं किंभूतं वीर्यं ? विपानं लोहितात् विविक्तम्, यद्वा वि- पानं शेषेण पानयोग्यम् । एवं च अन्धसः अन्नस्य शुक्रं रेतो भिन्नम्

(१) "अर्थः स्वामिवैश्ययोः" इति पाणिनिः स्मरति । (२) महीधरस्तु- दीदयत् दापयति पोषयति वा धनान्तरम् । तद्वनं देहीत्यर्थः ? "दयदानगतिर्हिसारक्ष- मेषु" अस्माग्निजन्तास्तुष्टि रूपमवभाव-वर्ष-इत्याह ।

अघ्नात्सम्भूतमित्यर्थः । अथ इदं पय इन्द्रस्य इन्द्रियम् अमृतं मधु च भवतु ॥ ५ ॥

शचीदेवीति श्राद्धे व्याख्यातः ।

कयानश्चित्रऽआभुवदुती सदावृधः सखा ॥

कया शचिष्ठया वृता ॥ ६ ॥

चित्रः चायनीयः इन्द्रः । कया ऊती ऊत्या केन पुनरवनेन तर्पणे-
न । नः अस्माकं सदावृधः सदाकालं वर्धयिता(१) । भुवत् (२) भूया-
त् । कया च आवृता (३) कर्मणा (परिपाट्या) नः अस्माकं सखा सहा-
यश्च आभुवत् आसिमुख्येन भवेत् । यद्वा वर्त्तत इति वृत् तया वृता
वर्त्तमानया, किंभूतया ? शचिष्ठया “शची”ति कर्मनाम । (निघं० २।५)
अतिशयेन शची शचिष्ठा तया अतिशयेन कर्मवत्या(४) । कीदृश इन्द्रः ?
चित्रः विचित्रः पूज्यो वा ॥ ६ ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्याऽअपेशसे ॥

समुषद्भिरजायथा ॥ ७ ॥

हे केतो ! अकेतवे न विद्यते केतुः ज्ञानं यस्य सोऽकेतुः तस्मै
अज्ञानाय । केतुं ज्ञानं (निघं० ३।६।२) कृण्वन् कुर्वन् । उपन्ति हवि-
र्दहन्ति(५) ते उपन्तोऽग्निहोत्रकर्तारो यजमानाः । अपेशसे अरूपाय
अधनाय वा । मर्याः मर्याय (६) मनुष्याय । पेशः रूपं (निघं० ३।७।१०)
द्विरण्यं वा । (निघं० १।२।६) किङ्कुर्वन् ? कृण्वन् कुर्वन् । तैस्त्वं प्राथि-
तः एवमजायथा उत्पन्नोऽसि ॥ ७ ॥

इति नवग्रहमन्त्राः ॥

अथाधिदेवतानां मन्त्राः ।

इयस्वकं यजामहे इति नीलसूक्ते व्याख्यातः । श्रीश्रत इति उत्तर-
नारायणसूक्ते व्याख्यातः ॥

यदकन्दः प्रथमं जायमानऽउद्यन्तः-

मुद्रादुत्तवा पुरीषात् ॥ इयेनस्य पक्षा हरिणस्य

बाह्वऽउपस्तुत्यं महि जातं तेऽअर्वन् ॥ ८ ॥

हे अर्वन् अश्व ! ते तव महि महत् उपस्तुत्यं स्तवहेतुः तत् संजा-
तम्, किं ? इयेनस्य पक्षाविव लुप्तोपममेतत् । हरिणस्य बाह्व् बाह्व् इव

(१) इगुपधलक्षणः कः (पा ३।१।१३५) क्त्वाद् गुणाभावः । (२) “हृतम
लोपः” (पा० ७।१।६७) इति तिप्ः इलोपः । क्षपश्छान्दसे डित्वे गुणाभावः ।

(३) “आवृत्परिपाटी अनुक्रमः” इत्यमरः । (४) यागक्रियेति यावत् ।

(५) “उप दाहे” (लु०प०) लटः शतरि रूपम् । (६) मर्याः मनुष्याः (निघं०

अत्र बाहुशब्देनाग्र्यवरणद्वयमुच्यते । तथा च यथा पक्षाभ्यां श्येनः प्रस्थानाय शौर्येण गच्छति तेन तौ तस्य स्तुतिहेतू । एवं च तथा तवापि । यत्प्रथमं जायमानः सन् अक्रन्दः हेषा शब्दमकरोः । आश्वमेधे कर्मणि साधुत्वेन विशिष्टसाधनमहमित्येवं प्रकारेण । किं कुर्वन् ? समुद्रात् अन्तरिक्षात् उदधेर्वा उद्यन् उद्गच्छन् । अथ वा पुरोषात् जलात् (निघं० १।१२) पशोः (१) सकाशाद्वा उत्पद्यमानः ॥ ८ ॥

विष्णोरराटमिति पूजायां व्याख्यातः—

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा
राष्ट्रे राजन्योऽश्वरूपव्योऽतिव्याधी महारथो
जायतां दोग्ध्रीं धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्ति
पुरन्ध्रियोषा जिष्णूरथेष्टाः सुभेयो युवाऽस्य
यजमानस्य वीरो जायतां निकामे निकामे
नऽर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो नऽशोषधयः
पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मन् ! अस्य नः अस्माकं यजमानस्य राष्ट्रे देशे ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चसी आजायतां, ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्चसं वेदाध्ययनादिजितेजः तदस्यास्तीति ब्रह्मवर्चसी वेदाध्ययनादितेजोवानित्यर्थः । आजायतामिति सर्वत्र सम्बध्यते । वेदसाध्या सर्ववैदिकक्रिया इति प्रथमं सा एवास्य प्रार्थ्यते । किं च राजन्यः क्षत्रियः शूरः आजायताम्, इषव्यः इषुषु साधुः (कुशलः) । अतिव्याधी अत्यन्तं शत्रुव्यधनशीलः । महारथश्च आजायतां, महारथः (२) (रथेन जितः शत्रूनित्यादिप्रतिवादिनः) किं च यजमानस्य राष्ट्र इति सर्वत्रान्वेति । अनड्वान्वृषभो वोढा वहनशील आजायताम् । सप्तिरश्वः आशुः शीघ्रगामी आजायताम् । योषा स्त्री पुरन्धिः

२।३।११) विमक्तिवचनव्यत्यय आर्षः । (१) “पुसीखं पृणातेः पूरयतेर्वै”ति निरुक्तम् (२।१।२२) तेनात्र पुरीषः पशुव्याख्यातः महोघरेणापि । मन्त्रार्थस्तु यत्—यदा प्रथमं जायमानः समुद्रापशोर्वा उद्यन्नुत्पन्नमात्रसवमाश्वमेधिके कर्मणि प्रतिविशिष्टसाधनमहमेवेति मन्यमानोऽक्रन्दो हेषाशब्दमकार्षीः । तदा ततस्तस्य श्येनस्य पक्षिविशेषस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू क्रमेण ते शौर्येण वेगेन च जिताविति शेषः॥ महि महत्त्वम् । उपसङ्गन्य स्तुत्यं स्तवनीयमृषिभिर्जातम् । चजितावितिशेषः ।

(२) “पुको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । स महारथ आख्यातः” इति परिभाषितः । इति पाठोऽत्र युज्यतेस्म ॥ अत्र कोष्ठाद्धितः पाठः केनोपचित इति न

पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरन्धिः । रथे तिष्ठन्तीति रथेष्ठाः
 क्रिप् । सप्तस्याः अलुक् । रथे स्थितो नरो (युयुत्सुर्नरो) जिष्णुः जयनशीलो
 युवा आजायतां युवा आ अस्येति पदच्छेदः । अस्य यजमानस्य युवा
 समर्थः । ससेयस्सभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायतां, सभायां साधुः सभे-
 यः, “दृष्टुन्दी”ति सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे दृष्टययः । तस्येया-
 देशः । किं च नः यस्य यजमानस्य निकामे निकामे(१) देशे देशे पर्जन्यः
 मेघः अभिवर्षतु । किं च ओषधयः यवाद्याः फलवत्यः सफलाः पच्य-
 न्ताम्, किं च योगः क्षेमश्च कल्पतां भवतु, अलब्धलाभो योगः, लब्धस्य
 परिपालनं क्षेमः । स कलुप्तो भवत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

सृजोषाऽइन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिव

वृत्रहा शूरं विद्वान् ॥ जुहि शत्रुं १॥ ५२पृ मृधो

नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो न ॥ १० ॥

हे इन्द्र ! यस्त्वं सृजोषाः समानपात्रभोजनः अर्थात् देवैः सह । तं
 ब्रवीमि मरुद्भिः सह सगणः समानगणः । भूत्वा—मिलित्वा सोमं
 पिव । अतस्त्वं वृत्रहा वृत्रनाशको भविष्यसि । हे शूर ! विद्वान् जाना-
 नः त्वं सोमं पीत्वा शत्रून् वृत्रप्रमुखांन् जुहि मारय । अपमृधो नुदस्व
 मृधः संग्रामात् अपनुदस्व क्षिप । युद्धं निवर्त्तयेत्यर्थः । अर्थात् इताव-
 शिष्टान् शत्रून् यथायथा प्रेरयस्व । एवं रिपुं विनाशयानन्तरं नः
 अस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुतः ॥ १० ॥

असि यमोऽअस्यादित्योऽअर्व्वन्नसि त्रितो

गुह्येन व्रतेन ॥ असि सोमेन समया विपृ-

क्तऽआहुस्ते त्रीणि दिवि वन्धनानि ॥ ११ ॥

हे अर्वन् ! अश्वः । त्वं यमोऽसि । आदित्योऽसि । त्रितः त्रिस्थानात्
 इन्द्रश्च त्वमसि । केन निमित्तेन ? गुह्येन व्रतेन प्रकृष्टेन कर्मणा, यज्ञे-
 नेति यावत् । किं च त्वं सोमेन सह समया(२) मध्यतो विपृक्तः संपृ-
 क्तः(३), व्यतिभिन्नः सोमज्ञतोऽभिन्न इत्यर्थः । तथा च ते तव(४) दिवि
 स्वर्गे त्रीणि वन्धनानि अग्न्यनुःसामात्मकत्रयीलक्षणानि(५) आहुः
 वदन्ति, ब्रह्मवादिन इति शेषः । एवमश्वः स्तूयते ॥ ११ ॥

प्रतीमः । (१) नितरां कामोऽभिलाषो निकामः । निकामशब्दो देशवचनोऽनेनैव इष्टः
 प्रतिभाति ॥ (२) “समयान्तिकमध्ययोः” इत्यमरः । (३) एकीभूतः “युताभिर्देवताभिस्तत्र
 सायुज्येष्ठातमित्यभिप्राय इत्युक्तः । (४) आदित्यात्मना घटितस्तस्य । (५) मण्ड-
 काग्निरपुषा रवीषि ।

काषिरसि इति कातीयस्नानप्रकरणे व्याख्यातः—

चित्रावसोः स्वस्ति ते पारमशीय ॥ १२ ॥

चित्रावसुशब्देन रात्रिरुच्यते, “रात्रिवै चित्रावसुरि” तिष्ठते; हे चित्रावसो रात्रे ! स्वस्ति कुशलमस्तु । स्वस्त्या च ते पारं संमार्गम् अशीय व्याप्नवानोत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ प्रत्यधिदेवतानां मन्त्राः ।

अग्निं दूतमिति व्याख्यातः देवपूजायाम्—

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुतप्रशस्तिष्वश्वा

भवत वाजिनं ॥ देवीरापो यो वऽऊर्मि?

प्रतूर्तिं ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजः सेत् ॥ १ ॥

अश्वानभिषिञ्चति—अप्सु अन्तः अपां मध्ये अमृतम् अवस्थितं वर्त्तते, अप्सु अन्तः भेषजं (१) अवस्थितं वर्त्तते । हे अश्वाः ! तेनायूयं वाजिनः अन्नवन्तो भवत । वाजमन्नम् (निघं० २।७।२) उत पदान्तरे-
अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु पवित्रेषु भागेष्वपि भवतः । किं च हे देवीः
(२) आपः ! यो वः ऊर्मिः (३) कल्लोलः । तेनायमश्वो वाजमन्नं सेत् स-
म्भजेत् । यद्वा सनुयात् बध्नीयात् । सनोतेः सनोतेर्वाप्यतद्रूपम् । लिङ् ।
कल्लोलः किंभूतः ? प्रतूर्तिः प्रकर्षण त्वरणशीलः । ककुन्मान् उन्नतः ।
ककुत् उन्नतो वृषस्कन्धप्रदेशः तत्तुल्यत्वात् ककुच्छन्देनोन्नत उच्यते ।
बहुभिरुदकैः वृत्तइत्यर्थः । वाजसा (४) वाजमन्त्रं तस्य दाता ॥ १ ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ॥

यच्छा नः शर्म सप्रथा ॥ २ ॥

हे पृथिवि ! नः अस्माकं स्योना सुखरूपा भव । अनृक्षरा च भव,
न विद्यते ऋक्षरो यस्याः सा अनृक्षरा । ऋक्षरः कण्टकः । निवेशनी
च भव साध्वन्स्थितिर्भवेत्यर्थः । यच्छा नः शर्म सप्रथाः । नः अस्मभ्यं
शर्म शरणं यच्छ देहि । त्वं किंभूता ? सप्रथाः सर्वतः पृथुः (५) ॥ २ ॥

इदं विष्णुरिति श्राद्धप्रकरणे व्याख्यातः ॥

आतारमिन्द्रमवितामिन्द्रुर्ध्वं हवे हवे

सुहवर्धं शूरमिन्द्रम् ॥ हयामि शक्रं पुरुहुत-

(१) आरोग्यपुष्टिकरमौषधम् । (२) देव्यो दीप्यमानाः । (३) “भक्तस्तरङ्ग-
ऊर्मिर्वास्त्रियां वीचिरधोर्मिषु” । महत्सूक्ष्मलोकल्लोलौ” इत्यमरः । (४) “विणुदाने”
विटपा० ३।२।६७ नस्यात्त्वञ् (पा० ६।४।४१) । (५) “प्रयत्नं प्रथः” “प्रयत्नप्रयत्नाने”
असुन् । प्रयत्ना सह वर्त्तमानाः सप्रथाः ॥

मिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ३ ॥

अतो हेतोरहम् इन्द्रं ह्वयामि । यत इन्द्रं प्रातारं रक्षितारं कथयन्ति जनाः । किंभूतम् ? अविभूतम् प्रीणयितारम् । किञ्च हवे हवे आह्वाने आह्वाने प्रतियक्षं सुहृद् शोभनाह्वानं, शूरं विक्रान्तं, शकं समर्थम् । पुरुहूतं बहुभिराहूतम् । पुरुषब्दो बहुवचनः । स च इन्द्रः आहूतो नः अस्माकं स्वस्ति कल्याणं धातु दधातु । किंभूतः इन्द्रः ? मघवा मघं धनं तद्वान् ॥ ३ ॥

नियुत्वान्वायवागह्ययर्धं शुक्रोऽअयामि ते ।

गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ ४ ॥

हे वायो ! यतः सुन्वतः अभिषवं कुर्वतः यजमानस्य गृहं गन्तासि गमनशीलोऽसि अतः त्वां ब्रवीमि । नियुत्वान् ऐश्वर्यवान् (१)भूत्वा आगहि आगच्छ । अयमपि शुक्रो ब्रह्मः ते त्वां प्रति अयामि अयतु आगच्छतु । लकारवचनव्यत्ययश्छान्दसः । तथा च शुक्रादीनां ब्रह्मणां त्वमेव स्थानमित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि
परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तत्रोऽ
अस्त्वयममुष्य पिताऽसावस्य पिता व्वयं
स्याम पतयो रयीणां स्वाहा ॥ ५ ॥

हे प्रजापते ! त्वत् त्वत्तः अन्यः देवताविशेषः ता तानि एतानि विश्वा रूपाणि विश्वानि सर्वाणि (२)रूपाणि न परिवभूव परिभूवितुं परिभवं । कर्तुं (३)शक्तो न बभूवेत्यर्थः । अतः यत्कामा (४)वर्यं ते त्वामुद्दिश्य जुहुमः नः अस्माकं तदस्तु । किं च तेन असावस्य पितेति यथायथमेव नामब्रह्मः । यथाऽसौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति । सर्वथा सपुत्रा वर्यं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ ५ ॥

(१) नियुत्वान् इतीश्वरनामसु पठितम् (निबं० १।२।३) अत्र नियुद्गुणक इति उवट्याख्यानम् । अघवानिति महीधरीये पाठः । आगहीति—आहूपूर्वाद्गामेर्लोटि शपो लुकि (पा० २।४।६३) मलोपः (पा० ६।४।१५) सेह्यपित्वेन छित्वात् ॥ (२) नानाजातीयानि वर्तमानभूतमविष्यकालविषयाणि । (३) परिभवः सुष्टेरप्युपलक्षणम् । स्रष्टुं संहर्तुं व्याप्यशक्त इत्यर्थः । (४) या कामो येषान्ते, येन कामेन त्वामुद्दिश्य जुहुमः । तत्कामरूपफलनोऽस्तु । अयममुष्य पितेति—पुत्रं पित्रीकृत्य तपोनाम गृह्णाति । अयं (स्वपितुः) पुत्रोऽमुष्य, यजमानस्य पिता । अस्मै वा यजमानः अल्प पुत्रस्य पिता । इति त्रैपुरुषोनामब्रह्मः ।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । येऽअ-

न्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । ते के ? ये केचन पृथिवीम् अनु पृथिव्यां, ये च अन्तरिक्षे, ये च दिवि स्वर्गे सन्ति । तेभ्यः सर्पेभ्यः नमः । आद-
राथ पुनर्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म ज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विस्तीर्णम् ।

सुरुचो वे नऽआव । स बुध्न्याऽ उपमाऽ

अस्य विष्टाऽ सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ७ ॥

ब्रह्म आदित्यरूपं प्रथमं पुरस्तात् प्राच्यां दिशि ज्ञानं जायमानं त-
तोऽनन्तरं स्तीमत्ः स्तीमातो मर्यादातः मध्यस्थानात्सुरुचः सुरुचमानान्
इमान् लोकान् स्वप्रकाशेन वि आवः व्यावः व्यावृणोति विवृतान्क(१)रो-
ति । स बुध्न्या इति । स एवादित्यः बुध्न्या(२)दिशः । उपमाः व्यावृ-
णोति । बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्न्याः, उपमीयन्ते आस्तु स्थितानि
भूतानि इत्युपमाश्च विवृणोति । प्रकाशयति, वृणोतेः शपि लुप्ते लङि
गुणे च व इति रूपम् । अडभाव आर्षः । “बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोपी”ति
वचनात् । दिशः किंभूताः ? विष्टाः । अस्य जगतः विष्टा विविधं तिष्ठ-
न्त्यास्त्विति विष्टाः । किं च सतः विद्यमानस्य असतः अमूर्तस्य योनिं
स्थानं विवः । अमूर्तस्याप्रत्यक्षस्य वाय्वादेः । आदित्यः किंभूतः ? वेनः
कान्तो मेघावी वा । एवं दिशः लोकं भूतानि वा आदित्य एवाभिगच्छन्ति
नान्य इति सूर्यः स्तूयते ॥ ७ ॥

अथ लोकपालानां मन्त्राः ।

प्रातारमिति व्याख्यातः । अग्निं दूतमित्यपि, इमममृत्यपि, असि
यममृत्यपि ।

एष ते निरुते भागस्तं जुषस्व स्वाहा ॥ ८ ॥

हे निरुते । देव ! एषः ते तव भागः । तं भागं जुषस्व सेवस्व ।
इदं च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ८ ॥

वातो वा मनो वा गन्धर्वाः समर्विठं शति ॥ ९ ॥

तेऽअग्रेऽऽश्चमयुञ्जस्तेऽअस्मिञ्जवमादधुः ॥ ९ ॥

अश्वं युनक्ति । वा शब्दः समुच्चयार्थः । हे अश्व ! एते त्वां युञ्जन्तु

(१) अत्र लङ्घ्ये लङ्घयमभिप्रेति । उवटमहीधरौतु व्यावः व्यावृणोते स्वप्रकाशेन
विवृतानकरोदित्येवं व्याख्यातवन्तौ । (२) बुध्नमन्तरिक्षं (निधं०-१।४४।३)

इत्यध्याहाय, ते कैः? वातो वा वातश्च मनश्च गन्धर्वाः (१) सप्तविंशतिश्च नक्षत्राणीत्यर्थः । त्वयि जवं चादधातु । तत्र हेतुः ते अग्रे प्रथमं अश्वम-
युञ्जन् रथे योजितवन्तः । ते अस्मिन् जवं वेगं चादधुः आहितवन्तः ।
तथा च वातादयः एव पूर्वमश्वमयुञ्जन् त एव तत्र वेगमादधुः ।
अतस्त एव तत्र भवन्तम् युञ्जन्तु ते च त्वयि जवम् आदधतु । इति
वाक्यार्थः ॥ ९ ॥

कुचिदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथादान्त्यनु पूर्वं
वि्यूय । इहेहैपां कृणुहि भोजनानि ये वहिपो
नमऽर्कं यजन्ति ॥ १० ॥

कुचित् इति बहुनाम (निघं० ३।१) अङ्गेति क्षिप्रनाम (निघं० ५।१।७)
चिदिति वितर्कः । हे सौम! यथा यवमन्तः (२) बहुयवसम्पन्नाः कृषीवलाः
गृहीतयवाः कुचित् बहुसंख्यकं सर्वयवमयं सस्यं चित् वितर्क्य अङ्ग क्षिप्रं
दान्ति लुनन्ति “दाप्लवने” लट् । किं कृत्वा अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण वि्यूय
पृथक्कृत्य निश्चित्येत्यर्थः । तथा एपां यजमानानां सम्बन्धीनि भोजनानि
वस्तुनि इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि-कुरु । केपां? ये वहिपो वहिप
उपरि स्थिताः यजमानाः नमर्कं यजन्ति । नमः अन्नं (निघं० २।७।
२२) द्विवर्लक्षणं गृहीत्वा र्कं याज्यां स्वाहादिकां विधाय यजन्ति
यागं कुर्वन्ति ॥ १० ॥

तमीशानं जगतस्तस्थुपस्पतिं धियंजिन्वमवसे
ह्रमहे वयम् । पूषा नो यथा वेदसामसद्बुधे
रक्षिता पायुरदब्धं स्वस्तये ॥ ११ ॥

वयं तम् ईशानं रुद्राधिपतिम् अवसे, (३) अवनाय, तर्पणाय, ह्रमहे
आह्वयामः । ईशानं किंभूतं? जगतः जङ्गमस्य तस्थुपः स्थावरस्य च
पतिं पालकं, पुनः किंभूतं? धियंजिन्वं, धिया बुध्या जिन्वति प्रीणातीति
धियं (४) जिन्वस्तम् । यद्वा धिया कर्मणा (निघं० २।१) जिन्वतीति-तथा ।
यथा येन प्रकारेण पूषा सूर्यः नः अस्माकं वेदसां धनानां बुधे वर्धनाय
असत् मस्तु-भवतु । किं च अदब्धः केनापि अनुपहिंसितः सन् रक्षिता
पालकोऽस्माकमसत् अस्तु भवतु । पायुः पुत्रादीनां पालयिता च भवतु ।
स्वस्तये च भवतु ॥ ११ ॥

तत्रमवाः । (१) गोमूमेधर्तारः । (२) भूमि मनुष्य । “अयवादिभ्यः” (पा०
३।१।१६) इति निषेधान्मनुष्यस्य वाचनं । (३) सुमयं असेप्रत्ययः (पा० ३।१।१६) ।
(४) बुद्धिसन्तोषकारकम् । अङ्गक्षान्दसः ।

नमोऽस्त्विति व्याख्यातः, ब्रह्मजज्ञानमिति च ।

विश्वकर्मन्हविषा वर्द्धनेन त्रातारमिन्द्रमक-

णोरवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वी-

र्यमुग्रो विहव्यो यथासत् ॥ १२ ॥

हे विश्वकर्मन् । अग्ने ! अग्नेन हविषा महाव्रतीयलक्षणेन वर्द्धनेन वर्द्धयित्रा वा त्वम् इन्द्रं त्रातारं जगत्सृष्टारम् अवध्यं हन्तुमशक्यम् अप्रतिभटं च अकृणोः कृतवानसि । तस्मै चैवंभूतरूपायेन्द्राय पूर्वीः विशः पूर्वं मनुष्याः वसिष्ठप्रभृतयः समनमन्त सन्नताः । इदानीन्तना अपि च । यथा यतः । पञ्चम्यर्थे थालप्रत्ययः । यतः कारणात् अयमिन्द्रः उग्रः उद्गूर्णवज्रः, विहव्यः असत् विविधेषु कार्येषु हूयते आहूयत इति विहव्यस्तस्माद्विशःसामर्थ्यात् इन्द्रस्यायं प्रभाव इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

इति दशदिक्पालदेवतामन्त्रा व्याख्याताः ।

अथ विनायकादिपञ्चकस्य मन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

गणपतिदुर्गावाद्याकाशान्यश्विनौ चेति, वातो चेति तिस्र ऋचो व्याख्याताः ॥

ऊर्ध्वाऽस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोची १-

प्यग्ने २ । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनो ३ ॥ १३ ॥

अस्याग्नेः प्रजापतिरूपेण संस्तुयमानस्य ऊर्ध्वा देवमार्गामित्यः । समिधो भवन्ति । शोचीणि तेजांसि अपि ऊर्ध्वानि भवन्ति । क्रीडशानि शोचीणि ? शुक्रा शुक्राणि शुक्लानि शुद्धानि । पुनः किंभूतानि ? द्युमत्तमा (१) द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । अग्नेः किंभूतस्य ? सुप्रतीकस्य सूनोः (२) सुप्रतीकस्य सुमुखस्य अर्थात् यजमानस्य सूनोः पुत्रस्य (३) स ह्येन जनयति तेनास्यैष सूनुः । एवंभूतं बहि वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १३ ॥

अश्विनोभैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषञ्चामि ॥ १४ ॥

भिषक् वैद्यस्तस्य कर्म भैषज्यम् । अश्विनोर्देवभिषजोः अश्विनी-कुमारयोः भैषज्येन भिषकर्मणा त्वामभिषिञ्चामि । किमर्थम् ? तेजसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय वेदाय ॥ १४ ॥

इति विनायकादिपञ्चकमन्त्रव्याख्या ।

(१) द्यौः प्रकाशो येषान्तानि द्युमन्ति । अत्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि । (२) “अहं प्रतीकोऽवयव” इत्यमरेणाहमात्रं प्रतीकवस्तुत्वात् प्राधान्यान्मुखमण्डलमेव श्रुती गृहीतम् । (३) “स यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुरिति श्रुतेः ।

अथ चन्द्रप्रकाशकमन्त्रव्याख्या ।

अषाढं द्यत्सु पृतनासु परिपां स्वर्षामप्सां

वृजनस्य गोपाम् ॥ भरेपुजां सुक्षितिं

सुश्रवसं जयन्तं त्वामनुमदेम सोम ॥ १५ ॥

हे सोम ! जयन्तं त्वाम् अर्थात् परसैन्यम् । अनुमदेम उत्साहयाम । त्वां किंभूतम् ? अषाढम् असह्यनम्, अनभिभूतं वा । युत्सु-युद्धेषु पृतनासु सेनासु परिपालयितारं “पृपालनपूरणयोरि” त्यस्यैवैतद्रूपं, स्वर्षा स्वः स्वर्गं सनोति सम्भजतीति स्वर्षास्तं स्वर्षाम् अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्सास्तम् । वृजनस्य बलस्य (निघ० २।७) गोपाम्-गोसारम् । भरेपुजां संग्राम-(१)जेतारं, जयतेरेतद्रूपं सुक्षितिं सुनिवासं, सुश्रवसं कल्याणक(२)र्त्तृत्वेन प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो

वीरं कर्मण्यं ददाति । सादन्यं विदध्यं सभेयं

पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ १६ ॥

सोमस्तस्मै धेनुं ददाति । आशुं शीघ्रगतिमन्तमर्वन्तमश्वं च । सोम एव वीरं पुत्रं ददाति । किंभूतं पुत्रं ? कर्मण्यं कर्मसु साधुम्(३) । सादन्यं सद्ने गृहे साधुम्, विदध्यं विदथे यज्ञे साधुम्, सभेयं(४) सभायां साधुम्, पितृश्रवणं पितुरनुशासने स्थितं विनोतम् । तस्मै कस्मै ? यः यजमानः अस्मै ददाशत्(५) ददाति “हवि”रिति शेषः ॥ १६ ॥

त्वामिमाऽ ओषधीं सोम विश्वास्त्वमपोऽ

अजनयस्त्वं गां ॥ त्वमाततन्थोर्वन्तरिक्षं त्वं

ज्योतिषा वितमो चवर्थ ॥ १७ ॥

हे सोम ! त्वम् इमाः विश्वाः सर्वा ओषधीः अजनयः जनितवानसि । त्वमपस्त्वं गां जनितवानसि । त्वं उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् आततन्थ आत-

(१) भर इति संग्रामनाम (निघ० २।१७) हियस्तेऽत्र योद्धारः । “हप्रहोर्भरक्ष्न्दसि” इति हस्यमः । (२) श्रव इति कीर्तिनाम “श्रवश्चाच्छामधुमच च यूथम्” (ऋ० सं० ३।७।१।१५) अत्र “श्रवश्चाच्छ कीर्तिश्चाभिसन्धायेति भाष्यम्” तेन सुकीर्तिमित्यर्थः । (३) “तग्रसाधु” (पा० ४।४।८८) इतियत् प्रत्ययः । (४) “उशक्ष्न्दसि” (पा० ४।४।१०६) इति षस्येयः । (५) “दाश्टदाने” “यहुलंछन्दसी” (पा० २।४।१०६) ति षापः श्लुङ्गित्वम् “इतश्चलोपः परस्मैपदेद्वि” (पा० ३।४।१७) ति तिप-
इलोपः “लेटोऽडाटौ” (पा० ३।४।१४) इत्यदागमः ॥

तवानसि विततवानसि । त्वं ज्योतिषा तेजसा तमः अन्धकारं विववर्थं
(१) विवृणोषि । आदित्यात्मना सर्वं तमोऽपनयसीति सर्वात्मा त्वमि-
त्यर्थः । एवं सर्वात्मत्वेन स्तुतिः ॥ १७ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं

सहसावन्नभियुध्य ॥ मा त्वातनदीशिषे

वीर्यस्योभयेभ्यः प्रचिकित्सा गविष्ठौ ॥ १८ ॥

हे देव सोम । हे सहसावन् (२) । सहस्वन् ! बलवन् ! देवेन देवस-
म्बन्धिना मनसा सह रायो धनस्य भागम् । नः अस्मभ्यम् अभियुध्य ।
युध्यतिर्गतिकर्मणां मध्ये पठ्यते (निघ० २।१४) अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र
गृह्यते तेन अभियुध्य अभिगमय । देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां मा
कश्चित् आतनत् आतनोतु प्रतिबन्धनात् । तनतिः प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्व-
मेवमुच्यसे ? इति चेत् यतस्त्वं वीर्यस्य स्वकीयवीरकर्मणः (३) ईशिषे
ईश्वरोऽसि । किं च उभयेभ्यः उभयलोकप्राप्त्यर्थं प्रचिकित्सा (४) व्याध्य-
पगमं कुरु । गविष्ठौ गोशब्देनात्रामुध्यलोक उच्यते । तथा च स्वर्गैषणा-
यां विषयभूतायां त्वमस्मान् प्रचिकित्स दैवं मनः प्राप्य लब्धधनाः अरो-
गाश्च यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशुक्लमिश्रविरचितायां मन्त्रार्थदीपिकायां
नवग्रहादिमन्त्रव्याख्यानपरिच्छेदः समाप्तः ॥*

अथ ज्ञानकाण्डमिदानीं प्रस्तूयते—

दध्यङ्गुलार्थेण ऋषिः सुशिष्यं गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतश-
रीरमधीतवेदमुत्पादितपुत्रम् यथाशक्यनुष्ठितयज्ञमपार्पं निस्पृहं यमनियम-
वन्तमतिथिपूजोपनीतकल्मषं सुमुक्षुमुपसन्नं पुत्रवत् शिक्षयन्नाह—

ईशा वास्यामिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ॥

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृध्वां कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

“ईशपेश्वर्ये” क्विपि तृतीयान्तस्यैतद्रूपम् । सर्वमिदम् ईशा ईशिषा
परमेश्वरेण स्वेनात्मना वास्यं वासनीयमाच्छादनीयं “ममेदमित्यनेन (५)

(१) “वभुथाततन्थजगुम्भववर्थतिनिगमे” (पा० ७।२।६४) इति निपातः । अत्र
वित्तमोववर्थति—उवटव्याख्यानम् । वित्तमस्तमसोऽभावं ववर्थं विवृणोषीति तदर्थः साधुः
प्रतिभाति । (२) आकार आगमश्छान्दसः । सह इति बलनाम (निघ० २।९) ततो
मनुष्यः । मस्य वः । (३) “अधीगर्थदयेशाङ्कर्मणि” (पा० २।३।९१) इति षष्ठी ।
(४) सांहितिको दीर्घः । उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्त्तयेत्यर्थः । (५) ममेदमि-
त्यनया भावनयेत्युवटः । परमात्माऽहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्परूपेणात्मना सर्वमिद-

ज्ञानेने”ति शेषः । “वसश्चाच्छादने” इत्येतस्यतद्रूपम्(१) । इदमिति प्रत्यक्षतो निर्दिशति । यत्किञ्चेति शब्दो भिन्नक्रमः । तथा च न पुनरेतत् प्रत्यक्षगोचरमात्रं किं च किञ्चित् यत् जगत्यां पृथिव्यां जगत्-जङ्गमादि स्वस्वामिसम्बन्धाभिगीतं(२) वर्तते तत्सर्वमेव । तथा च तेन ममताज्ञानेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन भुञ्जीथाः(३) “भोगमि” ति शेषः । अतश्च मा गृधः । ममेदमिति बुद्ध्वा माऽभिकाङ्क्षीः(४) । “गृधु अभिकाङ्क्षायाम्” । आकाङ्क्षा मा कृथाः(५) । तत्र हेतुमाह—कस्य सिद्धिर्जनमिति । सिद्धिदिति निपातो वितर्कवचनः । कस्य पुनरेतद्धनं ? न कस्य सिद्धिपीत्यभिप्रायः । सर्वाण्ययथार्थानि हि वस्तुन्युत्पद्यन्ते । तथा हि स्त्रियं पतिरन्यथा भुङ्क्ते, अन्यथा पुत्रः, अन्यथा पित्रादिः । एवं कष्ट-फेकैर्युरादीन्यलङ्काराणि अन्यं चान्यं च पुरुषमुपतिष्ठमानानि साधारणान्येव दृश्यन्ते । असाधारणेष्वेव ममता बुद्धिर्भवितुमर्हतीत्यभिप्रायः । तथा च सर्वार्थेषु वस्तुषु यः स्वस्वामिसम्बन्धो ममेदमिति बुद्धिः । सा अविद्या । तन्निवृत्तौ स्पृहानिवृत्तिः । निःस्पृहस्य च योगोऽधिकार इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतर्त० समाप्तं ॥

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

निःस्पृहस्यापि योगिनो ज्ञाननिमित्तं कर्मण्यधिकार इत्येतद्दर्शनार्थमाह—कुर्वन्नेवेहेति । मुक्तिसाधनानि कर्माणि इह लोके कुर्वन्नेव शतं समाः जिजीविषेत् । जिजीविषेरिति पुरुषस्यत्ययः कार्यः । पुरोवर्तिविषयत्वादस्य मन्त्रस्य । जीवितुमिच्छेः । योगोचितपथ्यहितमितमक्षणेन । शतं समा इति पुरुषायुषोपल(६)क्षणार्थम् । एवं त्वयि (७) तव । “मुक्तिरस्ती” ति शेषः । नान्यथेतोऽस्ति । इतः प्रकारात् अन्यथा मुक्तिर्नास्तीत्यर्थः । यथा स्वर्गप्राप्तेर्नाना प्रकाराः सन्ति तथा नाप्रेत्यर्थः । ननु कर्मणः फलेन भवितव्यं तत्कथं मुक्तिरित्याशङ्क्याह—न कर्म लिप्यते नरे । नहि सुकृत्यर्थं कर्म क्रियमाणं नरे मनुष्ये लिप्यते सम्बध्यते । मुक्तिप्रदानेनोपक्षीणशक्तित्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

‘मंत्रसमाप्तादधीधम्’ । ‘परमात्माहमेवास्मि’ नान्यदस्तीति चिन्तनीयमित्यर्थ इति महीधरः । (१) “श्चल्लोर्ण्यव” (पा० ३।१।१२४) इति ण्यति उपधापृद्धौ सत्याम् ॥ (२) ‘अमिलक्षितम्’ । (३) ‘भोगमनुभवे’ । तथा च भोगमिति शेषोऽपार्थक्यम् । (४) ‘बुद्धिर्भाङ्गयोगोऽऽभावः’ (पा० ६।१।९४) । (५) “ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः । (६) ‘पावदोयुः’ पर्यवसानमित्यर्थः । (७) अत्र विमक्तिर्व्यत्ययः । (पा० ३।१।८५) ।

कामनिन्दार्थं (१) मन्त्रमाह—

असुर्या नाम ते लोकाऽअन्धेन तमसाऽऽवृताः ॥

ताँस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

अत्र परमात्मस्व(२)रूपमज्ञानन्तो देवादयोऽपि असुरा उच्यन्ते तेषां स्वभूताः असुर्याः । नामशब्दोऽनर्थको निपातः (३) । लोच्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलान्यत्रेति लोकाः स्वर्गादयः । तथा च असुर्याः असुर-सम्बन्धिनः । ते प्रसिद्धा लोकाः स्वर्गादयः । अन्धेन तमसा अज्ञानल-क्षणैः तमसा । आवृताः सर्वत आच्छादिताः । तान् लोकान् ते जनाः प्रेत्य मृत्वा अपि (४) गच्छन्ति । ते के ? ये के (च) जनाः । आत्महनः काम्य-कर्मकर्तारः । आत्मानं हि ते घ्नन्ति ये स्वर्गादिप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि कुर्वन्ति । ते हि जन्तिवा प्रियन्ते, मृत्वा च जायन्त इत्येवमहर्निशं विनाशं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

इदानीं (५) सारब्धयमनियमवतां मुमुक्षूणां यथाभूतं परं ब्रह्म त(६)-स्वेनोपास्यं तदाह—

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैतद्देवाऽआ-

प्नुवन्पूर्वमर्शत् ॥ तद्भावतोऽन्यानर्त्येति

तिष्ठत्स्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

अनेजत् स्थिरं (७) तत्स्वरूपमास्ते । एकमद्वितीयं विज्ञानघनरूपेण, मनसो जवीयः । मनस्तावच्छीघ्रं भवति तस्मादपि जवीयः, (८) शीघ्रतरं “प्रसा-

(१) काम्यकर्मपरास्मिन्दीत्यर्थः । (२) अद्वैतम् । असुषु प्राणेषु रमन्त इत्यसुराः प्राणपोषणपराः । तेषामिमेऽसुर्याः । (३) वस्तुतस्तु प्रसिद्धार्थः “नाम-प्रकीर्त्यसम्मोह्यक्रोधीपगमंकुत्सने” इत्यमरः । अयन्तु ते प्रसिद्धा इत्याह । वस्तुतस्तु ते-ये । यत्तदोरत्र व्यत्ययः । ये लोकाः इत्यमानकर्मफलाः स्वर्गादयस्ते सर्वेऽपि असुर्या असुराणां प्राणपोषकाणां देवासुरमनुष्यादीनां स्वभूता एवेत्यर्थः । (४) अपिरत्र युक्तपदार्थः । यद्गच्छन्ति तद्युक्तमित्यर्थः । तथा च विश्वः । “अपि सम्भावनाप्रश्न-शङ्कागर्हासिमुच्ये । तया युक्तपदार्थं च कामचारक्रियासु चे”ति ॥ (५) अत्राधस्त-नयसंनियमवतामित्युपदेशात् पाठमनुसन्धायानेनारब्धेयाद्युक्तम् महीधरस्तु ‘मुमुक्षु-नि-यादृशं ब्रह्मात्मवेनोपास्यं, यस्याज्ञानारब्धसारस्तदात्मस्वरूपमाहेत्येवमवतारयामासः । (६) आत्मत्वेन । (७) स्वावस्थाप्रच्युतिः कम्पनम् । तद्गहितम् । सदैकरूपमित्यर्थः । (८) अत्र—जवोऽस्यास्तीति जववत् । अत्यन्तं जववज्जवीयः । ईयसुनि मनुषो लुक् । (पा० ५।३।३५) नन्वेनेजद्वेगवतोर्विरोधः । सैवम् । निरुपाधित्वेनानेजत् । सङ्कल्पविक-ल्परूपान्धः करणस्योपाधेरनुवर्त्तनाज्जवीयः । देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलोकादिसङ्क-ल्पनं क्षणमात्राद्भवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् । मनसि दूररुच्छत्यारमचैतन्या-

ददानेनेति शेषः । नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत् (१) वेगवन् मनसोऽपि प्रथमं गच्छत् एतत्—एतत् । देवाः प्राणाः (२) न आप्नुवन् न प्राप्तवन्तः सूक्ष्मत्वात् । एतत् किभूतं ? पूर्वं सर्वस्य कारणत्वेनादिभूतम् । यद्वा पुनः किभूतम् ? अर्शत् अविनश्यत् । रिशतिर्हि (३) सार्थः (तु० प०) अनादिनिघनमित्यर्थः । तद्वाचतोऽन्यान् (४) मनोवाग्निन्द्रियप्रभृतीन् गत्येति अतिक्रामतीव । कीदृशम् ? तिष्ठत् स्वयमक्रियमेव सद् गच्छतीव । व्यापकत्वादित्यर्थः । तस्मिन्नप इति । अपः (५) कर्माणि मातरिश्वा वायुः तस्मिन् दधाति स्थापयति । मातरि अन्तरिक्षे श्वसितीति मातरिश्वा । समिष्टयजुषि वायौ सर्वाणि यद्दानहोमकर्माणि स्थाप्यन्ते “स्वाहा वातेधाः” इति (ङं—२१) वायुप्रतिष्ठात्वाभिधानात् समिष्टव्यष्टिरूपोह-साविति वायुरपि यस्मिन् कर्माणि स्थापयति । यागहोमदानादीनां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं कारणरूपमात्मानमुद्दिश्याथेदानीं कार्यरूपेणोपदिशति—

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ॥

तदन्तरस्थ सर्वस्य तद् सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

तदेव सर्वकार्यरूपेण (६) पेणावस्थितं सत् एजति क्रियावद्भवति । “एज् कम्पने,” । तदेव च नैजति स्थावररूपेणावस्थितं सत् (७) । तद्दूरे वष-कोट्याप्यविदुषामप्राप्यत्वात् दूर इव । तद्वन्तिके । उशब्द एवकारार्थः, तदेव चान्तिके समीपे । विदुषामात्मत्वेन भासमानत्वात् । अथ वा तत्

वभासः प्रथमप्राप्त इव गृह्यतेऽतो मनसो जघीय इत्युक्तम् ॥ (१) “ऋग्गती” इति महीधरः । (२) द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणीति महीधरः । एतत् प्रकृतमात्मतत्त्वम् । (३) “रिशिर्हि सायाम्” (तु० प०) लट् शतरि धातोरिकारलोपश्छान्दसः । ततो न समासः । (४) अत्रोवटः । तदः स्थाने यदोवृत्तिरुद्देश्यत्वात् । पश्चात्मतत्वं धावतोऽन्यान्पुरुषादीनस्येत्यतिक्रम्य गच्छतीव । नित्यचैतन्यस्वभावे आत्मतत्वे कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोक्तानि प्रोक्तानि यः सूत्रसंज्ञः सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणमृत्क्रियात्मकः । सोऽपि वायुः प्राणिनां चेटालक्षणानि अग्निरविमेघादीनां ज्वलनदहनप्रकाशमिवर्षणादीनि च कर्माणि यस्मिन्ब्रह्मणि सत्यवद्भाति विभजति धारयति वा । “भीपास्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः” इत्यादिश्रुतेः । (तै० आ० ८।८) सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः सर्वांस्वदे नित्यचैतन्यरूपे ब्रह्मणि सत्येव भवन्तीत्यर्थः इत्येवम्महीधरव्याख्यानमत्र द्रष्टव्यम् ॥

(५) आप्यन्ते—प्राप्यन्ते सुखदुःखानि यामिस्ता अपः कर्माणि । “आप्नोतेहं स्वश्च” (उणा० २।५६) इति क्प् धातोर्हंस्वश्च । तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि ।

(६) सर्वप्राणिरूपेणैत्युवटः । (७) अत्र महीधरः । तदात्मतत्वं स्वतो नैव चलति । अचलमेव सत् मूढदृष्ट्या चलतीवेत्यर्थः ।

दुरे—आदित्यनक्षत्रादिरूपेण । तदेवान्तिके—पृथिव्याग्न्यादिरूपेण । “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे”त्येतद्दर्शनार्थोऽयं ग्रन्थः । तदन्तरस्य सर्वस्य । तदेवास्य सर्वस्य प्राणिजातस्य विज्ञानघनरूपेणान्तः अ(१)न्तर्भवति । तदेवास्य प्राणिजातस्य बाह्यतः जडरूपेण शरीररूपादिनाऽवतिष्ठते, चेतनाचेतन-रूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मनेवानुपश्यति ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥ ६ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मनेवानुपश्यतीति । तु शब्दो माया-पेक्षया व्यावर्त्तनार्थः । यः पुनः सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनरूपाणि आत्मने(२)वानुपश्यति आत्मैवेति पश्यति भूतानि न मद्ब्यतिरिक्तानि किं तु अहमेव परं ब्रह्म सर्वमिति पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं, सद्ब्यतिरिक्तं न किं चिदनुपश्यति । स ततो न विचिकित्सति न विचारे (संशये) प्रवर्तते । एवं पश्यतो हि योगिनः परम्ब्रह्मरूपाध्यात्मविज्ञान-घनानन्दैकस्ववेदिनः कुतो विचारः प्रवर्त्ततां, ततो निरन्तरात्यन्तविशुद्धा-त्मदर्शनात् न विचिकित्सतीति(३) ॥ ६ ॥

ननु शोकमोहौ दृश्येते तत्कथमेकत्वमुपपद्यते आत्मनो नानात्वे हेतोः सम्भवत इत्यत आह—

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ॥

तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

यस्मिन्नवस्थाविशेषे सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनानि आत्मैवाभूत् (४)आत्मैव भवति न भिन्नानि । “आत्मैवेदं सर्वं” “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे”तिजानाति । तत्र तस्मिन्नवस्थाविशेषे एतद्विजानतः पुत्रस्य योगिनः को मोहः कः शोकः ? न कोऽपीत्यर्थः । हेतुमाह—एकत्वमनुपश्यतः । तथाच श्रद्धाञ्चितस्य शास्त्रविदितैकदृष्टेरात्मनो नानात्वाभावं निर्णीतवतः तथा शोकमोहद्वैतभावात् कथं शोकः कथं वा मोह इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ व्यपगतरागद्वेषविद्विक्तिसस्य कर्मवत एकत्वमनुपश्यतः किं(५) भवतीत्यत आह—

सपर्यङ्गाच्छुक्रमकायमवृणमस्नाविरशं शुद्धमपविद्धम् ॥

क्वविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूयथातथ्यतोऽर्थान्

(१) मध्येऽवतिष्ठते । (२) डेलुक्छान्दसः । (३) न संशेते ।

(४) परमार्थदर्शनादात्मैव संबुद्धः । (५) एवं-भूतात्मज्ञस्य फलमाह ।

व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

स इति । य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्यगात् परिगच्छति(१) । तर्किकभूतं ? शुक्रं, शुक्लं शुद्धं निर्मलं विज्ञानघनानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्ति । अकायं, न विद्यते कायः शरीरं यस्य तत् । अप्र काग्रहितत्वादेव अग्रणमक्षतं क्षतशून्यम् । अत एव च अस्नाविरं स्नायुरहितम् । शुद्धं सत्त्वरजस्तमोऽभिरनुपहतम् । अपापविद्धं, क्लेशकर्मविपाकाशयैः पापैरसंसृष्टम् । अकायमग्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तमपि न दोषाय “अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते” इति यास्कोक्तोः (निरु० १०। ४२) । एतादृशं ब्रह्मैव प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अथात्मोपासनस्य फलमाह— कविर्मनीषीत्यादि । यश्च कविः क्रान्तदर्शनः आत्मोपासनायुक्तः स याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् यथास्वरूपमर्थान् विहितवान् । त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धैरर्थैः(२)रूपभोगं कृतवान् । शाश्वतीभ्यः समाभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये च “कर्म कृतवानि”त्यध्याहारः । स किभूतः ? मनीषी मनसा सूक्ष्माणामर्थानां विशेषज्ञः । परिभूः परिसर्वतो भावेन ज्ञानवान् भवतीति परिभूः । स्वयम्भूः । स्वयं ज्ञानवलात् तेन रूपेण (३)भाविना अवस्थितः । ननु यः कर्माविष्टो लोकः सोऽन्तराले(४)भवति तत्कथं प्राप्तिरिति चेत्सत्यम् आत्मसंस्कारजनकं कर्मब्रह्मभावजनकं भवति तस्मात्सोऽपि परिगच्छति शुक्रमकायमग्रणं ब्रह्मेति ॥ ८ ॥

अन्धन्तमर्हं प्रविशन्ति ये ऽसम्भूतिमुपासते ॥

ततो भूयऽइव ते तमो यऽऽसम्भूत्याऽऽस्ताः ॥ ९ ॥

तत्र प्रथमं लोकायतिका निन्द्यन्ते येषामेतद्दर्शनं जलबुद्बुदवज्जनाः, मदशक्तिवत् विज्ञानमिति । ये असम्भूतिम् उपासते । मृतस्य सतः सम्भवो जन्म नास्ति । शरीरादहमानुक्तिरेव । न हि विज्ञानात्मा कश्चिदनुच्छिन्तिधर्माऽस्ति यः शरीरान्तरेण सम्बध्यते । एवं य उपासते ते अन्धन्तमः अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ततो भूय इव ते तमः । ते पुनः ततोऽपि बहुतरं तमः प्रविशन्ति । इवशब्दोऽनर्थकः । उकारोऽवधारणार्थः । तथा च ये सम्भूत्यामेव रताः । सम्भूतिरात्मा(५) । आत्मैवास्ति नान्यत् किञ्चिदस्ति कर्मादि, इति तत्पराङ्मुखाः स्वबुद्धिलाघवमजानाना आत्मज्ञानमात्ररताः । कर्मकारणज्ञानकाण्डयोः सम्बन्धो ज्ञास्त्येवेति येषामभिप्रायस्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

(१) प्राप्नोतीत्यर्थः । (२) चेतनाचेतनैः । (३) वस्वरूपेण । (४) संसृती (प्रेत्यभावपरम्परायाम्) मृत्योस्पद्यते । उत्पद्य च म्रियते । (५) सम्भवत्यस्या इति सम्भूतिरात्मा । तत्रैव रता आसक्ताः ।

अन्यदेवाहुः) सम्भवादुन्यदाहुरसम्भवात् ॥

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

सन्तो बुद्धिफलं नाना विभावयन्ति तदाह—सम्भ(१)वात्—आत्म-
ज्ञानात् अन्यदेव(२) फलमाहुः, आत्मज्ञानवतामुत्कृष्टं फलमित्यर्थः ।
अन्यच्च फलमसम्भवात् असम्भ(३)वपरिज्ञानादाहुः इति शुश्रुम वयं
श्रुतवन्तः धीराणां चर्चासि । के धीरास्ते ? ये नः मस्माकं तत्(४) ब्रह्म
विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ॥

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

समस्तस्य जगतः सम्भवहेतुं सम्भूतिम् ईश्वरं परं ब्रह्म, विनाशं(५)
च । विनाशि शरीरं च । तत् उभयं सह एकीभूतम् । आत्मज्ञानहेतुत्वे-
न यो योगी वेद—जानाति । आत्मज्ञानोत्पत्तिहेतुकर्माणि करोतीति
यावत् । स विनाशेन—विनाशिना शरीरेण मृत्युं संसारं तीर्त्वा उत्तीर्य
सम्भूत्या—आत्मपरिज्ञानेन अमृतत्वम् अश्नुते प्राप्नोति । केवलं ज्ञानमेव
नार्थसिद्धये किं तु कर्मापोत्याहुः ॥ ११ ॥

अन्धं तमं प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ॥

ततो भूयः इव ते तमो यऽऽविद्यायां रताः ॥ १२ ॥

ते अन्धम्—अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति ये अविद्यां स्वर्गाद्यर्थानि क-
र्माणि उपासते—अनुतिष्ठन्ति । ते तु ततोऽपि भूयः बहुतरं(६) तमः प्रवि-
शन्ति ये विद्यायामेव रताः । उकार एवकारार्थः । आत्मज्ञान एव रताः,
त्यक्तकर्माण इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाहुर्विद्यायाऽन्यदाहुरविद्यायां ॥

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

सन्तः विद्यायाः आत्मज्ञानात् अन्यदेव फलमाहुः । अविद्यायाः कर्म-
णः मन्यन्तु फलमाहुः । 'इति शुश्रुम' इति व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ॥ अवि-

द्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

(१) सम्भवपरिज्ञानात् कार्यब्रह्मोपासनात् । (२) पृथगेवाणिमाद्यैश्वर्यलक्षणम् ।
(३) अव्याकृतोपासनात् अन्यदेव फलमुक्तम् । "अन्धन्तमः प्रविशन्ति" इति तदे-
तत्प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्तम् । (४) पूर्वोक्तसम्भूत्यसम्भूत्युपासनाफलमिति
महीधरः । (५) मत्तर्कयोऽन्नाच्चप्रत्ययः । (६) इवशब्दोऽप्यर्थकः ।

विद्यां चात्मज्ञानं च अधिद्यां कर्म च यस्तदुभयं सह वेद एकी-
भूतं जानाति, ज्ञानातिशयेन कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणीभूतं जाना-
तीत्यर्थः । एककार्यकारित्वमेकत्वमिदं चिद्वक्षितम् । सोऽपि सविद्यया
कर्मकाण्डेन मृत्युं तीर्त्वा उत्तीर्य विद्यया परब्रह्मज्ञानेन अमृतं मोक्षम्
अश्नुते—प्राप्नोति ॥ १४ ॥

इदानीमित्थं कृतब्रह्मोपासनस्य योगिनः शरीरपातोत्तरं यद्भवति
तदाह—

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ॥

क्रतो स्मर, क्लृप्ते स्मर, कृतं स्मर ॥ १५ ॥

अथ वायुग्रहणं सप्तदशक(१)लिङ्गोपलक्षणांशम् । वायुः प्राणवायुः
अनिलं स्वकीयां प्रक्रियां(२)“भजते” इति शेषः । कमनिलम् ? अमृतं,
यो न विनश्यति(३)तम् । अन्तःशरीरचारी वायुः प्राणः स्व(४)भावे-
नावतिष्ठते । अथापगतप्राणस्य शरीरस्य कथमवस्थानमित्यत आह—
अथेदं भस्मान्तं(५)शरीरं “भवती” त्यध्याहाय्यम् । मुक्तस्य पुनः शरीर-
सम्बन्धो न भवतीति ध्वान्तम् । अथ (६)सञ्चरतो यस्य विशिष्टस्थान-
प्रतिपत्त्यर्थमग्नावाधयेऽवस्थानं भवति, यस्य वायुरनिलममृतमथेदं भ-
स्मान्तं शरीरं भवति तमात्मानम् ओमिति आमन्त्रयते । हेक्रतो ! सङ्कल्पा-
त्मक ! स्मर । (७)क्लृप्ते स्मर । क्लृप्ते—कल्प्यते भोगायेति क्लृप्तलोकः तस्मै
स्मर । जपत्वादेश आर्षः (पा० १।४।२० वा०) पदान्तत्वात् उपधाया इत्य-
ञ्चार्पम् (पा० ३।१।८५) मयास्मै योऽयं लोको दातव्यस्तस्मै क्लृप्ताय
लोकाय स्मर । कृतं स्मर । यन्मया चाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च
स्मर । स्मरेत्यभ्यास आदरार्थः ॥ १५ ॥

पुनरनेन मन्त्रेण मार्गं याचते—

अग्ने नय सुपथा रायेऽयस्मान्निश्चानि,

देव वयुनानि विद्वान् ॥ युयोद्ध्युस्मज्जुहुराण-

मेनो भूर्यष्टान्ते नमऽउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥

(१) इन्द्रियाण्येकादश, महाभूतानि पञ्च, जीवात्मैकं पूर्वं सप्तदशकम् । (२) प्र-
कृतिं भजते स्वप्रकृतिरूपतामापद्यते । (३) परब्रह्मलक्षणम् । तद्धि तद्विज्ञाय सप्र-
यत्तं ह्युवडा, (४) ब्रह्मभावेन । (५) अस्मैष भवति कृतप्रयोजनकरत्वात् ।
(६) इदानीं योगिने आलस्यनमूनमघरमुच्यते—ओमिति—ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा ।
तथाच—ओं—प्रतीकारमद्वैतारस्यारमकमग्न्याख्यं ब्रह्मभेदेनोच्यते—हे ओम् ! हे क्रतो !
इति । (७) स्मर । यन्मम स्मर्त्तव्यं तस्यायाद्वाहः प्रायुपस्थितोऽहः स्मर । यत्सर्वं
ब्रह्मचर्यगार्हपत्यं वमया परिचरित्वस्तास्मर ।

हे अग्ने ! अस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय, राये धनाय यज्ञफलाय(१) । किं च हे देव ! दानादिगुणयुक्त ! विश्वानि सर्वाणि वयुनानि प्रज्ञानानि । “धेहि मयी”ति शेषः । त्वं किंभूतः ? विद्वान् सवे जानानः । न हि तव ज्ञानशक्तीनां परिमाणमस्तीत्यभिप्रायः । किं च अस्मत् अस्मत्तः एतः पापं युयोधि(२) पृथक् कुरु । “युजमिश्रणे” । एतः किंभूतम् ? जुहुयाणं कुटिलं(३) कर्तुमिच्छन् “हुच्छाकौटिल्ये” सन्नन्तः(४) “हुच्छतेः सतो लुक् लोपश्चे”ति शाग्वत्प्रत्ययः । तथा च क्रियासु हुच्छित्तुमिच्छति कुटिलं कर्तुमिच्छति यत् एतः । जमिलपिते मम क्रियाप्रतिबन्धकं यत्पापं तदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भूयिष्ठान्ते नमर्त्तिकं विधेम । ते तव भूयिष्ठां बहुतमां नमर्त्तिकं नमस्कारं विधेम—करवाम । यद्वा नम-इत्यन्ननाम उक्तिर्वचनं, तथा च नमः हविर्लक्षणेनोपस्थितेन यत् पुरोऽनुवाक्या याज्यावचनं सा नमर्त्तिकः तामित्यर्थः(५) ॥ १६ ॥

आदित्यं प्रार्थयते(६)—

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ॥

योऽसावादित्ये पुरुषं सोऽसावहम् ॥ १७ ॥

हिरण्मयेन हिरण्य(७)मयेन पात्रेण(८) ज्योतिर्मयेनेति यावत् । स्वायं मयद् । सत्यस्यादित्यमण्डलान्तर्वर्तिनः पुरुषस्य मुखं स्वरूपम् अपिहितमच्छादितं वर्त्तते । अतो न दृश्यत इति यावत् । अतः हे पूषन् ! तथा तेन प्रकारेण द्वारमपावृणु पुरुषेऽपि प्रकाशं कुरु यथा योऽसौ आदित्ये रविमण्डले(९) पुरुषः सोऽसौ प्रत्यक्षः(१०) ब्रह्ममिति पश्यामीति । मण्डलान्तर्वर्त्ती पुरुषः स चानृतेन ज्योतिषा पिहितो न दृश्यते । तत्र श्रु-

(१) मुक्तिफलश्रवणाय । कर्मफलभोगायेत्यर्थः । (२) बाहुल्यवाङ्मनः इच्छित्वै हेर्धिः । (३) वज्रनामकम् । (४) वस्तुतस्तु नात्र मन् किन्तु-लटः शानवि-जुहोत्यादिवेन रूपम्, इति महीधरः । (५) एतद्व्याख्यानमनादये भाष्यकृद्भिर्महीधर-रोवडादिभिर्मस्कारोत्तरेण विद्वानाभिधानात् । इदानीं समान्वात्तव परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमः । तद्वत्स्वया पापनाशे कृते शुद्धा वयवमस्कारेण त्वां परिचरेनेति तद्व्याख्यः ॥ (६) इदानीमादित्योपासनामाह इत्युच्यते स्वकार्यानाम् । एवमेव महीधरौऽपि ॥ (७) “दाग्निनायने” (पा० ६।१।१०४) त्यादिना निपातः । (८) पिबन्ति यत्र स्थिता रश्मयो रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेलोरूपेण मण्डलेन । (९) पुरुषाक-रत्वात् । पूर्णमनेन प्राणबुध्यात्मना जगत्समस्तमिति वा पुंशः । पुरिशयनाद्वा पुंशः । (१०) स मण्डलस्थः पुरुषः, ससौ दूरे दृश्यमानः । “इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्त्ति-चैतदो रूपम् । नदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विज्ञानीयात्” इति । प्रत्यक्षः कार्य-कारणसंबन्धप्रविष्टोऽहमस्मीत्येतामुपासनाङ्क्यादित्यर्थः ।

तिः प्रमाणम् । तथा हि “स एष एव मृत्युर्यऽप्यप्यतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽथैतदमृतं यदेतद्विर्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्न प्रियते मृते ह्यन्तस्तस्मादु न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तरि”ति । तदुक्तम्—हिरण्यमेन पात्रेणेत्यत्र यद्योक्तमनेजदेकमित्यतः प्रभृति तदेत(१)द्वन्न खमाकाशं प्रतिधाति ॥ १७ ॥

हलायुधेऽमा उवटेऽपि चार्थास्ततो विधेयो मयि माऽवलेपः ॥

रत्नाकरे किं मणयो न सन्ति ततः समाकर्षति यः स धन्यः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजधर्मचन्द्रकारितमहामहोपाध्यायशत्रुघ्नकृत-

मन्त्रार्थदीपिकायां ज्ञानकाण्डव्याख्यानं समाप्तम् ॥ १७ ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥

ततो मण्डलब्राह्मणस्य पठनं कात्यायनप्रणीतत्रिकण्डकास्नानसूत्रपरिशिष्टे मध्याह्नसन्ध्योपस्थाने “मण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्योपविशेदित्यभिहितं तदेव सायनाचार्यकृतभाष्यसहितं प्रख्याप्यते ।

अथ मण्डलब्राह्मणं लिख्यते ।

यदेतन्मण्डलन्तपाति तन्महदुक्थन्ताऽऋचःऽ

सऽऋचां लोकोऽथ यदेतद्विर्दीप्यते

तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ

यऽप्यऽप्यतस्मिन्मण्डले पुरुषं सोऽग्नि-

स्तानि यजुषि स यजुषां लोकोऽथ ॥ १ ॥

अथ मण्डलब्राह्मणभाष्यं लिख्यते ।

सूर्यमण्डलार्चिःपुरुषत्रयस्याऽधिदैवाधियक्षाऽध्यात्मपरत्वेनार्थ उच्यते—तत्राधिदैवमयमर्थः । चयनगतवृहदुक्थमहाव्रतानिप्रथं क्रमेण मण्डलार्चिःपुरुषरूपत्वेनोपासनीयमिति । अधियक्षमयमर्थः । चयनगतरुक्मपुष्करपर्णहिरण्यपुरुषाणां मण्डलादित्रयरूपत्वेनोपासनम् । अथाध्यात्ममपि-मण्डलादित्रयमेव दक्षिणाक्षिगतशुक्लरूपणचर्णतदन्तर्घत्तिपुरुषाणां मण्डलादित्रयरूपत्वेनोपासनमिति । लोचने हि शुक्लरूपं कृष्णरूपं चास्ति तदन्तर्घर्ती पुरुषश्च दृश्यते । एतत्प्रसङ्गेन सव्यलोचनगतपुरुषस्य मिथुनत्वसम्पादनम् । अथ पुरुषस्य मृत्युत्वमुपजीव्य मृत्युगतैकत्ववद्-

(१) अत्र “ओखम्ब्रह्म” इत्यन्ते पाठमभिप्रेत्य व्याख्याति तदेतदिति । महीधरस्तु ॐ खम्ब्रह्मेतियजुषी । ओमितिनामनिर्देशो ब्रह्मणः । खम्ब्रह्मेति आकाशरूपमन्ते ब्रह्म व्यायेत् । (अनुक्रम० ४-६) यद्यपि ब्रह्म चेतनमाकाशस्त्वचेतनस्तथाप्येकदेशे सादृश्यम् । नमोवद्भ्यापकं ब्रह्म ओमिति जपन्ध्यायेदित्यर्थः । सूर्यमण्डलस्यः पुरुषोऽहमेवेत्यभेदेन चिन्तयेत् ।

त्वान्तिकदूरत्वमीमांसा तस्यैव पुरुषस्य बहुधोपासनं तत्फलमिति म-
ण्डलब्राह्मणप्रतिपादितार्थसंग्रहः ।

अथाक्षरार्थो व्याख्यायते-बृहदुक्तं मण्डलत्वेन ध्येयम् । एवं
महाव्रतचित्याग्नी अर्चिःपुरुषात्मना ध्येयौ वेदत्रयस्याग्निवायुसूर्या-
त्मकत्वेन त्रयो वेदा दैवतानीति वक्तुं प्रयुज्यते अतो मण्डलस्य
बृहदुक्तद्वारा ऋग्वेदात्मवोपासनमिति । उत्तरत्राधियज्ञपर्याये ऋक्-
सामादयो यज्ञावयवविशेषा इति नाध्यात्माधियज्ञयोस्तेषामुपास्यार्थना
यन्महदुक्तं ता ऽऋचः स ऽऋचां लोकः । इति उ-थस्य ऋक्सङ्घा-
तात्मकत्वात्तस्य च मण्डलात्मवोपासनादृचां लोकः । ऋग्वेदरू-
पेण मण्डलमुपासनीयं, मण्डलरूपेण वा ऋग्वेद उपासनीयः, तदुभया-
त्मना महदुक्तमुपासनीयम् उभयथा व्याख्यातत्वात् । एवमुत्तरत्र म-
हाव्रतं सामात्मकमर्चीरूपमिति सामवेदात्मना वा ध्यानमर्चिषः । अ-
ग्निर्मण्डलश्च पुरुषरूपः । अग्निश्च यजुर्मन्त्रसाध्य इति तस्य पुरुषस्यो-
क्त्या यजुर्वेदात्मकत्वम् । एवमुक्तमहाव्रतचित्याग्नीनां मण्डलाग्निःपुरु-
षात्मकत्वेन तस्य मण्डलादित्रयस्य ऋग्यजुःसामरूपत्वम् ॥ १ ॥

सैषात्रय्येव विद्या तपति तद्वैतदप्यविद्वाँसऽ आहुस्त्रयी

वा ऽपृषा विद्या तपतीति स्वाग्यैव तत्पश्यन्ती वदति ॥ २ ॥

त्रयी वेदत्रयमेव तपति । उक्तार्थे लोकसम्मतिमाह-तद्वैतदप्यविद्वाँ-
सऽ आहुरिति । ह प्रसिद्धम् । अविद्वांसोऽप्येतदाहुरेषा त्रय्येव विद्या तप-
तीति । तदुक्तमर्थस्वरूपं पश्यन्ती पर्यालोचयन्ती वाग्वदति त्रय्येव विद्या
तपतीति ॥ २ ॥

अथ मण्डलस्थपुरुषस्य मृत्युरूपत्वमर्चिषोऽमृतरूपत्वञ्चाह-

स ऽपृषऽ एव मृत्युर्न, र्यऽ पृषऽ एतस्मिन्मण्डले

पुरुषोऽथैतदमृतं यदेतदधिर्हीन्यते तस्मा-

मृत्युर्न म्रियतेऽमृते ह्यन्तस्तस्मादु न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तर् ॥ ३ ॥

यऽ पृष उ एतस्मिन्मण्डले पुरुषः स मृत्युः । यत् एतदधिर्हीन्यते त-
दमृतं यतोऽमृते मरणरहिते अस्मिन् अन्तर्मध्ये वर्तते अतो मृत्युर्न म्रिय-
ते । नहि अमृतमध्यवर्ती विनश्यति तस्यापि विनाशोऽमृतत्वप्राप्तिरुक्त-
मफलत्वेनोपन्यसितुमयुक्तेति तात्पर्यम् । अन्तर्वर्तित्वमेव विशदयति-
तस्मादु न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तरिति । मृत्युरूपः पुरुषोऽमृतरूपेऽधिष्यन्तर्व-
र्तते शक्युक्तेऽर्थे अस्मिन्मण्डलस्य पुरुषाधिष्ठितत्वम् ॥ ३ ॥

तदेष श्लोको भवत्यन्तरं मृत्योरमृतमि-

त्यवरं^१ ह्येतन्मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहि-
 तमित्येतस्मिन् हि पुरुषऽपतन्मण्डलमप्रतिष्ठितं
 तपति मृत्युर्विवस्वन्तं वस्तेऽहृत्यसौ वाऽ
 आदित्यो विवस्वानेप ह्यहोरात्रे विवस्ते
 तमेष वस्ते सर्वतो ह्यनेन परिवृतो मृत्यो-
 रात्मा विवस्वतीत्येतस्मिन् हि मण्डलऽपतस्य
 पुरुषस्यात्मैतद्देव इलोको भवति ॥ ४ ॥

पुरुषाचिषोरुभयोर्यस्य तमेव प्रतिष्ठेत्येतस्मिन्नर्थे मन्त्रं संवादयति-त-
 देव इति श्लोको मन्त्रः पादयद्धत्वसाभ्यात् । मन्त्रपाठस्त्वेवम्-“अन्तरं मृ-
 त्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितम् । मृत्युर्विवस्वन्तं वस्ते मृत्योरात्मा विवस्व-
 ती”ति । अयमर्थः । मृत्योः पुरुषस्यामृतममृतरूपाचिरधिकरणं मण्डलम्
 अन्तरम् अवरं तदपेक्षया परस्तात्, मृत्यौ पुरुषे अमृतममृतरूपाचिर-
 धिकरणं मण्डलमाहितं प्रतिष्ठितं विवस्वन्तम् अहोरात्रे विवासयति इद-
 महरेषा रात्रिरिति विभजति, पुनः पुनः करोतीति वा विवस्वानादि-
 त्यमण्डलमित्यर्थः । तन्मृत्युं वस्ते-आच्छादयति । सर्वतः स्वतेजसा परि-
 वृणोति । मृत्योः पुरुषस्यात्मा विवस्वति मण्डले प्रकाशते इति । अत्र वे-
 दान्तिनो मण्डलस्थपुरुष ईश्वर इति मण्डलं केवलं न तपति किं तु तन्मध्य-
 वर्त्तिपुरुषतेजसेति प्रतिपादयन्ति । ईश्वरः स च मृत्युरूपत्वम् अतस्त-
 द्भूमौ पदेशात् । ज्योतिषाभावाच्च अत्र चराचरग्रहणात् इत्येतैरधिकरणैः ।
 अत्रापि तन्मतानुसारेण मण्डलवर्त्तिनः पुरुषस्य मृत्युरूपत्वं, मण्डलं च
 तेनाविष्ठितं तस्य च मण्डलमेव प्रतीतिस्थानत्वेन प्रतिष्ठेति पूर्वमुक्तं मन्त्रं
 प्रतिपादमनूय व्याचष्टे-अन्तरं मृत्योरमृतमित्यवरं ह्येतन्मृत्योरमृतमि-
 त्यादिना । अवरमधस्तादित्यर्थः सिद्धः । अनेनामृतमध्यवर्तित्वमुक्तमि-
 त्यर्थः । द्वितीयपादगतामृतं यदेतदचिरधिकरणं मण्डलमुच्यते तत्पुरुष-
 प्रतिष्ठितं तपति तेन सहितस्य मण्डलस्य जगत्प्रकाशकत्वमस्ति । तृती-
 यपादगतं विवस्वत्पदं निर्वक्ति एष ह्यहोरात्रे विवस्ते इति । एतेन विव-
 स्वता सर्वतः परिवृतो वेष्टितः । चतुर्थपादं व्याचष्टे-एतस्मिन् विवस्वति
 मण्डले पुरुषस्यात्मा “प्रतीयते” इति शेषः । एतदेव श्लोको भवतीति
 निगमनम् ॥ ४ ॥

तयोर्वाऽपत्यो, रुभयोरेतस्य चार्चिः^२पतस्य
 च पुरुषस्यैतन्मण्डलमप्रतिष्ठा तस्मान्मह-

दुक्थस्परस्मै न शठं सैन्नेदेतामप्रतिष्ठाञ्छिनदा
ऽइत्येतां ह सप्रतिष्ठाञ्छिन्ते यो महदुक्थस्परस्मै
शठं सति तस्मादुक्थशंसम्भूयिष्ठं

परिचक्षते प्रतिष्ठाञ्छिन्नो हि भवतीत्यधिदैवतम् ॥ ५ ॥

तयोर्वा एतयोरित्यादेरयमर्थः । यतः पुत्रपाचिपोर्मण्डलमेव प्रतिष्ठा ।
अतो मण्डलरूपं महदुक्थं न परस्मै शंसेत् एतां प्रतिष्ठां नेत्छिनदै ने-
दिति परिभवे । न छिन्द्यामिति स्वप्रतिष्ठाया अन्याधानत्वे स्वयमप्रतिष्ठा-
तो भवतीत्यर्थः । तथा च बहुधा बृहदुक्थस्य परस्मै शंसननिषेध एतरेय-
कोपनिषदि समागतायते-“तस्मादेव विद्वान्न परस्मा जग्निचिद्रूपान्न
परस्मै महाव्रतेन स्तुवीत न परस्मा एतदहः शंसेदि”ति । यतः परस्मै
बृहदुक्थशंसनं निषिध्यते अतः उक्तं शंसं भूयिष्ठं परिचक्षते, परस्मै शंसि-
तारं होतारं लोके बहु निन्दन्ति यतः प्रतिष्ठा छिन्नो भवतीति मण्डलार्चिः-
पुरुषाणां बृहदुक्थमहाव्रताग्निद्वारेण ऋग्यजुःसामरूपत्वेनोपासनाच्च
बृहदुक्थादीनां तादृग्मण्डलाद्यात्मनोपासनमित्यधिदैवतमर्थम् । उक्थ-
इत्युपसंहरति-इत्यधिदैवतमिति ॥ ५ ॥

अथाधियज्ञं यदेतन्मण्डलन्तपत्ययठं स
रुक्कमोऽथ यदेतदग्निर्दीप्यतऽइदन्तत् पुष्करप-
र्णमापो होता आपः पुष्करपर्णमथ यः
एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽयमेव स योऽयठं
हिरण्यः पुरुषस्तदेतदेवैतत्त्रयठं
संस्कृत्येहोपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानुसंस्थामूर्ध्व-
मुत्क्रामति तदेतमप्येति यः एष तपति
तस्मादग्निनाद्भिद्रयेत परिहन्तुममुत्र ह्येष
तदा भवतीत्युऽ एवाधियज्ञम् ॥ ६ ॥

अधियज्ञं वक्तुं प्रतिजानीते-अथाधियज्ञमिति । अत्र रुक्मपुष्करपर्ण-
हिरण्यपुरुषाणां मण्डलार्चिःपुरुषात्मनोपासनमित्यधियज्ञवाक्यस्य तात्प-
र्यम् । अक्षरार्थस्तु-यन्मण्डलं तपति अयमग्नौपहितो रुक्मः । यदग्निर्दी-
प्यते तत् रुक्मपुरुषयोरवस्तादुपहितं पुष्करपर्णम् । कथमग्निः पुष्कर-
पर्णात्मत्वं तत्राह-आपो होता आपः पुष्करपर्णमिति । अद्भ्य उपपन्नत्वा-

तदात्मकमित्यर्थः । मण्डलमध्यवर्ती पुरुषपञ्चात्रोपसंहितो हिरण्यपु-
रुषः । एतदुक्थादित्रयं मण्डलाद्यात्मना संस्कृत्य भावयित्वा इहाग्नावु-
पधत्ते तदा यज्ञस्य संस्थां समाप्तिमनु ऊर्ध्वमुत्क्रामति यजमानो यदा
तत्तदा एतन्मण्डलादिरूपेण त्रिविधमादित्यम् अभ्येति प्राप्नोति । य एव
तपति तत्र कंचिद्धर्ममाह—तस्मादग्निं नाद्रियेत परिहन्तुममुत्र ह्येव तदा
भवतीति । यतोऽस्मिन्नग्निं चितवान्यत्रादित्यो भवति । अतोऽग्निं परि-
हन्तुं नाद्रियेत । परिहन्तुममुत्र ह्येव तदा भवतीति । यतोऽस्मिन्नग्निं
चितवान्चित्तमग्निमिष्टकाविशिष्टं नाशयितुमादरं कुर्यात् । कुतः एषो-
ऽग्निरमुत्र भवति । परलोके यजमानशरीरात्मनोत्पद्यते इति । यद्वा परि-
हन्तुं प्राप्तं स्पृष्टमित्यर्थः । चित्याग्निस्पर्शने दोषश्रवणात् । एवमधियज्ञम-
स्यार्थो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अथाऽध्यात्मं यदेतन्मण्डलन्तपति यश्चैप
रुक्कमऽइदं तच्छुक्लमक्षन्नथ यदेतदग्निर्दीप्यते
यच्चैतत्पुष्करपर्णमिदन्तत्कृष्णमक्षन्नथ यऽएव
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चैप हिरण्यमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ॥ ७ ॥

अथाध्यात्मं 'प्रदर्शयत' इति शेषः । अत्रायं विशेषः । मण्डलादित्रय-
स्यायज्ञिकरुक्कमपुष्करपर्णहिरण्यपुरुषत्रयस्य च दक्षिणाक्षिगतशुक्लकृ-
ष्णवर्णद्वयतदन्तर्वर्तिपुरुषेषु तादात्म्येनोपासनमिति । अक्षन्निति अक्षिश-
ब्दस्यानङ् "सुपां सुलुगि"ति सप्तम्या लुक् । एवं मण्डलादित्रयस्य लो-
चनगतशुक्लादित्रयस्य च तादात्म्येन ध्यानमुक्तम् । पुरुषस्य च द्वे च-
क्षुषी तत्र यथा दक्षिणे तथा सव्यलोचनेऽपि पुरुषो दृश्यते । सोऽयमु-
क्लक्षणादक्षिणाक्षिपुरुषस्य मिथुनत्वे सम्पद्यत इत्याह ॥ ७ ॥

सऽएवऽएवलोकम्पृणा तामेव सर्वोऽग्निरमिस-
म्पद्यते तस्यैतन्मिथुनं योऽयर्धे० सव्येऽक्षन्पु-
रुषोऽर्द्धमुहैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै
सह मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै
तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वर्धे० हि मिथुनं प्रजनन-
न्तस्माद्द्वे द्वे लोकम्पृणेऽपधीयेते तस्माद्
द्वाभ्यान्द्वाभ्याञ्चितिं प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

सऽ एषऽ एव लोकस्पृणेति । सऽ एव सूर्यमण्डलगतपुरुष एव लोक-
स्पृणा इष्टका, लोकस्पृणेष्टकाया आदित्यात्मत्वम् अष्टमकाण्डावसाने प्र-
तिपादितं, तथाहि-अथ लोकस्पृणामुपदधात्यसौ वा आदित्यो लोकस्पृ-
णाथ द्वौमान् लोकान् पूरयत्यसुमेवादिन्यमुपदधाति तां सूर्यात्मकलोक-
स्पृणेष्टकामभिलक्ष्य सर्वोऽग्निः सम्पद्यते लोकस्पृणाभिः सर्वाग्निः कृष्णः
संतर्प्यत इत्यर्थः । तस्य सूर्यपुरुषात्मकदक्षिणाक्षिपुरुषस्य सव्याक्षिगतः
पुरुषो मिथुनं योषिदिति “एतन्मिथुनं हि आत्मनोऽर्धः अर्द्धभागः” “अर्द्धा-
वा एष आत्मनो यत्पत्नी” ति तैत्तिरीयधृतैः । यतः अर्द्धं स सव्याक्षिपुरुषो
नातिरिक्त इत्यर्थः । यदात्मापि मिथुनेन युक्तस्तदा सर्वः कृत्स्नः पूर्ण-
पुरुषद्वयं मिथुनात्मना स्तौति-यत् यदा ते द्वे भवतस्तदा कृत्स्नतायै पू-
र्यत्वाय, द्वे इति व्यक्त्यपेक्षं नपुंसकलिङ्गत्वं यतः पुरुषयोर्द्वन्द्वं मिथुनं
प्रजननं प्रजोत्पादकं ततः सूर्यात्मिके लोकस्पृणे द्वे द्वे उपधीयेते द्वयोर्दशसु
वा मन्त्र इति लोकस्पृणोपधानप्रस्तावे सूत्रमष्टमकाण्डे लोकस्पृणाप्रस्तावे
द्वन्द्वश उपधानमुक्तम् । अथ या द्वितीया मिथुनं तदर्द्धमुदैतदात्मनो यत्
मिथुनं स यस्यां सक्त्यां प्रथमं उपदधाति ततो दशभिर्दशभिः संस्थाप-
यतीति द्वित्वमेवान्यत्रापि दर्शयति । तस्माद्द्वाभ्यामिति । तस्मादेव
द्वाभ्यां द्वाभ्यां यजुष्मन्तोलोकस्पृणाभ्यां चिति प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

सऽ एषऽ एवेन्द्रो योऽयन्दक्षिणेऽक्षपुरुषोऽथे-

यमिन्द्राणी ताभ्यान्देवाऽपतां विधृतिम-

कुर्वन्नासिकान्तस्माज्जायायाऽअन्ते

नाशनीयाद्वीर्यवान्हास्माज्जायते व्वीर्यवन्तमु-

ह सा जनयति यस्याऽ अन्ते नाशनाति ॥ ९ ॥

यदुक्तमक्षिद्वयपुरुषद्वन्द्वं मिथुनमिति तदेव स्त्रीपुंलिङ्गेन्द्रेन्द्राणीयन्दा-
भ्यां विशदयति-सऽ एषऽ एवेन्द्र इति । दक्षिणाक्षिपुरुष इन्द्र उच्यते । सव्या-
क्षिपुरुष इन्द्राणीत्युच्यते । इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी “इन्द्रवरुणभवे” त्यादिना
ढीषानुक्तौ । ताभ्यां स्त्रीपुंसाभ्याम् इन्द्राणोन्दाभ्याम् अर्थे एतां ना-
सिकां विधृतिं व्यवधायकवस्त्रस्थानीययामकुर्वन्देवाः । यतः स्त्रीपुरुषयो-
र्मध्ये देवा विधृतिं कृतवन्तः । अतो जायाया अन्ते नाशनीयात् । स्त्रियाः
समीपे स्त्रियं पश्यन् भोजनं न कुर्यादित्यर्थः । स्त्रीसमीपभोजनाकरणस्य
फलं दर्शयति-वीर्यवान्हास्मादिति । अस्मात् स्त्रीसमीपभोजनमकुर्वतो
वीर्यवान् सुतो जायते । यस्याः समीपे न भुङ्क्ते । सा उ ह साऽपि
वीर्यवन्तमुत्पादयति ॥ ६ ॥

तदेतद्देवव्रतं तर्धं राजन्यबन्धवो मनुष्याणामनुत्तमाङ्गो-
पायन्ति तस्माद् तेषु वीर्यवाञ्जायतेऽमृतवाको

व्यसां सा क्षिप्रं ज्येन जनयति ॥ १० ॥

एतद्ब्रतमनुतिष्ठतां वीर्यवत्पुत्रोत्पत्तिर्भवतीत्याह-तदेतद्देवव्रतं राज-
न्यबन्धव इति । यदुक्तं जायाया अन्ते नाशनीयादिति तदेतद्देवव्रतं देवक-
लिपतं व्रतम् । एतन्मनुष्याणां मध्ये राजन्यबन्धवोऽनुत्तमां गोपायन्ति ।
अत्यर्थरहस्यत्वेन कुर्वन्ति । तस्मात् उ तस्मादेव । तेषु राजन्यबन्धुषु
वीर्यवान् पुत्रो जायते वयसां पक्षिणां मध्ये अमृतवाक्त्री नामकपक्षिजाति-
रेतद्ब्रतं गोपायति । अतः सा क्षिप्रं शीघ्रगामिनं ज्येनं ज्येननामानं पक्षिणं
जनयति ॥ १० ॥

तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ यदा

मिथुनस्यान्तर्गच्छतोऽथ हैतत्पुरुषस्तपति तद्यथा

हैवेदं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा संविदऽइव भवत्येवर्धं

हैवैतदसंविदऽइव भवति दैवम् हेतन्मिथुनं

परमो ह्येषऽ आनन्दः ॥ ११ ॥

अथेन्द्रेन्द्राणीनाम्नोः स्त्रीपुरुषयोः संगमस्य स्थानं तल्लक्षणानि चाह-
तौ हृदयस्याकाशमित्यादिना । तौ स्त्रीपुरुषौ हृदयाकाशं 'बृहत्' प्रत्येव
प्राप्य मिथुनी भवतः । हृदयं मिथुनोक्तमर्मसंभोगं कुरुत इत्यर्थः । तौ यदा
मिथुनकर्मणोऽन्तर्भवसानं गच्छतस्तदानीमेव पुरुषो जीवात्मा स्वपिति
यथा निश्चितम् इदमेव किं लोके मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा असंविदम्
अज्ञानमिव पुरुषो भवति । एवं तदा तयोर्मिथुनभावे पुरुषोऽसंविदइव
भवति विदेरिगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः । न संवेत्तीत्यसंविदः । हि यतः
एतन्मिथुनम् इन्द्रेन्द्राणीद्वन्द्वं दैवं देवनिर्मितम् अतस्तयोर्मिथुनभावे प-
रम आनन्दो भवति ॥ ११ ॥

तस्मादेवैवित्स्वप्न्याल्लोक्यर्धं हैतेऽएव

तद्देवते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति

तस्माद् ह स्वपन्तन्धुरेव न बोधयेन्नेदेते

देवते मिथुनीभवन्त्यौ हि न सानीति तस्माद्

हैतत्सुषुपुषः श्लेष्मणामिव मखं भवत्येतेऽएव

तद्देवते रेतः सिञ्चतस्तस्मात् सऽइवर्धं

सुवर्ध० सम्भवति यदिदङ्क्षिञ्च ॥ १२ ॥

तस्मादिति । तस्माद्ध्येतोः । एवंवित् इन्द्रेन्द्रायोः स्वापे मिथुनक-
र्मणा यस्यानन्दो भवतीति जानन् स्वप्यात् शयीत । एतच्छ्रयनं लोक्यं
स्वर्लोकाप्रापकं, ह यतः एवं जानतः एते एव देवते इन्द्रेन्द्रायो समदूर्ध्व-
यति । केन ? मिथुनेन प्रियेण घास्ना मिथुनकर्मणा परमानन्दयुक्तौ करोति ।
अत्र कश्चिद्धर्ममाह-तस्मादुह स्वपन्तं धुरेवेति । यतः स्त्रोपुरुषयोर्मिथु-
नेन पुरुषः स्वपिति तस्मादेव स्वपन्तं स्वापं कुर्वन्तं धुरे पीडायै एव न
बोधयेत् न प्रबुद्धं कुर्यात् । धूर्वतेर्हिसार्थात् किपि राल्लोपे रूपम् ।
अव एवार्थः । यद्वा धुराह्व वेगेनैव न प्रबोधयेत् । हव एवार्थः । अत्याहि-
तकार्ये शनैः प्रबोधयेदित्यर्थः । तत्र कारणं-नेदेते देवते इति । यदि सहसा
प्रबोधस्तर्हि एते देवते इन्द्रेन्द्रायो मिथुनोभवन्त्यौ न इत् नैव हिंसानि ।
हिंसेर्लोपि उत्तमैकवचने रूपम्, हिनसानीति मनीषया सुप्तस्य सहसा प्रबो-
धनं न कार्यम् । तयोर्विदानीं मिथुनीभावस्य लक्षणमाह-तस्मादु हैतत्सु-
पुष इति । तस्मात्तयोर्मिथुनभावेन पुरुषस्य भावः । स्वपेःकृदन्तस्य रूपं
तस्मात्सुपुषः सुप्तवर्तो जनस्य सुखं श्लेष्मणं श्लेष्माशुक्रमिव भवति ।
श्लेष्मशब्दान्मत्वर्थे “लोमादी”त्यादिना पामादित्वान्नप्रत्ययः । कुतो मुञ्च-
स्य श्लेष्मयुक्तता तत्राह-एते एव तदेवते रेतः सिञ्चत इति । तयोर्देवतयो-
रेतःसेकात्सुप्तमुखं श्लेष्मयुक्तं तदाकारमिव भवतीत्यर्थः । तस्माद्रेतसः
सकाशात् इदं सर्वं विश्वं सम्भवति उत्पद्यते । यद्विदं किञ्च । यत्किञ्चि-
त्प्राणिजातम् ॥ १२ ॥

स एष एव मृत्युः र्य एष एतस्मिन्म-

ण्डले पुरुषो यश्चायन्दक्षिणेऽक्षपुरुषस्तस्य

हैतस्य हृदये पादावतिहस्तौ तौ हैतदाच्छिद्यो-

त्कामति स यदोत्कामत्यथ हैतत्पुरुषो स्मियते

तस्मादु हैतत्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति ॥ १३ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य मण्डलस्यपुरुषात्मनोपासनीयस्य दक्षि-
णाक्षिपुरुषस्य मृत्युरूपत्वमाह-स एष एव मृत्युरिति । य एष एतस्मिन्म-
ण्डले पुरुषो यश्च दक्षिणेनेत्रे पुरुषः स एष मृत्युरेव । तस्यैतस्य दक्षि-
णाक्षिपुरुषस्य पादौ हृदये अतिहस्तौ व्यामौ कीलकीलितौ भवतः । यदा
स पुरुषः उत्कामति-गच्छति तदा तौ पादावाच्छिद्य बलादादायोत्कामति ।
स यदोत्कामति पुरुषशरीरात्तदाऽयमेव पुरुषो म्रियते तस्मादाच्छेद्यस्य
शरीरस्य हृदयस्थौ पादावाच्छिद्य गतस्तस्मादिमंप्रेतमित्याहुः । प्रपूर्वादितेः
कप्रत्यये रूपं प्रेत इति ॥ १३ ॥

एषऽउऽएव प्राणः एष हीमाः सर्वाः

प्रजाः प्राणयति तस्यैते प्राणाः स्वाः स यदा

स्वीपत्यथैनमेते प्राणाः स्वाऽअपियन्ति

तस्मात्स्वाप्ययः स्वाप्ययो ह वैतऽस्वप्न

ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः ॥ १४ ॥

ननु कथमक्षिपुरुषनिर्गमे पुरुषस्य मरणमनेकप्रमाणं प्रस्तुत्यास्तातं तस्मिन्नुत्क्रान्ते-इत्यादिना ॥ प्राणनिर्गमनानन्तरमेव शरीरपात इत्याशङ्क्य तस्यैवाक्षिपुरुषस्य प्राणात्मतामाह एष एव प्राण इति । एषोऽक्षिपुरुष एव प्राणः । निर्घचनमाह-हि यतः एष इमाः प्रजाः सर्वाः प्राणयति लोकान्तरं प्रापयति तस्मादेष एव प्राणः तस्याक्षिपुरुषस्य प्राणरूपस्य एते प्राणापानादयः पञ्चप्राणाः स्वाः ज्ञातयः प्राणत्वेन समानजातीया इत्यर्थः । सोऽक्षिपुरुषो यदा स्वपिति निलीयते तदा एते स्वाः प्राणा एव अपियन्ति आप्नुवन्ति अनुलीयत इत्यर्थः । स्वानामप्यय इति स्वाप्ययं स्वप्न इत्याचक्षते परोक्षेण । यतो हि परोक्षकामा देवाः ॥ १४ ॥

सऽ एतैऽः सुप्तो न कस्य चन वेद, न मनसा

सङ्कल्पयति, न वाचान्नस्य रसं विजानाति,

न प्राणेन गन्धं विजानाति, न चक्षुषा

पश्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतऽहेते तदा-

पीता भवन्ति सऽएषऽएकऽः सन् प्रजासु बहुधा

व्याविष्टस्तस्मादेका सती लोकम्पृणा सर्वमग्नि-

मनुविभवत्यथ यदेकऽएव तस्मादेका ॥ १५ ॥

तस्मिन् सर्वेषां प्राणानामप्ययं विशदयति-स एतैरिति । स पुरुष एतैः प्राणैः सह सुप्तः सन् कस्य चन-कस्यापि न वेद न कञ्चन जानाति । सामान्योक्तं विवृणोति-न मनसेति । सङ्कल्पो नामाध्यवसायः । वाचारसनयाऽन्नस्य रसं न विजानाति, न प्राणेन-नासिकया(१)गन्धं, चक्षुषा न पश्यति, श्रोत्रेण न शृणोति । हि यतः एते मनआद्यस्तदा एतं पुरुषमपीताः प्राप्ता भवन्ति । वस्तुतस्तु एकस्यैवाक्षिपुरुषस्य नानाप्रजास्वावेशाद्बहुत्वमित्याह-स एष एकः सन् प्रजासु बहुधा व्याविष्टः प्रविष्टः । तस्मात्लोकम्पृणा सूर्यपुरुषात्मिका वस्तुतो जात्याप्यापि सती सर्वमग्नि-

मनुभवति व्याप्नोति अथ एकएव पुरुषस्तस्मादेका लोकमृणा ॥ १५ ॥

तदाहुः (एको मृत्युर्वहवाऽ इत्येकश्च बहु-

वश्चेति ह ब्रूयाद्यदहासावमुत्र तेनैकोऽथयदिह

प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहवः ॥ १६ ॥

एवं मण्डलस्य पुरुषात्मनोपासनोयस्य दक्षिणाक्षिपुरुषस्य च मृत्यु-
रूपत्वं प्राणरूपत्वं चोक्तं, तत्र जन्तोरेकत्वं बहुत्वं चेति प्रश्नोत्तराभ्या-
माह-तदाहुरेको मृत्युरिति । एको मृत्युर्वहवश्च, वहवा इत्यत्र विचारार्थे
प्लुतिः । एकश्च बहवश्चेति वदेत् । अहेति स्फुटत्वे । असौ अमुत्र लोके
आदित्यमण्डलमध्यवर्ती पुरुष एकः । इह भूलोके प्रजासु मनुष्यपश्वादिषु
व्याविष्टस्तेन अतः प्रावेशादेव बहवो मृत्यवः ॥ १६ ॥

तदाहुरन्तिके मृत्युर्दूराऽइत्यन्तिके च दूरे

चेति ह ब्रूयाद्यदहायमिहाभ्यात्मन्तेना-

न्तिकेऽथ यदसावमुत्र तेनो दूरे ॥ १७ ॥

तदाहुरन्तिक इति । समोपदूरवर्तित्ववाक्यमपि एवं व्याख्येयं यत्-
इहाभ्यात्ममयमक्षिपुरुषस्तेनान्तिके समोपवर्ती, यत् अमुत्र द्युलोकेऽसौ
मण्डलस्थः पुरुषस्तेन उ दूरवर्तीति ॥ १७ ॥

तदेष श्लोको भवति ॥ अन्नेभात्यपश्रितो

रसानां संक्षरेऽमृतऽइति । यदेतन्मण्डल-

न्तपति तदन्नमथ यऽप्यऽप्यतस्मिन्मण्डले

पुरुषः (सोत्ता सऽप्यतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो

भातीत्याधिदेवतम् ॥ १८ ॥

अथ मृत्योरन्तिकत्वे मन्त्रं संवादपूर्वकमाह-तदेष श्लोको भवतीति ।
“अन्ने भात्यपश्रितो रसानां संक्षरेऽमृतऽइत्येतावान् मन्त्रः । तमेव श्लोक-
मधिदैवाध्यात्मपरत्वेन व्याचष्टे-यदेतन्मण्डलं तपतीति । यदेतज्जगत्प्रका-
शकं ज्योतिर्मण्डलस्तदन्नं तन्मध्यवर्ती पुरुषो रसानां संक्षरे रसक्षरणवति
अन्ने मण्डले अपश्रितः स्थितः । सोऽमृतो मरणधर्मरहितः पुरुषो भाति ।
दीप्यते इत्यक्षरेवमर्थः ॥ १८ ॥

अथाध्यात्ममिदमेव शरीरमन्नमथ योऽयन्द-

क्षिणेऽक्षन्पुरुषः (सोत्ता सऽप्यतस्मिन्नन्नेऽ-

पश्रितो भाति ॥ १९ ॥

अथेति । अध्यात्मं तु इदमेव शरीरमज्ञं वक्षिणाक्षिपुरुष पवारा ।
तथा चान्ते शरीरेऽपश्रितोऽमृतोऽक्षिपुरुषोऽत्ता भाति प्रकाशत इति ॥१६॥

तमेतमश्रित्यध्वर्यवऽऽपासते यजुरित्येव
हीदर्थं० सर्व्वं शुनक्ति सामेतिच्छन्दोगा

ऽएतस्मिन्हीदर्थं० सर्व्वं० समानमुक्त्यमिति

बह्वृचाऽपप हीदर्थं० सर्व्वमुत्थापयति

यातुरिति यातुविदऽएतेन हीदर्थं० सर्व्वं

य्यंतद्विषमिति सर्पाः(, सर्पऽइति सर्पविद,

ऽऊर्गिति देवा, रायिरिति मनुष्या, मायेत्यसुराः(,

स्वधेति पितरो, देवजनऽइति देवजंनविदो,

रूपमिति गन्धर्वा, गन्धऽइत्यप्सरसस्तं यथा-

यथोपासते तदेव भवति तद्धैनान्भूत्वावति

तस्मादेनमेवैवित्सर्व्वैरेवैतैरुपासीत सर्व्वं०

हैतद्भवति सर्व्वं० हैनमेतद्भूत्वावति ॥ २० ॥

एवमधिदैवमध्यात्मं च यः पुरुषः परमात्मा ध्येयत्वेनोक्तस्तस्य प्रशं-
सायै नानारूपैरुपासनं दर्शयति-तमेतमिति । यः पुरुषः उक्तः स परमा-
त्मेति सर्व्वत्र व्याख्येयः । अतपवैतरेये एकमेवाध्यात्ममधिदैवं चैकं परमा-
त्मानं प्रस्तुत्य समागनात् । ‘एतं ह्येते बहुचा महद्बुद्धयमीमांसन्तराम-
ग्नावध्वर्यव एतं महावते छन्दोगाः तमस्यामन्तं दिव्ये तं धायवेतमाकाश’
इति प्रक्रम्य “सर्व्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत” इति । तत्राध्वर्यवो
याजुषा एतं पुरुषमग्निरिष्टकाचयनेन निष्पावितोऽग्निरित्युपासते ।
यजुरिति च यजुःशब्दस्य परमात्मपरतां दर्शयति “एव हीदं सर्व्वं शुन-
क्ती”ति । एषः पुरुषइदं सर्व्वं जगत् शुनक्ति सर्व्वत्र स्वयं गत इति । अनेन
सर्व्वव्यापकत्वमुक्तं छन्दोगाः सामवेदिनः सामेत्युपासते । सामशब्दस्य
परमात्मपरतां निर्वचि “एतस्मिन्हीद”मिति । एतस्मिन्परमात्मनि कारणे
इदं सव कार्यजातं समानं, समानमिति सामशब्दनिष्पत्तिः । बह्वथ
ऋचो येषां ते बहुचा ऋग्वेदिन इत्युपासते । एष इदं सर्व्वमुत्थापयति
जनयतीति उक्त्यशब्देन परमात्मोच्यते इत्यर्थः । उत्पूर्वात्तिष्ठतेः कप्रत्यये
तकारस्य ककारश्चान्दस इति उक्त्यशब्दव्युत्पत्तिः । यातुविदो यातुधाना
यातुरित्युपासते । एतेन इदं सव यतं नियतं स्वस्वस्थानमनतिलङ्घ्य

स्थापितं वर्त्तत इति । यातुशब्दः पुरुषवाचकः सर्पाः । विषमित्युपासते
स्वोपजीव्यत्वाद्विषस्यो पासनम् एवमुत्तरत्र । सर्पविदः अहि(१)तुरिड-
काः । ऊर्गुर्गमं, रयिर्धनं, मायाऽन्तर्द्धानादिका, स्वधा पितृभ्यो देयम-
न्नं, देवजनविदः किन्नराः । स्वधादेवजन इति, रूपं गानादिकौशलं' गन्धः
स्नगादिभोगः, सर्वे स्वोपजीव्यत्वे सति पुरुषमेवोपासते इति तात्पर्यसंग्र-
हेणाह-यथा यथोपासते तदेव भवतीति । तं परमात्मानं यथा येन रूपेण
उत येन प्रकारेण वा उपासते स तदेवैतत्स्वरूपो भवतीति । यदुक्तं पूर्व-
मुपास्यरूपं तं भूत्वा एतानुपासकानवति । तस्मादेवंवित्पुरुषः सर्वरूपो
भूत्वा जगद्वतीति जानतः एतैः सर्वैः पूर्वोक्तैरुपैरग्न्यादिकैरेनं पुरुषमु-
पासीत स पुरुषः सर्वमेतदग्न्यादिकं भवति सर्वमेतद्भूत्वा एनमु-
पासकमवति ॥ २० ॥

सऽएष त्रीष्टकोऽग्निर्ऋगेका, यजुरेका सामैका,

तद्याङ्गाञ्चात्रर्चोपदधाति रुक्मऽएव तस्या

ऽआयतनमथ यां यजुषा पुरुषऽएव तस्याऽ

आयतनमथ यां साम्ना पुष्करपर्णमेव

तस्या आयतनमेव त्रीष्टकः ॥ २१ ॥

यदुक्तं पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे एतस्याग्नेर्वास्मिन् ब्राह्मणे एतस्याग्नेर्वाग्ने-
वोपनिषदिति प्रक्रम्य सा वा एषा वाक्त्रेधा विहिता ऋचो यजूर्ऽंषि
सामानि, तेनाग्निस्त्रेधा विहितस्तेन हि त्रयेण चीयत इति । तत्र सूर्यम-
ण्डलाग्निः पुरुषरूपत्वमेव ऋचः । अग्निः सामानि पुरुषो यजूंषीति । अथै-
षामधियज्ञमेवमुक्तं “ यदेतन्मण्डलं तपत्ययर्त्तं स रुक्मोऽथ यदेतदग्निर्दी-
प्यत इदं तत्पुष्करपर्णमथ यऽएषऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽयमेव स योऽयं
हिरण्यमयः पुरुष इति । तत्सर्वं पर्यालोच्याह-सएषत्रीष्टकोऽग्निरिति । एष
चित्याग्निस्त्रीष्टकः त्रिसंख्याकेष्टकः । ता एवेष्टका दर्शयति-ऋगेका, यजु-
रेका, सामैकेति । तद्यां काञ्चात्रर्चोपदधातीत्यादेरयमर्थः । अत्राग्निपर-
कामिष्टकामृचा ऋद्धमन्त्रेणोपदधाति सा ऋग्निष्टका, साध्यसाधनयो-
रभेदोपचारादेवमुक्तं, तस्य रुक्म एवायतनम् ऋगात्मकं मण्डलमेवाधि-
यज्ञे रुक्म इत्युक्तं, यां-यामिष्टकां यजुर्मन्त्रेणोपदध्यात्सा यजुरिष्टका
तस्याः पुरुष एवायतनं मण्डलाधिष्ठातुः पुरुषस्याधियज्ञं हिरण्यमयपुरुषत्व-
मुक्तम् । अथ यामिष्टकां साम्नोपदध्यात्सा सामेष्टका तस्याः पुष्करपर्णमे-

वायतनं सामात्मकाचिषोऽधियक्षपुष्करपर्णात्मत्वमुक्तम् । एवमृगादिभेदेन
घ्रीष्टकोऽग्न्याख्योयक्षः ॥ २१ ॥

ते वाऽपतेऽऽमेऽप्य च रुक्मऽपतच्च पुष्करपर्णमेतं
पुरुषमपीतऽऽमे हृक्क्षसामे यजुरपीतऽपवम्बैकैष्टकः ॥ २२ ॥

एकैष्टकत्वं सम्पादयितुमाह—ते वा एते उभे इति । अप्य रुक्म एतत्पु-
ष्करपर्णत्वम् । एते उभे एतं पुरुषमपीतः प्राप्नुतस्तदाधारे भवत इत्यर्थः ।
ऋक्क्षसामे उभे यजुः अपीतः यजुरधीने स्तः । एवं च एवम्बैकैष्टकः रुक्म-
पुष्करपर्णयोः पुरुषाचारत्वे ऋक्क्षसामयोश्च यजुरधीनत्वं तस्मादेकैष्टको-
ऽग्निरित्यर्थः ॥ २२ ॥

सुऽप्यप्यप्य मृत्युर्यऽप्यप्यप्यस्मिन्मण्डले
पुरुषो यद्विद्यायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषं सुऽप्यप्य
ऽपर्वविद आत्मा भवति सु यद्विद्विदस्मा-
ल्लोकात्प्रैत्यैतमेवात्मानमभिसम्भवति सोऽमृतो
भवति मृत्युह्यस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥

स अप्यप्यप्य मृत्युरित्यादिना वेदितुः फलवर्णनं य एतस्मिन्मण्डले
पुरुषो यश्च दक्षिणनेत्रे स अप्य मृत्युः स च पर्वविदो नरस्यात्मा भवति ।
स पर्वविदस्माल्लोकात्प्रैति त्रियते य एतमेवात्मानमभिसम्भवति प्राप्नोति ।
अमृतश्च भवति । हि यतो मृत्युरस्यात्मा भवति स परोऽग्निर्यजुरात्म-
कोऽधियक्षम् । अधिदैवं मण्डलमभ्यवर्तो भव्यात्मा दक्षिणान्निवर्तो पुरुषो
मृत्युरूपः । तमारमत्वेन विद्वानस्माल्लोकात्प्रयन्नेवाऽमृतो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीये
शतपथब्राह्मणे दशमकाण्डे अग्निरहस्ये तृतीयप्रपाठके
चतुर्थब्राह्मणस्य माध्यं समाप्तम् ॥

इदानीं याज्ञवल्कीयवृद्धदारण्यककाण्डप्रवर्त्तकगुरुशिष्यपरम्पराक-
थनाय वंशप्रतिपादकं कण्डिकैकादशकं समारभ्यते । तत्र प्रथमान्तो
शिष्यः पञ्चम्यन्तो गुरुविरिति ।

अथ वृष्टंशः समानमासाञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो, माण्डूका-
यनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यं कौत्सात्कौत्सो माहित्येर्मा-
हित्थिर्वा मकक्षायणाद्वामकक्षायणो द्वात्स्याद्वात्स्यं शाण्डिल्याच्छा-
ण्डिल्यः कुश्रे कृश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्वयज्ञवचा राजस्त-
म्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरं कावषेयं प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो
ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

अथ वृष्टंशस्तदिदं वृष्टं शोर्पणाय्याच्छोर्पणाय्यो गौतमाद्वौ-
तमो द्वात्स्याद्वात्स्यो द्वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः सांक्रत्याच्च
भारद्वाजाच्च भारद्वाज ऽभौदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वै-
जवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः
शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणावनः शौनकाच्चात्रेयाच्च
रैभ्याच्च रैभ्यः पैतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डि-
न्यायनं कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यं कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यं कौण्डिन्या-
च्चाश्विवेद्याच्च ॥ २ ॥

आश्विवेद्यं सैतवात्सैतवं पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्य-
ज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशि-
कायने कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकं पाराशर्यायणात्पा-
राशर्यायणं पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्यज्जातूकर्ण्यो भारद्वा-
जाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणे-
स्त्रैवणिरौपजन्धनैरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज ऽआत्रे-
यात् ॥ ३ ॥

आत्रेयो माण्डैर्माण्डिर्गौतमाद्वौतमोगौतमाद्वौतमो द्वात्स्याद्वात्स्यं
शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यं कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यं काप्यं कुमारहा-

रितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदभीकौण्डिन्याद्विदभीकौण्डि-
न्यो वत्सनपातोवाभ्रवाद्दत्सनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः
सौभरो यास्यादाङ्गिरसऽआभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वा-
ष्ट्राद् विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽदिवभ्यामदिवनौ दधीचऽआथर्वणाहध्यङ्ङो-
थर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वर्ठ० सनान्मृत्युः
प्राध्वर्ठ० सनः प्रध्वर्ठ० सनात्प्रध्वर्ठ० सनऽएकर्षैरैर्षिर्विप्रजितेर्वि-
प्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनंगा-
त्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥

अथध्वर्ठ० शस्तदिदं वयर्ठ० शौर्यणाय्याच्छौर्यणाय्यौ गौतमाद्वैतमो
वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्य्यः सौकृत्याच्च
भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽऔदवाहेश्व शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैज-
वापाच्च गौतमाच्च गौतमा वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः
शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्ता-
यनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च
कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्यां कौण्डिन्याऽऔर्णवाभेभ्यऽ-
और्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डि-
न्याच्चोशिवेश्याच्च ॥ ५ ॥

आश्विर्वश्यः सैतवात् सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्य्यो जातू-
कर्ण्यज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च
गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो बलाकाकौशिकाद्बलाकाकौ-
शिकः काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायणस्त्रैवर्णस्त्रैवाणि-
रौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः
कौशिकायनिर्धृतकौशिकाद्धृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्य्या-
यणः पाराशर्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्यज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भार-
द्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवर्णस्त्रैवाणि-
रौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽआत्रेयात् ॥ ६ ॥

आत्रेयो माण्डेर्माण्डिगौतमादौतमो गौतमादौतमो वात्स्याह्वा-
त्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यार्त्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः
कुमारहारिताकुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भी-
कौण्डिन्यो वत्सनपातो वाभ्रवाद्बत्सनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरात्प-
न्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽआङ्गिरसऽआभूतेस्त्वाष्ट्रादा-
भूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद् विश्वरूपस्तत्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ
दधीचऽआथर्वणाद्ध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः
प्राध्वर्त्त० सनान्मृत्योः प्राध्वर्त्त० सनात्प्रध्वर्त्त० सनऽएकर्षेऽरेकर्षिर्विप्र-
जित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः
सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे
नमः ॥ ७ ॥

अथ वर्त्त० शस्तदिदं वयं भारद्वाजीपुत्राद् भारद्वाजीपुत्रो
वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो
गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पारा-
शरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो वाडेयी-
पुत्राद्वाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णी-
पुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौनकी-
पुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥ ८ ॥

काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात्काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौ-
त्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो वौधीपुत्राद्वौधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्का-
यनीपुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽआत्रे-
यीपुत्राद्वात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो
भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्क्यरुणी-
पुत्राद्वाक्क्यरुणीपुत्रऽ आर्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौ-
ङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः ॥ ९ ॥

आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रऽ आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रो

जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो मा-
ण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रं शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राशीतरीपु-
त्राद्राशीतरीपुत्रं क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्राद्वै-
दभृतीपुत्रोभालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रं प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगी-
पुत्रं साजीवीपुत्रात्साजीवीपुत्रं कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः ॥ १० ॥

प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनं प्राश्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण आ-
सुरेरासुरिर्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽउद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण
ऽउपवेशेरुपवेशिं कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवाजिह्वावतो वाध्यो-
गाजिह्वावान् वाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्क्रश्य-
पाद्धरितं क्रश्यपं शिलगात्क्रश्यपाच्छिलपं क्रश्यपं क्रश्यपान्नैध्रुवे
क्रश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि
शुक्रानि यजुषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ११ ॥

वंशोक्ताष्टपयसृप्यन्ताम् ।

श्रीवेदपुरपार्षणमस्तु

आदित्येन सूर्येण प्रोक्तत्वादादित्यानि । वाजिशिखावच्छिन्नानां यजुषां
सूर्येणोपदिष्टत्वं याज्ञवल्क्येन प्राप्तत्वं च पुराणेषु प्रसिद्धम् । तद्वा आदित्या-
त्मत्वादादिन्यानीति निवर्णितोऽत्यर्थः (१) । आदित्यो हि वेदात्मा हिरण्य-
गर्भः प्रसिद्धः । तत्र एव हिरण्यगर्भः प्रसिद्धः । तत्र एव हिरण्यगर्भात्स-
म्प्रदायोक्तत्वादिकान्तर्वानेव प्रतिपारम्पर्येणागतोऽयं सम्प्रदाय इति युक्तं
यजुषामादित्यत्वम् । कथम्भूतानि यजुषि शुक्रानि शुद्धानि । यद्वा ब्राह्म-
णेनामिश्रितमन्त्रात्मकानि इति ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

(१) पुष्याख्योपसंहारग्रन्थ उद्गतरः प्रतिभाति पुनरुक्तपङ्क्तयः । अतोऽयम्प्रस्ता-
वेन इति यथावस्थित एव स्यापिनोऽग्रमयेति विदाह्वन्तु विदन्तः ॥